

SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓKÖZPONT

ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ XIV.

SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓKÖZPONT

ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ XIV.

Főszerkesztő

Vígh Éva

Szerkesztők

Lázár István

Nagyillés János

Molnár Annamária

Gellérfi Gergő

Szerkesztőbizottság

Balázs Mihály • Bencze Ágnes • Darab Ágnes • Kecskeméti Gábor

Armando Nuzzo • Pataki Elvira • Simon Lajos Zoltán

Szörényi László • Takács László • Tüskés Gábor

SZEGED

2024

Antikvitás & Reneszánsz XIV.
(2024/2)

Az SZTE Antikvitás és Reneszánsz:
Források és Recepció Kutatóközpont kiadványa

A kiadásért felel:
Vígh Éva, a kutatóközpont vezetője

Postacím:
SZTE BTK, Olasz Tanszék 6722 Szeged, Petőfi Sándor sgt. 30–34.

E-mail cím:
antikvitasreneszansz@gmail.com

Borító:
Ocsovai Dorka

Nyomdai kivitelezés:
JATEPress
Felelős vezető: Szauter Dóra

ISSN 2560-2659

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

LEDÁN M. István: Az öngyilkosság reprezentációi a latin sírfeliratokon és epigrammákban.....	9
GELLÉRFI Gergő: Idegenek a görög Rómában – Xenofóbia Iuvenalis szatíráiban	39
FRAZER-IMREGH Monika: Ficino újplatonikus-theurgikus magyarázatai a talizmánok működéséről a <i>De vita coelitus comparandá</i> ban.....	55
DARVAS Mátyás: Szövegkritikai kérdések Mátyás király külügyi leveleinek textusa kapcsán	71
ARMANDO Nuzzo: Coluccio Salutati <i>De tyranno</i> című művének magyar kiadásához. Dante Coluccio Salutati scriptoriumában.....	91
MOLNÁR Annamária: 16. századi magyar politikai viszonyok egy ferrarai humanista szemével – Celio Calcagnini <i>De concordia</i> ja	127
LÁZÁR István Dávid: Egy magyar jezsuita javaslatai az „eretnekségek kiiktatásáról” a 16–17. század fordulóján.....	143
STOCKER Mercédesz: Héraklés a képregényekben: egy mitológiai alak modern újragondolása	155

FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS FORDÍTÁSOK

MAJOROS Máté: Marcus Annaeus Lucanus: <i>A polgárháború 2.</i> könyvének fordítása	175
--	-----

RECENZÍÓ

ILLÉS Imre Áron: Peres Imre – Ledán M. István, <i>Ókori görög sírfeliratok, A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Újszövetségi Tanszékének kiadványai 2.</i> , Debrecen, 2023, 504 pp.	219
A kötet szerzői.....	224

Az Antikvitás & Reneszánsz eddigi számainak online elérhetősége:
<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/antikrene>

A közlésre szánt kéziratokat az alábbi e-mail címre kérjük küldeni
a szerkesztési elvek figyelembevételével:
antikvitasreneszansz@gmail.com

TANULMÁNYOK

LEDÁN M. ISTVÁN

Az öngyilkosság reprezentációi a latin sírfeliratokon és epigrammákban

A latin sírszövegekben gyakran megjelenik a *taedium vitae*-motívum. Vajon ez azt jelezné, hogy a latin szepulkrásis irodalomban több öngyilkossági esettel találkozunk, mint amennyivel a görög sírfeliratok esetében? A *taedium vitae* gyakoriságának ismeretében meglepő lehet, hogy valamivel kevesebb „öngyilkos” latin sírfelirat áll rendelkezésünkre, mint görög. Tény viszont, hogy ezek csaknem mindegyikében az öngyilkosság esete forog fenn, míg a görög sírszövegek esetében többször csupán csak gyanakodhatunk az öngyilkosságra. Az viszont már kevésbé meglepő, hogy a latin irodalomban – szemben a görög epigramma-anyaggal – kevés olyan epigrammát találunk, amelynek az öngyilkosság a témája. Ez azzal magyarázható, hogy a latin epigrammairodalom messze nem olyan gazdag, mint a görög. Kevés latin irodalmi sírfelirat van, és még kevesebb olyan, amelynek az öngyilkosság a témája. Tanulmányunkban előbb a „valódi” sírfeliratokat elemezzük, majd megvizsgáljuk, hogy az a néhány rendelkezésünkre álló irodalmi epigramma miként reprezentálja az öngyilkosságot.¹

Kulcsszavak: latin sírfeliratok, Martialis, öngyilkosság, *taedium vitae*

Bevezetés

Latin sírfeliratokon gyakori motívum a *taedium vitae* (életundor, halálvágy). Mindenekelőtt a keserű gyász lehetett az oka annak, hogy a hátramaradottak számára a halál vonzóbbnak tűnt az életnél. Ez a motívum ugyan megjelenik a görög sírfeliratokon is, de a latin sírszövegekben sokkal gyakoribb.² *Taedium vitae*-ről gyász esetében akkor beszélünk, ha

¹ A tanulmány egy készülő monografikus munka része, amelyben az öngyilkosság reprezentációit vizsgálom az ógörög irodalmi forrásokban (mitológia, drámák, regények, histográfiai művek stb.), a görög sírfeliratokon, a latin irodalmi forrásokban, a zsidóság kanonikus és kánonon kívüli irodalmában, valamint az Újszövetségben.

² LATTIMORE (1962: 203).

a hozzátartozó inkább meghalni szeretne, mintsem elviselni az elválás fájdalmát.³ Ilyenkor a hozzátartozó úgy érzi, hogy *nulla spes vivendi mihi sine conjugii tali*,⁴ vagyis „nincs remény az életre ilyen házastárs nélkül”.⁵ Olykor a gyász miatti *taedium vitae* a hátramaradott abbéli vágyában nyilvánul meg, hogy bárcsak a halál vele is végzett volna: *longus amor perit direpta morte recepta / utinam nos Fatus texisset utrosque*.⁶ („egy hosszú szerelem pusztult el. Elszakított tőlem a hirtelen halál. / Bárcsak a Végzet együtt hantolt volna el mindkettőnket.”).

Amennyiben a hozzátartozó reménykedett a halálon túli újraegyesülésben, nem annyira az élet megutálásáról van szó, mint inkább elvágyódásról: *et solamen erit, quod te iam iamque videbo / cum vita functus iungar tuis umbra figuris*.⁷ („vigaszom, hogy hamarosan látlak, / midőn bevégezem az életet, árnyamat árnyaddal összekötöm.”).

Ám *taedium vitae*-t nem csupán a gyász okozhatott; az életet terhes-sé, nem kívánatos-sá tehetette a szegénység, a betegség is. Ilyenkor a halál-ra úgy tekintenek mint szabadítóra. A halál lesz az, amire vágyik az ember, az élet pedig az, amitől rettegnie kell: *aeternamque domum petimus et finem laborum*⁸ („az örök hajlék után vágyunk, és arra, hogy vége legyen a fáradságnak”).

A halál vigaszt és egyfajta kárpótlást jelent az életben elszenvedett nehézségekért. Békét nyújt, a szó epikureista értelmében, azaz a halál-ban – mivel az totális megsemmisülést jelent – már nem fájhat semmi. Életben maradni viszont annyi, mint megnyújtani a szenvedést. Ezt a gondolatot megtaláljuk Lucretiusnál⁹ és több sírfeliratban is. A halál gondtalanságot, nyugalmat kínál (*securitas*), következésképp a halott gondtalan (*securus*), amit az élőkről nem lehet állítani. Az egyik sírfel-

³ THOMPSON (1912: 11; 13).

⁴ MOMMSEN–WILMANN–DESSAU (1881–1956: CIL 8, 151).

⁵ A metrikus sírfeliratok, illetve az epigrammák, ahol nincs jelezve a fordító, saját fordításaim. Megjegyzem, hogy nem műfordításoknak szántam őket. Egyetlen szempontom az volt, hogy a lehető legpontosabban fordítsam a szövegeket. Ennek ellenére a líraibb sírfeliratok esetében törekedtem arra, hogy az időmérték illúzióját keltve fordítsak.

⁶ BUECHLER (1982: CLE, nr. 444).

⁷ BORMANN (1966: CIL 11, 3771).

⁸ CIL 11, 1616.

⁹ Vö. Lucr. 3, 940–944 (ford. TÓTH [1997: 102]). Idézi THOMPSON (1912: 32).

iratban ezt olvassuk: *haec est domus aeterna, solacium laboris*¹⁰ („ez az örök hajlék, vigasz [kárpótlás] a fáradságért”).

Az élet annyit jelent, hogy az ember a remény és a félelem foglya, és a sors hatalma alatt áll. Mivel a halálban már nincs hatalma a sorsnak, a halál valójában a sors hatalma alóli felszabadulás. Seneca azt írja, hogy amennyiben a bölccsel bosszantó, nyugalomát felkavaró dolgok történnek, legjobb, ha meneszti magát, azaz önként kihátrál az életből.¹¹ Ez a sors hatalma alóli felszabadulás jelenik meg egy Kr. u. 1. századi sírfeliratban: *Evasi, effugi. Spes et Fortuna valet. / Nil mihi vobiscum est, ludificate alios!*¹² („Elmenekültem, elfutottam. Remény és Sors, minden jót nektek. / Nincs már közöm hozzátok, találjatok más játékszert magatoknak!”). A feliratban beszélő halott úgy érzi, hogy az élet, a sok be nem teljesült reménnyel, csúfot űzött vele (*ludificare*). A halál annyi, mint megszabadulni a Remény (*Spes*) hatalma alól. A megfogalmazás, miszerint a halott elfutott, megmenekült az élettől, egyaránt utalhat öngyilkosságra és természetes halálra.¹³

Végül a *taedium vitae* összefügg az időskori megfáradással (*fessa aetas*) is. Hogy ez mennyire jellemző volt az öregekre, kiderül egy olyan sírszövegből, amelyben a feleség éppen az ellenkezőjét állítja férjéről:

Nunquam tristis erat laetus gaudebat ubique
Nec senibus similis mortem cupiebat obire
Sed timuit mortem nec se mori posse putabat.¹⁴

Nem volt szomorú soha, derűs volt és örökké örült,
s mint az öregek szokták: nem kívánta a halált.
Félt a haláltól, s nem gondolta, hogy meghalhat.

Az időskori *taedium vitae*-re példa az alábbi sírfelirat is, amelyben egy férfi a fiáról, illetve idős anyjáról emlékezett meg. Az utóbbiról azt mondja, nem akart élni, azaz nem volt már kíváncsi számára az élet.

¹⁰ CIL 8, 4475.

¹¹ Sen. *Ep.* 70 (ford. BOLLÓK et al. [2002: 138]).

¹² BORMANN–HENZEN–BANG–HÜLSEN–DE ROSSI (1926: CIL 6, 11743 = CLE, nr. 1498).

¹³ Több hasonló sírfeliratot is ismerünk. Görög párhuzamát (és valószínűleg mintáját) ld. BECKBY (1958: AG IX, nr. 49). Ld. még THOMPSON (1912: 44).

¹⁴ DESSAU (1968: CIL 14, 636).

Dispar damna lege Parcarum et stamina dispar;
 Hæc ridenda mihi est, hic lacrymandus erit.
 Hæc namque emeritos bis quadraginta per annos
 Vixit; at hic tertio consule natus obit.
 Cur modo tam præceps, iterum tam sera fuisti
 Funeris amborum dic rea Persephone.
 Vix lucem vidisse satis qui vivere posset;
 Vivere quæ nollet vix potuisse mori.¹⁵

Nem egyforma a veszteség a Párkák rendelése szerint, és nem egyforma hosszú a fonál.
 Anyám sorsán nevetnem kell, a fiamén meg sírnom!
 Anyám kétszer negyven hosszú évet élt,
 a fiam meg elment élete harmadik évében.
 Miért voltál egyszer ennyire gyors az egyik, aztán meg ennyire ráérős a másik halálával, mondd, te bűnös Perszephoné?
 Alig láthatta a napot az, aki élhetett volna,
 és aki nem akart élni már, meghalni alig tudott!

Feltűnő, hogy ez a latin sírfeliratokra igencsak jellemző *taedium vitae* olyan élethelyzetekben jelenik meg, amelyekben az emberek – miként ez a görög sírszövegek esetében is látható – a leginkább hajlamosak öngyilkosságot elkövetni. Ilyen élethelyzetek a gyász, a(z időskori) betegség, a szenvedés, a kilátástalanság, de maga az öregség mint állapot is. Láttuk, hogy *taedium vitae*-t az a filozofikus meggyőződés is okozhat, hogy az élet a hiú remények által csúfot úz az emberből. Az étellel, illetve a halállal kapcsolatos filozófiai nézetek szintén állhatnak az öngyilkosság hátterében.

Vajon a latin sírszövegekben gyakran megjelenő *taedium vitae* azt jelezne, hogy a latin szepulkrális irodalomban több öngyilkossági esettel találkozunk, mint amennyivel a görög sírfeliratok esetében? Agnieszka Kotlińska-Toma azt állítja, hogy a több százezer görög sírfelirat közül csupán három említ öngyilkosságot, szemben a latin sírfeliratokkal, amelyek gyakrabban tematizálják az öngyilkosságot.¹⁶ Persze háromnál

¹⁵ KENRICK (1858: 24). Ld. még GRUTER (1707: nr. 4849). A szöveget ld. még <http://www.manfredclauss.de>.

¹⁶ KOTLIŃSKA-TOMA (2014: 172; 183).

azért mindenképpen több ógörög „öngyilkos sírfelirattal” számolhatunk, ám ez semmiképpen nem érvényteleníti Kotlińska-Toma tézisé miszerint az öngyilkosság egy eléggé elhallgatott téma az ógörög sírfeliratokon. Mi a helyzet a latin sírfeliratokkal? A *taedium vitae* gyakoriságának ismeretében meglepő lehet, hogy szám szerint valamivel kevesebb „öngyilkos” latin sírfelirat áll rendelkezésünkre, mint görög. Tény viszont, hogy ezek majdnem mindegyikében egyértelműen öngyilkosság esete forog fenn, míg a görög sírszövegek esetében többször csupán csak gyanakodhatunk az öngyilkosságra. Az viszont már kevésbé meglepő, hogy a latin irodalomban – szemben a görög epigramma-anyaggal – kevés olyan epigrammát találunk, amelynek az öngyilkosság a témája. Ez azzal magyarázható, hogy a latin epigrammairódalom messze nem olyan gazdag, mint a görög. Kevés latin irodalmi sírfelirat van, és még kevesebb olyan, amelynek az öngyilkosság a témája. Előbb a „valódi” sírfeliratokat elemezzük, majd megvizsgáljuk, hogy az a néhány rendelkezésünkre álló irodalmi epigramma miként reprezentálja az öngyilkosságot.

Öngyilkosság a sírköveken. A nem irodalmi sírfeliratok tanúsága

Elsőként egy olyan párbeszédes sírfeliratot idézek, amely inkább a *taedium vitae*-re példa, mint az öngyilkosságra. A szöveg egy libertinus házaspár (Atimetus és Homonoia) síremlékéről való, amelyen nem csupán az alább idézett párbeszédes epigramma olvasható, hanem latin prózai szövegek, egy további görög, illetve egy latin nyelvű epigramma is. Az alább nem idézett latin nyelvű epigrammából, amelyben a halott feleség beszél, megtudjuk, hogy az asszony nem egészen húsz évesen halálozott el. Külön érdekessége a síremléknek, hogy noha a házaspár közös síremlékének szánták és helyet is hagytak az emlékművön a férj sírfeliratának, az végül üresen maradt. Ennek okát nem ismerjük.¹⁷ A legvalószínűbbnek az tűnhet, hogy Atimetus később újranősült, gyermekei születtek és egy másik családi sírboltba temetkezett. De más oka is lehetett annak, hogy a férj sírfelirata végül nem került fel a síremlékre. Ezt a hipotézist alább vetem fel. A sírszöveg Rómából való, a Kr. u. 1. századból.

¹⁷ GARULLI-SANTIN (2023: 170–177).

1,1

Férj

Si pensare animas sinerent crudelia fata
et posset redimi morte aliena salus,
quantulacumque meae debentur tempora vitae
pensassem pro te, cara Homonoia, libens.
at nunc, quod possum, fugiam lucemque deosque
ut te matura per Styga morte sequar.

Feleség

Parce tuam, coniunx, fletu quassare iuventam
fataque maerendo sollicitare mea.
nil prosunt lacrimae nec possunt fata moveri.
Viximus, hic omnis exitus unus habet.
Parce: ita non unquam similem experiare dolorem
et faveant votis numina cuncta tuis.
quodque mihi eripuit mors immatura iuventae,
id tibi victuro proroget ulterius.¹⁸

Férj

Ha a kegyetlen sors hagyná, hogy életet élettél fizessünk,
és más halála megválthatná az életet,
bármilyen kevés is van hátra életemből,
szívesen adnám érted, drága Homonoia.
Ám csak az tehetem, hogy elfutok a fény és az istenek elől,
hogy korai halállal kövesselek a Sztüxön át.

Feleség

Ne gyötörd, férjem sírással ifjúságod,
és halálokat gyásszal ne zaklasd!
Semmit nem használnak a könnyek, a sors sem lágyítható meg!
Éltünk! S ez a vég mindenkit utolér.

¹⁸ CLE, nr. 995.

Kíméld magad! Hogy soha hasonló fájdalmat ne kelljen átélned,
s hogy az istenek meghallgassák kérésed!
Amit a korai halál elrabolt tőlem: fiatal éveimet,
azt adja neked, hogy élhess hosszan tovább!

Atimetus, a gyászoló férj arról beszél, hogy örömet felajánlana életét felesége életéért, de mivel ez nem lehetséges, azt teszi, amit tenni tud: öngyilkosságot követ el, hogy együtt lehessen a feleségével. Könnyen elképzelhető, hogy Atimetus gyakran hangoztatta a barátai előtt, hogy öngyilkosságot fog elkövetni, a barátok pedig azzal az érveléssel próbálták lebeszélni, hogy ezt Homonoia sem akarná. Ezek a baráti beszélgetések kerülhettek fel férj és feleség közötti dialógus formájában a síremlékre, hogy valahányszor Atimetus a sírhoz látogat, a feleség „lebeszélhesse” tervezett öngyilkosságáról. Hogy Atimetus komolyan tervezhette az önkezü halált, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a síremlékre felkerült ez a különös párbeszéd, amelyben nem csupán a *taedium vitae* fogalmazódik meg (ilyenként messze nem egyedülálló), hanem egy konkrét öngyilkossági terv („elfutok a fény és az istenek előtt”). Az öngyilkossági szándék ilyen nyílt hangoztatását egy pszichológus ma kétségkívül komoly üzenetként, segélykiáltásként kezelné. A sírfeliratban persze nincs szó arról (a nem idézett részekben sem), hogy a férj öngyilkosságot követett volna el. A közös síremlékről – miként utaltunk rá – hiányzik viszont a saját sírfelirata, amelynek egyébként kihagyták a helyet a síremléken. Vajon egy későbbi időpontban miért nem került fel a síremlékre Atimetus sírfelirata is? Leginkább arra gondolhatunk, hogy az istenek meghallgatták Homonoia kérését és hosszú élettel ajándékozták meg a férjet, aki később újránősült és második felesége mellé temetkezett. De hipotézisként azt is felvethetjük, hogy Atimetus végül mégis csak beváltotta az ígéretét, öngyilkos lett, és éppen emiatt nem kerülhetett a feleség mellé. Ismerünk egy feliratot (nem sírfeliratot!) Sarsinából, a Kr. e. 1. századból, amelyből megtudjuk, hogy egy bizonyos Horatius Balbus temetőhöz szükséges földterületet adományozott polgártársainak, ugyanakkor közölte velük feltételeit is. A temetőből kizárták a gladiátorokat, a hírhedt foglalkozást űzőket és azokat, akik önakasztással végeztek magukkal. Ez Voisin szerint azt jelenti, hogy nem általában az öngyilkosoktól tagadták meg a temetkezési helyet, hanem csak azoktól,

akik akasztással haltak meg, akár önként, akár mások keze által (azaz keresztre feszítve). A római társadalomban ugyanis az akasztott ember félelem tárgya volt. Rettegtek tőle. Ezzel a rettegéssel magyarázható, hogy viszonylag kevés római önakasztásos öngyilkosságot ismerünk. A római emberből az akasztás mindenféle formája viszolygást váltott ki. Cicero azt írta, hogy a kereszt nem csupán a római polgár testétől, hanem a gondolataitól, a szemétől, a fülétől is maradjon távol; legjobb lenne száműzni a római ember szótárából.¹⁹ Hasonlóan vélekedik Seneca is az akasztásos halálról. Azt írja, hogy a kereszt *lignum infelix* (átkozott fa), és a legszörnyűbb gonosz, minden szenvedés és nyomorúság (*ultima malorum*) netovábbja kötődik hozzá.²⁰ Az akasztott ember holttestét egyébként egy órán belül el kellett szállítani. Ám senkinek nem volt joga levágni, csak a *manceps*nek.²¹ Ez a halálnem a halottat *insepultus*sá (eltemethetetlené), *infelix*szé (átkozottá) tette, és beszenyezte az élők lakhelyét, illetve a nap ragyogását.²²

Nos, amennyiben Atimetus önakasztással vetett volna véget az életének, az megmagyarázná, miért nem került fel a sírfelirata a síremlékre. Nyilván ez egy olyan feltevés, amit lehetetlen bizonyítani. A sírfeliratban csupán tervezett öngyilkosságról, vagy ha úgy tetszik, öngyilkossági gondolatokról olvasunk. Ám ilyenként is releváns számunkra, mivel jelzi, hogy a házastárs elvesztése, a gyász, egyik meghatározó oka lehetett az öngyilkosságnak. Ez esetben ráadásul egy férfi fenyegetőzik öngyilkossággal. Gyász miatt ugyanis leginkább nők lettek öngyilkosok.

A következő sírfeliratban gyilkosságról és öngyilkosságról egyaránt olvashatunk. A szöveg Germania Superiorból való, a Kr. u. 1. századból. A síremléket egy meggyilkolt juhtenyésztőnek emeltette korábbi *dominusa*, a patrónusa.²³ Iucundus tehát felszabadított rabszolga volt, aki sírszövegében egyes szám első személyben, részletesen beszéli el halála körülményeit. Iucundust rabszolgája gyilkolta meg, majd tettét követő-

¹⁹ Cic. *Rab. Post.* 5 (ford. NÓTÁRI [2010: 699]).

²⁰ Sen. *Ep.* 101 (ford. BOLLÓK et al. [2002: 503–504]).

²¹ Tkp. temetkezési vállalkozó, aki rabszolgákkal dolgoztatott. Ezek a rabszolgák hóhéroként is dolgoztak, pl. keresztre feszítésnél.

²² VOISIN (1987: 260–261).

²³ Ld. ROYMANS–ZANDSTRA (2011: 168).

en a Majnába ugorva vetett véget az életének. Öngyilkosságával minden bizonnyal a keresztre feszítést kívánta elkerülni, azaz a kínhaláltól való félelem miatt menekült önként a halálba. Amennyiben testét partra dobta a folyó, ugyanúgy temetetlen maradt, mint ha keresztre feszítették volna. Ez az egyetlen olyan sírszöveg, amely rabszolga öngyilkosságáról számol be. A szöveg tördelése alapvetően követi a síremléken levő szöveg formáját, csak ott változtattunk, ahol az zavarná az olvasást.

1, 2

Iucundus

M(arci) Terenti l(ibertus)

pecuarius

praeteriens quicum

que legis consiste

viator et vide quam indigne

raptus inane

querar vivere non

potui plures XXX per

annos nam eripuit

servos mihi vitam et ipse

praecipitem sesse

deiecit in amnem abstulit

huic Moenus quod

domino eripuit

patronus de suo posuit.²⁴

Iucundus, Martius

Terentius szabadosa,

juhtenyésztő.

Vándor, ki itt ellépsz,

állj meg, lásd és olvasd,

amint elpanaszlom,

én szegény, hogy mily

méltatlanul fosztottak

meg az életemtől.

Nem élhettem,

²⁴ HIRSCHFELD–ZANGEMEISTER (1916: CIL 13, 7070 = CLE, nr. 1007).

csupán csak harminc esztendő,
 mert egy rabszolga
 elrabolta az életem.
 Aztán belevetette magát a folyóba:
 elvette a Majna azt, amit ő urától vett el!
 Patrónusa emelte saját költségén (Iucundusnak).

Egy prózai sírszöveggel folytatjuk, amely egy Telesina Crispinella nevű nő halálát beszéli el. Az asszony harmincnyolc évet élt a férjével házasságban, ebből arra következtethetünk, hogy az ötvenes évei közepén járhatott (ha tizenhat-tizenhét évesen ment férjhez). Bár lehetne arra gondolni, hogy valójában a gyász (a lelki bánat) végzett vele, sokkal valószínűbb, hogy az elviselhetetlen gyász miatt öngyilkos lett. Előbb megutálta az életét (*vivere abominavit*), majd végzett magával (*animo despondit*). Nem ez lenne az egyetlen eset, amikor egy anya úgy dönt, hogy nem akarja túlélni gyermeke(i) halálát. Dio Cassius elmeséli, hogy Apicata (Seianusnak, Tiberius kegyencének korábbi felesége), miután megtudta, hogy fiait meggyilkolták, a lányát pedig meggyalázták, öngyilkosságot követett el.²⁵ A túlságos gyász, párosulva azzal a vággyal, hogy az ember a halálban a szeretteivel találkozhasson (*ob desiderium fili*), főleg asszonyokat – miként ezt a görög sírszövegek némelyikében is láthatjuk – könnyen öngyilkosságba taszíthatott.

1, 3

D(is) M(anibus) S(acrum). Telesinae Crispinellae, conjugii sanctissimae, quae ob desiderium fili, Publii Lali Gentiani Victoris, sui piissimi vivere abominavit et post dies XV fati ejus animo despondit. Publius Lalius Modestus maritus cum qua vixit annos XXXVIII, menses III. Sine ulla querella.²⁶

Az alvilági isteneknek.

A legfeddhetetlenebb feleségnek, Telesina Crispinellának, aki fia Publius Lalius Gentianus Victor, a legkedvesebb fiú utáni sóvárgás miatt életét megutálta, és a fiú halála után tizenöt nappal halálra

²⁵ Dio Cass. 58, 11, 6. Ld. még VOISIN (1987: 274).

²⁶ MOMMSEN (1883: CIL 9, 2229).

szánta magát. Férje, Publius Lalius Modestus, akivel harmincnyolc évet és három hónapot élt együtt. Vitatkozás nélkül (éltek).

Anyának és lányának állít emléket az alábbi Hispániából (Cartagena), a Kr. e. 1. századból való sírfelirat. A Sicinus család régi hispániai plebejus család volt.²⁷ Mivel az apáról nem tesz említést a szöveg, gyanítható, hogy az anya özvegyként nevelte a lányát, és a lány hirtelen halála után teljesen magára maradt. Miután síremléket emelt a lánynak, ő is „visszaadta a lelkét” a túlságos gyász miatt. Halála mintegy bizonyíték arra, hogy mennyire kesergett, azaz mennyire képtelen volt elviselni a fájdalmat. Kérdés, hogy a *reddidit animam* arra vonatkozik-e, hogy az anya a fájdalomba halt bele, vagy pedig arra, hogy önkezével vetett véget az életének? Mi ez utóbbira gondolunk. A lány halála és az anya halála között igen kevés idő telt el („miután könnyek közt e síremléssel adózott a lánynak”). Ez talán nem volt „elég idő arra”, hogy természetes úton a depresszió, a gyász végezzen vele.

1, 4

Sicinia Quinti filia mater. Sicinia Cai filia Secunda.

Filia cum matre est, hospes, sei forte requiris

heic sita. Quas rapuit mortis acerba dies.

Sed prius eripuit matri qui in omnia pollet

crudelis cassus filiolum e manibus. Paene inmatura

morte ereptam sibi gnatam heu quantum mater fleverit indicio

Nam postquam fletu et monumento hoc condecoravit

gnatam per luctus reddidit ipsa animam.²⁸

Sicina, Quintus lánya, az anya, és Sicina Secunda, Gaius lánya.

Anya és lánya fekszenek itt, ha kérdeznéd vándor,

kiket a halál keserű napja ragadott el.

Ám először az anya kezei közül a lányt ragadta el

a mindent uraló végzet. Van bizonyosság arra, hogy midőn

a korai halál elragadta a lányt, ó jaj, mennyire kesergett az anya:

mert miután könnyek közt e síremléssel adózott a lánynak,

a gyász miatt visszaadta a lelkét.

²⁷ HÜBNER (1899: 345).

²⁸ CLE, nr. 1076.

Egy igen talányos sírfelirattal folytatjuk, amely Lugdunumból (Lyon), a Kr. u. 2. századból származik. Az asszony neve arra utal, hogy felszabadított rabszolga lehetett. Fiatalon, huszonöt évesen halt meg. A sírban helyet kapott fia, Attius is, ám ez csak abból derül ki, hogy a síremléket állító Cerealius férjnek és apának nevezi magát. Ugyanakkor az apának és a fiúnak nem egyezik a családneve, amiből arra lehet következtetni, hogy a fiú az asszony előző házasságából született. A fiúról egyébként semmi lényeges információt nem közöl a sírszöveg. Különössé az teszi a szöveget, hogy a férj, noha kegyesnek (kedvesnek, jóságosnak) nevezi a feleségét, egyúttal azt is közli, hogy gonosz dolgot tett (egész életében *pia* volt, majd pedig *inpiá*vá vált). Mit jelenthet vajon ez a talányos mondat? A sírfeliratnak sok értelmezője akadt, így elméletekben nincs hiány. Van olyan magyarázó, aki arra gondol, hogy Sutiát azért nevezi a férj *inpiának*, mert az asszony kereszténnyé lett. Mások szerint az *inpia* arra vonatkozik, hogy Sutia ahelyett, hogy a férjével maradt volna, követte a fiát a halálba. Megint mások úgy látják, hogy az *inpia* arra céloz, hogy noha Sutia sokkal fiatalabb volt a férjénél, mégis korábban halt meg. Ez utóbbi két értelmezésben a gonosz tett tehát semmi egyébre nem utal, csupán arra, hogy az asszony túl korán halt meg.²⁹ Ám az ilyen esetekben nem az elhalálozott házastársat szokták vádolni, hanem a végzetet, a sorsot, a moirákat vagy magát a halált. Nem tarthatjuk kizártnak, hogy az a gonosz dolog, amivel a férj szelíden vádolja a feleséget, az öngyilkosság. Teljes joggal gondolhatunk arra is, hogy fia halála miatti gyászában Sutia végül a halál mellett döntött. Kenrick mindenestre arra gondol, hogy az asszony halálát az anyai bánat okozta.³⁰

1, 5

Dis manibus et memoriae aeternae Sutiae Anthidis, quae vixit annis XXV, mensibus IX, diebus XV, quae dum nimia pia fuit facta est inpia (!). Et Attio Probatolo. Cerealius Calistio coniux et pater et sibi vivo ponendum curavit et sub ascia dedicavit.³¹

²⁹ STÉGEN (1961: 59–61).

³⁰ KENRICK (1858: 18).

³¹ CIL 8, 2279.

Az alvilági isteneknek és Sutia örök emlékére, aki huszonöt évet, kilenc hónapot és tizenöt napot élt. Noha igen kegyes volt, gonosz dolgot tett. És Attius Probatiusnak. Cerealius Calistio a férj és apa emelte, magának is még élteben, és a bárd alatt felszentelte.

A túlzott gyász okozta egy nyolcéves fiú halálát is az alábbi sírszövegben. A fiú csupán egy nappal élte túl a nővérét. Öngyilkos lett volna? Meglepő lehet, hogy egy nyolcéves fiú az öngyilkosság mellett dönt, ezért hajlanánk arra, hogy ez esetben mégiscsak arról lehet szó, hogy az elviselhetetlen szomorúság végzett vele. Nem ismerünk adatokat az ókorból a gyermek-öngyilkosságokra vonatkozóan,³² azt viszont tudjuk, hogy korunkban egyre több öngyilkosság fordul elő az 5–11 év közötti gyermekek, kiskamaszok körében. A kiváltó okok között szerepel a trauma is.³³ A testvérek közötti korkülönbség miatt (Castricia csaknem tizenhat évesen már eladósorba lépett) arra is gondolhatunk, hogy a viszonyuk nem annyira testvéri lehetett, a fiú sokkal inkább amolyan pótanynaként tekinthetett nővérére. Castricia elvesztése ezért is jelenthetett számára ilyen nagy traumát. A szövegből mintha az derülne ki, hogy a szülők értik a fiú tettét: a nővér utáni sóvárgás megmagyarázza, miért végzett magával Communis.

1, 6

Memoriae Castriciae filiae dulcissimae et piissimae et incomparabili, quae vixit annis XV, mensibus III, diebus I, et Communi filio, qui post desiderium sororis suae una die super vixit, et vixit annis VIII, diebus XX. Communis et Casia parentes filis dulcissimis.³⁴

A legdrágább, a legkedvesebb és a páratlan lány, Castricia emlékére, aki tizenöt évet, három hónapot és egy napot élt, és fiunknak, Communisnak, aki a nővére utáni sóvárgás miatt csupán egy nappal élte túl őt. Nyolc évet és húsz napot élt. A szülők, Communis és Casia legdrágább gyermekeiknek.

³² Arra vonatkozóan vannak adatok, hogy viszonylag gyakori volt az öngyilkosság a kamaszok körében, azaz a felnőttkor küszöbén. Ld. HOOFF (1990: 26).

³³ Ld. <https://www.cwla.org/increased-suicide-rates-among-children-aged-5-to-11-years-in-the-u-s/>, 2023. 11. 30.

³⁴ ORELLI (1828: nr. 4600).

Septicianus 1–2. századi latin grammatikus a betegség elől menekült a halálba. Ezzel az értelmezéssel nem mindenki ért egyet.³⁵ Amennyiben öngyilkosságról van szó és nem egyszerűen *taedium vitae*-ről, nem derül ki, hogy az önkéntes halál révén Septicianus olyan békére lel-e, amelyet valamilyen túlvilági helyen valóban élvezhet, vagy a béke és a gondok hiánya epikureista szellemben azt jelenti, hogy mivel a halál mindent megszüntet, így a fájdalmat is. A sírszöveg egy szobortalapzatról származik. A grammatikus városától, Comumtól hálából szobrot kapott, ám nem tanítói szolgálataiért, hanem mert vagyonát a városra hagyta.³⁶ Septicianus nemcsak grammatikus volt a városban, hanem tiszteletbeli *decurio*, azaz városi tanácsos is. Gyaníthatjuk, bár erről nem esik szó a sírfeliratban, hogy római módon (karddal vagy ereinek felvágásával) vetett véget az életének és nem önakasztással. Ez utóbbi esetben ugyanis aligha kapott volna szobrot a várostól.

1, 7

Publi Atilii Septiciani grammatici latini, cui ordo Comensium ornamenta decurionalia decrevit, qui universam substantiam suam ad rem publicam pertinere voluit.

Morborum vitia et vitae mala maxima fugi:
nunc careo poenis, pace fruor placida.³⁷

Publius Atilius Septicianus, latin grammatikus (emlékére), akinek Comum tanácsa tiszteletbeli decurio rangot adott, és aki teljes vagyonát a közösségre hagyta.

Elmenekültem a betegségek csapásai és az élet legnagyobb gonoszágai elől:
most semmi se bánt, szelíd békére leltem.

Hasonló okokból döntött a halál mellett egy Bassulus nevű férfi is, aki saját maga szövegezte meg a sírfeliratát. Bassulus a Kr. u. 2. század elején élt Aeclanumban, és azt mondja magáról, hogy lefordította Menand-

³⁵ HOOFF (1990: 153).

³⁶ ROY (2020: 42).

³⁷ CLE, nr. 1274. Ld. még RONCAGLIA (2018: 82).

rosz néhány darabját, és ő maga is próbálkozott drámaírással. Ezeket a darabokat feltehetően nem állították színpadra, ellenkező esetben erről is említést tett volna sírszövegében. Bassulus *duovir* is volt a maga városában, ám ez nem jelentette feltétlenül azt, hogy tulajdonképpen hivatalt is viselt volna. Ez olykor egy tiszteletbeli cím volt, amelyet jótékonyágért cserébe kaphattak az előkelő(bb) emberek.³⁸ Bassulus lelki és testi gyötrelmekről beszél. A betegség mellett valamilyen lelki fájdalom is gyötörte. Nem kizárt, hogy ez összefügghetett intellektuális tevékenységével, amelyet kortársai – érzése szerint – talán nem értékelték eléggé. Itt sincs szó arról, milyen módon került sor az öngyilkosságra, kifejtésre kerül viszont az, hogy Bassulus mit remél az önkéntes haláltól. Úgy fogalmaz, hogy a halál a maga módján (*suo more*) enyhülést ad számára. Ez valószínűleg úgy értendő, mint e fenti esetben, azaz az enyhülés és az örök nyugalom nem *aktív* pihenést jelent, amit élvezhet az ember, hanem mindenféle fájdalom és gyötrellem hiányát. Azért szűnik meg a halálban a fájdalom, mert *minden* megszűnik. Bassulus nem csupán azt mondja el, hogy ő maga miért döntött a halál mellett, hanem egyúttal ajánlja is az öngyilkosságot mindazoknak, akik az ő helyzetébe kerülnek. Az élet csupán addig kíváncsú, amíg élni üdvös, amíg nem zaklatják az embert testi-lelki bajok, ellenkező esetben nem tanácsos kötődni hozzá. A *halál mint kikötő* motívumát több görög irodalmi sírfeliratban is megtaláljuk. Egy több variációban is ismert epigrammában azt olvassuk, hogy a halott kikötőre (λιμήν) lelt a halálban, felszabadult a remény és a sors hatalma alól és nem szolgál többé ezek játékszeréül.³⁹ Seneca is azal vigasztalja Polybiust testvére miatti gyászában, hogy a testvér már elpihent, végre szabad, végre megnyugodott, végre örökkévaló. Ha az élet tengeren való hánykódás, a halál kikötő (*portus*).⁴⁰ Ez a kikötő, sugallja Seneca, a végső reménysége minden hajósnak, azaz a halál ad végső nyugalmat minden élőnek.⁴¹

³⁸ CLARKE (1993: 14).

³⁹ AG 9, nr. 49. További példa: AG 9, nr. 172.

⁴⁰ Sen. *Ad Polyb.* 9, 7: *Navigantibus nullus portus nisi mortis est. Ne itaque invideris fratri tuo: quiescit. Tandem liber, tandem tutus, tandem aeternus est.* (ford. BASORE [1965: 382]).

⁴¹ Sen. *Ad Polyb.* 9, 7 (ford. BOLLÓK et al. [2002: 85]).

1, 8

D(is) M(anibus) M(arco) Pomponio, M(arci) f(ilio), M(arci) n(epoti),
M(arci) pron(epoti), M(arci) abn(epoti) Cor(nelia) Bassulo, (duo)vir(o)
q(uin)q(uennali).

Ne more pecoris otio transfunderer,
Menandri paucas vorti scitas fabulas,
Et ipsus (!) etiam sedulo finxi novas.
Id quale qualest chartis mandatum diu.
Verum vexatus animi curis anxiis,
Non nullis etiam corporis doloribus,
Utrumque ut esset taediosum ultra modum,
Optatam mortem potitus. Ea mihi
Suo de more cuncta dat levamina.
Vos in sepulchro hoc elogium incidite,
quod sit documento post futuris omnibus,
inmodice ne quis vitae scopulis haereat,
cum sit paratus portus eiaculantibus,
qui nos excipiat ad quietem perpetem.
Sed iam valete donec vivere expedit.
Cantria Longina marito optimo bene merenti fecit.⁴²

Az alvilági isteneknek. Marcus Pomponius Bassulusnak, aki Marcus
fia, Marcus unokája, Marcus dédunokája, Marcus ükonokája, Cornelia
tribusából, a duovir quinquennalisnak.

Hogy ne töltssem tétlenül, barom módjára, a pihenés idejét,
lefordítottam Menandrosz néhány elmés darabját,
sőt magam is, serényen, szereztem újakat.
Akármilyenek is, régóta papírra vannak vetve.
Ám mivel súlyos gondok gyötörték lelkemet,
és nem kevés fájdalom a testemet,
s mert mindkettő felettébb gyűlöletes volt,
úgy döntöttem, hogy kívánatosabb a halál.
Ez – a maga módján – teljes enyhülést ad nekem.
Ti pedig véssétek síromra ezt a feliratot,
hogy okulásul lehessen a jövőben mindenkinek:

⁴² CLE, nr. 97 = CIL 9, 1164.

senki ne kösse magát túlságosan az élet horgonyához,
midőn a kihajózónak készen áll a kikötő,
mely örök nyugalomba fogad minket.
De éljetez boldogul, míg élnetek üdvös.
Cantria Longina állította a legjobb férjnek, érdeme szerint.

A következő sírfelirat egy Oppia nevű fiatal nőnek állít emléket. A felirat a Kr. u. 2. századból, Anagniából (ma: Anagni, Olaszország) származik. Az elképzelt szcenárium szerint Oppiát két nő fogadja az Alvilágban. Oppia *exemplum*, azaz a tiszta nő példája, az Alvilágban pedig ugyancsak *exemplumok* fogadják, Laodamia, a görög, illetve Arria, a római hitvesi hűség és szeretet példái. Gondolhatunk persze arra is, hogy a klasszikus görög örökségre, illetve a római közelmúltra való visszatekintés a férj, Firmus szemében egyfajta méltóságot kölcsönzött kedves halottjának,⁴³ és voltaképpen ezért invokálja Arriát, illetve Laodamiát, ám feltűnő, hogy mindkét nő öngyilkosságáról híres. Arria, Caecina Paetus felesége volt, akit Claudius császár halálra ítélt egy összeesküvésben való részvétel miatt. Arria, mivel nem sikerült megmentenie a férjét, kardot döfött a saját szívébe.⁴⁴ Ifjabb Plinius elbeszélése szerint Arria nem szándékozott ennyire brutálisan végezni magával (karddal), de mivel vigyáztak rá, hogy ne követhessen el öngyilkosságot, nem talált más módot. Ő maga mindenesetre az öngyilkosság könnyebb módját választotta volna. Plinius Arria halálát, függetlenül annak módjától, dicsőséges halálnak nevezi.⁴⁵ Laodamia Próteszilaosz felesége volt, aki miután értesült férje haláláról, addig könyörgött az isteneknek, míg azok megengedték a férjének, hogy három órára visszajöjjön az Alvilágból. Miután a férj másodszor is meghalt, Laodamia követte férjét a halálba.⁴⁶ A férj invokációja, hogy ti. Arria és Laodamia fogadják Oppiát az Alvilágban, azt sugallja, hogy a fiatal nő öngyilkosságot követett el. Az okra semmiféle konkrét utalás nem történik. A férj csupán annyit mond, hogy Oppia elszakított tőle. A nő öngyilkossága nem azért hasonlítható a görög, illetve a római *exemplumokra*, mert hasonló körülmények és okok miatt történt, hanem

⁴³ NOCK-BEAZLEY (1946: 166).

⁴⁴ PECZ (1902: I, 1, 244).

⁴⁵ Plin. *Ep.* 3, 16 (ford. BORZSÁK et al. [1981: 55]).

⁴⁶ PECZ (1904: II, 1, 597).

azért – legalábbis ezt reméli a férj –, mert ugyanúgy megőrződik az emléke. Oppia öngyilkossága heroikus öngyilkoságként van beállítva, amiből arra következtethetünk, hogy női becsületét érhetette sérelem.

1, 9

Exemplum periit castae lugete puellae.

Oppia iam non est, crepta est Oppia Firmo.

Accipite hanc animam, numeroque augete sacrato

Arria Romano et tu Graio Laodamia.

Hunc titulum meritis servat tibi fama supertes.⁴⁷

Síratok tiszta lányok, mert (követendő) példátok lelte halálát.

Oppia már nincs, Oppia elszakított Firmustól.

Fogadjátok e lelket, és növeljétek vele szent soraitokat,

Te Arria a rómaiakét, és te Laodamia a hellénekét!

A fennmaradó hírnév méltán őrzi meg számodra eme feliratot.

Végül egy hiányos sírfeliratot idézünk, amely egy római katona halálának körülményeit beszéli el. A sírszöveg Mauretania Caesariensisből (a mai Algéria területéről), a Kr. u. 3. századból való. Sajnos a felirat éppen ott töredékes, ahonnan kiderülhetne, mi is történt valójában. Ulpius Optatus Africában szolgált *centurio* rangban („vesszőt viselt rangjelzés-ként”), feltehetően valamelyik határvédő *cohors*ban. Nem tudni, mit jelenthet az, hogy becsstelen vagy gyalázatos csatákban (*temerata bella*) vett részt. Meglehet, hogy inkább arra kell gondolnunk, hogy Ulpius vakmerő (*temerarius*) hadjáratokra vállalkozott. Erre utalna az a sor, amely szerint ő maga egyedül tette meg azt, amire társai együtt is képtelenek voltak. Abba az ütközetbe vizsont, amely a halálát okozta, nem a vakmerősége sodorta, hanem zabolátlan dühe (*nimum ira*) és a harci téboly (*furor pugnae*). Mintha azt sugallná a szöveg, hogy a vesztét okozó ütközetben nem egyszerűen ifjonti hévből, szokásos vakmerőségből rontott az ellenségre („miként eddig”), hanem valamiféle örület kergette a harcba. Nyilván végül az ellenség végzett vele, ám nehéz nem arra gondolni, hogy ez valójában egy öngyilkos akció volt. Amennyiben a *temerata bella* csakugyan gyalázatos hadjáratokat jelent, gondolhatunk olyan büntető-

⁴⁷ CLE, nr. 423.

expedíciókra is, amelyek során nők és gyermekek is áldozatul eshettek, akár még – anakronisztikusan szólva – a poszttraumás stressz (PTSD) is számításba jöhet mint a *furor pugnae*, illetve az öngyilkos akció kiváltója. Ilyenként ez a felirat érdekes dokumentuma lehet annak, hogy a PTSD a római legionáriusokat is veszélyeztette.⁴⁸

1, 10

D(is) M(anibus) s(acrum).

hic situs est quondam iuvenis generoso nomine miles Ulpius Optatus
quique regens virgam decus et virtutis honorem

gestavit, proles laudanda propagine longa.

Hic multos domuit stravitque per hos undique montes

Infandos hostes temerataque bella subiit

et quid non multi poterant iuvenes, hic semper solus agebat.

Cum suam totam nimium dependeret iram

obvius ipse furor pugnae Romanum iuvenem per hostica vulnera misit.

ipse tamen victor telis undique clusus [– – –]

genti nequid fera [– – –]

ipse suis [– – –].

cladiq(ue) et vita [– – –].⁴⁹

Az alvilági isteneknek.

Itt fekszik egy hajdan fiatal férfi, előkelő nevű, a katona Ulpius Optatus,
aki vesszőt viselt rangjelzésként és bátorságáért kitüntetést. Régi és
nemes család sarja volt.

Sok szörnyű ellenséget győzött és terített le szerte e hegyekben.

Becstelen csatákban vett részt.

És amire képtelen volt sok ifjú együtt, azt ő mindig egymaga tette.

Midőn szabadjára engedte zabolátlan dühét,

ez a fellángoló harci téboly a római ifjút az ellenség okozta sebekbe
lökte.

Bár győzelemre állt, mindenfelől fegyverektől szorongatva [...]

[...] a törzs semmiféle vad [...]

[...] ő maga [...]

[...] vereség és élete

⁴⁸ KRUSCHWITZ (2015).

⁴⁹ CLE, nr. 520.

Öngyilkosság az irodalmi epigrammákban

Az *Anthologia Graecá*ban számtalan irodalmi sírfeliratot találunk, amelyek nem azzal a szándékkal íródtak, hogy síremlékre kerüljenek. Ezek közül csaknem félszáz olyan akad, amelyeknek az öngyilkosság a témája. A latin epigrammairódalom – miként már utaltunk rá – messze nem olyan gazdag, mint a görög. Kevés az irodalmi sírfelirat, és ezek között még kevesebb az olyan, amely az öngyilkosságot tematizálja. Valójában Martialis irodalmi sírfeliratain kívül alig találunk példát a műfajra az ókori latin irodalomban. Catullus epigrammái között egyáltalán nem találunk irodalmi sírfeliratot, Tibullusnál, Propertiusnál és Ovidiusnál is csupán egy-egy példát.⁵⁰ Martialis epigrammái között valamivel több mint féltucat olyan epigrammával számolhatunk, amelyek irodalmi sírfeliratoknak tekinthetők.⁵¹ Ezek közül négynek témája az öngyilkosság.

Két olyan epigrammával kezdünk, amelyek híres római öngyilkos nőknek (Arriának és Porciának) állítanak emléket. Elsőként azt az epigrammát idézzük, amelyben Martialis Arria öngyilkosságát beszéli el. Arria mondata, amellyel átadta férjének a saját kebléből kihúzott kardot (*non dolet*), nyilvánvalóan szinte kínálja magát, hogy egy epigramma csattanójává legyen. Arria nevével egy „valódi” sírfeliratban már találkozunk, és ott is, akárcsak Martialisnál, a hitvesi hűség *exemplum*a. Arriának nem a saját sebe okoz fájdalmat, hanem az, amit a férje készül tenni. Felesége öngyilkossága után ugyanis Paetus is végzett magával.

2, 1

Casta suo gladium cum traderet Arria Paeto,
quem de visceribus strinxerat ipsa suis,
„Si qua fides, vulnus quod feci non dolet” – inquit,
„sed tu quod facies, hoc mihi, Paete, dolet.”⁵²

Midőn a szűzies Arria átadta az ő Paetusának a kardot,
melyet melléből rántott ki, így szólt:
Higgy nekem, a seb, mit magamon ejtettem, nem fáj, –
amit te készülsz tenni, az fáj nekem, Paetusom!

⁵⁰ Tib. 1, 3, 55–56; Prop. 2, 13, 35–36; Ov. Tr. 3, 3, 73–76. Ld. JOHNSON (1954: 356).

⁵¹ JOHNSON (1954: 357).

⁵² Mart. 1, 13 (szerk. BAILEY [1990: 18]).

Martialis Porcia haláláról, úgy tűnik, az anekdotikusabb verziót fogadta el, miszerint úgy lett öngyilkos, hogy izzó parazsat nyelt. Ezt a brutális módot azért választotta, mert megakadályozták, hogy karddal vessen véget az életének. Ezt a történetet egyébként Plutarkhosz is ismeri, meg is említi a *Brutus*ban, ám nem ad hitelt annak. Plutarkhosz inkább arra hajlik, hogy Porcia ugyan öngyilkos lett, ám betegsége miatt vált meg az életétől.⁵³ Martialis epigrammájának az a csattanója, hogy a vágyott halálra nem lehet nemet mondani, azaz az eltervezett öngyilkosságot nem lehet megakadályozni.

2, 2

Coniugis audisset fatum cum Porcia Bruti
et subtracta sibi quaereret arma dolor,
'Nondum scitis' ait 'mortem non posse negari?
credideram fatis hoc docuisse patrem.'
Dixit et ardentis avido bibit ore favillas.
I nunc et ferrum, turba molesta, nega.⁵⁴

Midőn Porcia meghallotta, hogy mi esett férjével, Brutusszal,
és gyásza az elrejtett fegyvert kereste –
„Hát nem tudjátok – kiáltott – hogy a halál útjába semmi nem állhat?
Azt hittem, apám sorsa ezt megtanította nektek!”
Így szólt, és sóvárgó ajkakkal izzó parazsat nyelt.
„Na most menj terhes tömeg, és tagadd meg tőlem a kardot!”

A fenti két epigrammából nem derül ki, miként vélekedett Martialis az öngyilkosságról. Mindkét esetben ugyanis bátor római asszonyok heroikus öngyilkosságát dolgozza fel, ez pedig némi – egyébként az epigrama műfajával nem egészen összeegyeztethető – pátosszal járt együtt. Egyik esetben sem lett volna ildomos kritikával illetni az asszonyok tettét, netán a rovásuokra ironizálni. Egészen más a helyzet viszont az alábbi epigrammában, amely egy bizonyos Festus öngyilkosságát beszéli el. Festust Domitianus barátjának mondja Martialis, és azt sugallja, hogy betegsége nemi betegség volt, amely homoszexualitásával füg-

⁵³ Plut. *Vit. Brut.* 53 (ford. MÁTHÉ [1978: 421]).

⁵⁴ Mart. 1, 42.

gött össze. Betegségét rútnak nevezi (*atra lues*), amely az arcát és fertelmes (vagy gyalázatos) torkát (*indigna faux*) támadta meg.⁵⁵ Ezért döntött úgy Festus, hogy öngyilkos lesz, mégpedig az önkéntes halál nemes római módja szerint, azaz kard által. Halálát Martialis egyértelmű iróniával mutatja be. A kegyes száj (*pium os*), a tiszta élet (*sancta vita*) egyaránt idézőjelben értendő. A megjegyzés, miszerint Festus öngyilkossága túlszárnyalja az utikai Catóét, ugyancsak nyilvánvaló gúnyolódás. Festusnak semmi oka nem lett volna öngyilkosságot elkövetni, mert Catóval ellentétben neki Caesar barátja volt.⁵⁶ Így öngyilkossága, a választott mód ellenére sem lehet nemes és heroikus, hanem épp ellenkezőleg: kicsinyes és nevetnivaló. Amennyiben valóban a homoszexualitás okozta Festus betegségét, a csattanó (*huius Caesar amicus erat*) célzás lehet Festus és Domitianus kapcsolatának a barátságon túllépő természetére.⁵⁷

2, 3

Indignas premeret pestis cum tabida fauces
inque ipsos vultus serperet atra lues,
siccis ipse genis flentes hortatus amicos
decrevit Stygios Festus adire lacus.
Nec tamen obscuro pia polluit ora veneno
aut torsit lenta tristia fata fame,
sanctam Romana vitam sed morte peregit
dimisitque animam nobiliore rogo.
Hanc mortem fatis magni praeferre Catonis
fama potest: huius Caesar amicus erat.⁵⁸

Midőn förtelmes torkát szorongatni kezdte a lassan ölő nyavalya,
s már arcán is meglátszott a rút betegség,
könnytelen szemekkel vigasztalva síró barátait,
úgy döntött Festus, hogy a Sztüx tavába mártózik.
Ám nem szennyezte sötét méreggel kegyes száját,
sem lassú éhhalállal nem nyújtotta szomorú sorsát –
római halállal vetett véget tiszta életének,

⁵⁵ ROSENBAUM (1901: 17).

⁵⁶ Vö. BORZSÁK (2007: 148–149).

⁵⁷ Catull. 57 (ford. ARANKA et al. [1978: 67]). Ld. még Suet. *Iul.* 48 (ford. KIS [1994: 16]).

⁵⁸ Mart. 1, 78.

s nemesebb máglyára küldte a lelkét.
E halál túlszárnyalhatja hírben a nagy Catóét –
Ennek ugyanis a Caesar barátja volt!

Az alábbi epigrammában egy katona lesz hagyományos római módon öngyilkos, méghozzá azért, hogy ne kerüljön az ellenség kezei közé. Ez az eset egy történetíró tolmácsolásában mindenképpen a római katona hősiességének, bátorságának *exemplum*a lenne. Martialis azonban abszurd nézőpontból mutatja be az esetet: a katona a haláltól való félelmében végül önkeze által veszti életét. Hiába hát a férfias öngyilkossági mód, a katona halála, ahogyan azt Martialis láttatja, egyértelműen nevetséges és szánalmas.

2, 4

Hostem cum fugeret, se Fannius ipse peremit.
Hic, rogo, non furor est, ne moriare, mori?⁵⁹

Fannius az ellenség elől menekülve megölte magát.
Hát nem örültség, kérdem, meghalni azért, mert félsz a haláltól?

Úgy tűnik, hogy Martialis a „történelmi” öngyilkosságokat (Arria és Porcia öngyilkosságát) *modo Romano*, vagyis hagyományos római szemzőgből mutatja be. Mindkettő heroikus, és az illető nők bátorságát példázza. Semmi nem utal arra, hogy Martialis attól eltérő képet szándékozott volna alkotni a két asszonyról, mint ami a rómaiak fejében élt. Egészen más a helyzet azonban a két utóbbi epigrammában, amelyekben kortársak öngyilkosságát beszéli el. Minden afelé mutat, hogy Martialis „deheroizálta” a római típusú, azaz a kard által történő öngyilkosságot, akár az élet terhessé válása volt az ok (Festus), akár a becsület megóvása céljából történt (Fannius). Martialis, noha nem moralizált, azzal, hogy két epigrammában is nevetség tárgyává tette a hagyományos római felfogás szerint nemes és heroikus öngyilkosságot, mégiscsak jelezte, hogy miként vélekedett az önkezü halálról. Egyik epigrammájában, amelyben a boldog életre vonatkozóan ad önmaga számára tanácsokat, a tanácsok sorát („gondoktól szabad, és nem ittas éjek / ámbár nem szigorú, de tisz-

⁵⁹ Mart. 2, 80.

ta nászágy”) ezzel zárja: *summum nec metuas diem nec optes* („legvégső napodat ne féld, ne is vágyd”).⁶⁰ E sorok tanúsága szerint Martialis életfilozófiájában nem volt helye a kierőszakolt halálnak. Az öngyilkosság számára nem volt opció.

Összegzés

Láthattuk, hogy a római sírfeliratokon gyakori motívum a *taedium vitae* (életundor, halálvágy), amelynek oka lehetett az elviselhetetlen gyász, az élet terhevé válása, a betegség, a szegénység, vagy akár maga az időskor is. Az ilyen esetekben a halálra mint szabadítóra tekintettek. Olyan sírfelirattal is találkozhattunk, amelyben a megözvegyült férj öngyilkossággal fenyegetőzik (1, 1). A *taedium vitae* gyakoriságából arra következtethetnénk, hogy a latin szepulkrális irodalomban igen sok öngyilkossági esettel találkozunk. Ám korántsem ez a helyzet. Kevés sírfelirat beszél az öngyilkosságról. Voisin megállapítja, hogy sokkal több öngyilkossági esetről tudunk irodalmi forrásokból, mint amennyivel a sírszövegekben találkozhatunk. A feliratokat nem dramatizálták, mondhatni banális vagy inkább semleges módon fogalmazták meg, és ha az irodalmi forrásokból nem tudnánk, hogy valaki önkezével vetett véget az életének, a sírfeliratából erre semmiképpen nem derülne fény. A legtöbb esetben – noha irodalmi forrásból tudjuk, hogy öngyilkosság történt – az illetők sírszövegei ezt egyáltalán nem jelzik. Akik öngyilkosságot követtek el, ugyanúgy a családi sírboltba vannak eltemetve, nem lehet őket megkülönböztetni a többi halottól.⁶¹ Az öngyilkos esetek tehát elvegyültek a természetes esetekkel. Feltéve, hogy nem önakasztással végeztek magukkal, semmiféle megkülönböztetés nem érte őket. Helyük volt a holtak birodalmában.⁶²

Ami az öngyilkosok nemi megoszlását illeti, azt látjuk, hogy nagyjából ugyanannyi férfi követett el öngyilkosságot, mint ahány nő. Ebből azonban semmilyen következtetést nem érdemes levonnunk, mivel a rendelkezésünkre álló anyag túl csekély ahhoz, hogy ezt megtehessük. Feltűnő, hogy akárcsak a görög sírfeliratok esetében, a latin sírfeliratok

⁶⁰ Mart. 10, 47 (ADAMIK [2001: 65]).

⁶¹ VOISIN (1987: 269; 273).

⁶² VOISIN (1987: 277).

sem közlik az öngyilkosság módját. Egyetlen kivétel az öngyilkos rabszolga esete (1, 2), ám a sírfelirat nem a rabszolga sírfelirata, hanem a gazdájáé, így a rabszolga öngyilkossága valójában a *dominus* élettörténetének része. Viszont a sírszövegek csaknem minden esetben megemlítik az öngyilkosság okát. Az ok lehet a gyász, az elviselhetetlen fájdalom, illetve a depresszió (1, 3; 1, 4; 1, 5; 1, 6). Feltűnő, hogy az elviselhetetlen gyász többnyire nőket késztetett öngyilkosságra. További ok lehet a betegség, a testi-lelki gyötrelmek (1, 7; 1, 8). Az ilyen esetekben a cél is megfogalmazódik, ti. az elkövetők enyhülést, békét remélnek a haláltól. Ok lehet továbbá a büntetéstől való félelem (1, 2), vagy az önkontroll elvesztése, a téboly (1, 10). Gyanítható, hogy egyik esetben az öngyilkosság hátterében a női becsületet ért sérelem állhatott. Ez utóbbi tehát ún. *pudor*-öngyilkosság lenne (1, 9).

Az öngyilkosság megítélése szempontjából ötféle viszonyulást különíthetünk el.

1. *Elfogadó, belenyugvó, felmentő viszonyulás.* Ezzel azon esetekben találkozunk, amikor, főleg nők, a gyász elviselhetetlensége miatt döntenek a halál mellett. Ilyenkor az öngyilkosság érthető, mi több, bizonyítéka is lehet a gyász és a fájdalom valóságának. Fontos viszont, hogy ezekben az esetekben, ha tudomásul is veszik az öngyilkosság tényét, egyáltalán nem heroizálják azt. Valójában az ilyen öngyilkosokról nem a csodálat, hanem a megértés hangján beszélnek.

2. *Neheztelés.* Egyetlen olyan sírszöveget láttunk, amelyben tetten érhető a neheztelés a hátramaradt házastárs részéről. Ebben a feliratban (1, 5) a férj az asszony tettét gonosz dolognak nevezi. Ám észre kell vennünk, hogy a férj nem magát az öngyilkosságot ítéli el. Fájdalmában nevezi feleségét *inpiának*, akit akkor is így nevezhetne, ha az asszony természetes halállal halt volna meg. A *gonosz dolog* ugyanis az, hogy az asszony „hűtlen” lett, elhagyta őt a halál (Thanatosz, Mors) kedvéért.

3. *Filozofikus viszonyulás.* Két előkelő római férfi esetében az öngyilkosság voltaképpen euthanázia, menekülés a testi-lelki gyötrelmek elől, és filozófiailag is megalapozott (1, 7; 1, 8). Ez főként Bassulus sírfeliratából nyilvánvaló, aki kijelenti, hogy az élet csupán addig kíváncsú, amíg élni üdvös, amíg nem zaklatják az embert testi-lelki bajok. Az élethez nem tanácsos minden körülmények között kötődni.

4. *Heroizálás*. Két sírszöveg is heroikus tettként, *virtusként* ábrázolja az öngyilkosságot. Egy fiatal férfi Arria, illetve Laodamia tettehez hasonlítja felesége öngyilkosságát. Mind Arria, mind Laodamia férfiakat meghazudtoló bátorsággal néztek szembe a halállal. Tettük, akárcsak a hozzájuk hasonlított fiatalasszonynak, hírnevet szerzett számukra (1, 9). Ugyancsak heroikusan ábrázolt annak a *centuriónak* az öngyilkossága, aki egyedül, megszállottan vetette magát az ellenség kezei közé (1, 10).

5. *Az öngyilkosság mint büntetés*. Olyan sírfelirat is akad, amelyben egy gyilkossá lett rabszolga öngyilkossága valójában büntetés a tetteért. Úgy hal meg, ahogyan érdemli. Elkerülte ugyan a keresztre feszítést, ám a folyóba ugorva ugyanúgy fulladás által leli halálát, mintha a kereszten végeznék.

Ami a latin irodalmi sírfeliratokat illeti, messze nem vagyunk olyan szerencsés helyzetben, mint a görög nyelvűek esetében. A latin epigrammairódom távolról sem olyan gazdag, mint a görög. Arra volt lehetőségünk, hogy megvizsgáljuk Martialis néhány olyan epigrammáját, amelyekben a szerző az öngyilkosságot tematizálja. Azt vehettük észre, hogy míg Martialis a „történelmi” öngyilkosságokat (Arria és Porcia öngyilkosságát) hagyományos római szemszögből mutatja be, azaz mindkét esettel az említett nők bátorságát példázza, addig a kortársakét mondhatni „deheroizálja”. Az öngyilkosságokat elkövetőik filozófusokéhoz hasonlónak vagy heroikusnak szánják, ám Martialis ábrázolásában nevetséges és szánalmas tettek.

Akárcsak a görög sírkövek, a rómaiak is jobbra hallgatnak az öngyilkosságról. Ez azt jelenti, hogy bármennyi eset is volt valójában, igen keveset említettek meg a sírszövegekben. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy az átlag római ember elítélte vagy szégyennek tartotta volna az öngyilkosságot. Lehetséges, hogy a rómaiaknak az öngyilkosságot illetően inkább az elkövetés módjával, és nem magával az öngyilkossággal volt gondjuk. Az (ön)akasztás kifejezetten elborzasztotta őket. Láthatuk, hogy az ilyen módon öngyilkosságot elkövetőket kizárták a temetőkből. Persze felmerül a kérdés, hogy ez mennyire volt általános szokás. Ahogyan az is kérdéses, hogy egységes volt-e az öngyilkosság megítélése régióként vagy társadalmi osztályonként, akár az elkövetés módját illetően. Valószínűleg nem. Azt tudjuk, hogy a római irodalom

hajlamos volt piedesztálra emelni az ún. heroikus, a *virtusból* elkövetett öngyilkosságot, ám egyáltalán nem biztos, hogy az élet utánozta a művészetet.

Források

- ADAMIK 2001 ADAMIK T. (szerk.), *Martialis: Válogatott epigrammák*, Budapest, 2001.
- ARANKA et al. 1978 ARANKA Gy. et al. (ford.), *Catullus versei*, Budapest, 1978.
- BAILEY 1990 Sh. BAILEY (szerk.), *Martialis: Epigrammata*, Lipcse, 1990.
- BASORE 1965 J. BASORE, *Seneca: Moral Essays*, London, 1965.
- BECKBY 1958 (AG) H. BECKBY, *Anthologia Graeca*, vol. IX–XI, München, 1958.
- BOLLÓK et al. 2002 BOLLÓK J. et al. (ford.), *Seneca: Erkölcsi levelek*, Budapest, 2001.
- BORMANN et al. 1926 (CIL 6)
E. BORMANN – W. HENZEN – M. BANG – Ch. HÜLSEN – G. B. DE ROSSI, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. VI, *Inscriptiones Urbis Romae Latinae*, Berlin, 1926.
- BORMANN 1966 (CIL 11)
E. BORMANN (szerk.), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. XI, *Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae Latinae*, Berlin, 1966.
- BORZSÁK et al. 1981 BORZSÁK I. et al. (ford.), *Ifjabb Plinius: Levelek*, Budapest, 1981.
- BUECHELER 1982 (CLE) F. BUECHELER, *Anthologia Latina*, vol. 1–2, Stuttgart, 1982.
- CARY 1955 E. CARY (ford.), *Dio's Roman History*, London, 1955.
- DESSAU 1968 (CIL 14) H. DESSAU, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. XIV, *Inscriptiones Latii veteris Latinae*, Berlin, 1968.
- GRUTER 1707 J. GRUTER, *Inscriptiones Antiquae Totius Orbis Romani*, Amsterdam, 1707.
- HIRSCHFELD–ZANGEMEISTER 1916 (CIL 13)
O. HIRSCHFELD – K. F. W. ZANGEMEISTER, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. XIII, *Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum Latinae*, Berlin, 1916.
- KIS 1994 KIS F. (ford.), *Suetonius: Caesarok élete*, Budapest, 1994.
- MÁTHÉ 1978 MÁTHÉ E. (ford.), *Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok*, 2. kötet, Budapest, 1978.
- MOMMSEN–WILMANNS–DESSAU 1881–1956 (CIL 8)
Th. MOMMSEN – G. WILMANNS – H. DESSAU, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. VIII, *Inscriptiones Africae Latinae*, Berlin, 1881–1956.
- MOMMSEN 1883 (CIL 9) Th. MOMMSEN, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. IX, *Inscriptiones Calabriae, Apuliae, Samnii, Sabinorum, Piceni Latinae*, Berlin, 1883.

- NÓTÁRI 2010 NÓTÁRI T. (ford.), *Marcus Tullius Cicero: Összes perbeszédei*, Szeged, 2010.
- ORELLI 1828 J. C. von ORELLI, *Inscriptionum Latinarum Selectarum Amplissima Collectio Romanae Antiquitatis*, vol. 2, Zürich, 1828.
- TÓTH 1997 TÓTH B. (ford.), *Lucretius: A természetről*, Budapest, 1997.

Felhasznált irodalom

- BORZSÁK 2007 BORZSÁK I., *A két Cato híre – à travers les âges*, in: Csörsz Rumen I. – Szabó G. Z. (szerk.), „Nem súlyed az emberiség”, Budapest, 2007, 147–156.
- CLARKE 1993 D. A. CLARKE, *Secular and Christian Leadership in Corinth*, Leiden – New York – Köln, 1993.
- GARULLI-SANTIN 2023 V. GARULLI – E. SANTIN, *Oltre la traduzione: strategie di comunicazione e confini linguistico-culturali nelle iscrizioni metriche bilingui greco-latine*, <https://hal.science/hal-03085253/document>, 2023. 11. 17.
- HOOFF 1990 J. L. A. HOOFF, *From Autothanasia to Suicide. Self-Killing in Classical Antiquity*, London, 1990.
- HÜBNER 1899 E. HÜBNER, *Los más antiguos poetas de la península* (Estudios de erudición española, vol. 2), Homenaje a Menéndez Pelayo en el año vigésimo de su profesorado, Madrid, 1899, 341–365.
- JOHNSON 1954 S. JOHNSON, *The Obituary Epigrams of Martial*, *The Classical Journal*, 49 (1954/6), 265–272.
- KENRICK 1858 J. KENRICK, *Roman Sepulchral Inscriptions*, London, 1858.
- KOTLIŃSKA-TOMA 2014 A. KOTLIŃSKA-TOMA, *Is Ending a Wretched Life Pardonable? Attitudes Towards Suicide in Greek Funerary Epigram*, *EOS: Commentarii Societatis Philologiae Polonorum*, 101 (2014), 169–185.
- KRUSCHWITZ 2015 P. KRUSCHWITZ, *The petrified Muse* (blog), <https://thepetrifiedmuse.blog/2015/11/13/war-combat-trauma-and-poetry-evidence-for-ptsd-in-the-latin-verse-inscriptions/>, 2023. 11. 30.
- LATTIMORE 1962 R. LATTIMORE, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana, 1962.
- NOCK-BEAZLEY 1946 A. NOCK – J. D. BEAZLEY, *Sarcophagi and Symbolism*, *American Journal of Archaeology*, 50 (1946/1), 140–170.
- PECZ 1902 PECZ V., *Ókori lexikon*, I/1. kötet, Budapest, 1902.
- PECZ 1904 PECZ V., *Ókori lexikon*, II/1. kötet, Budapest, 1904.
- RONCAGLIA 2018 E. C. RONCAGLIA, *Northern Italy in the Roman World*, Baltimore, 2018.
- ROSENBAUM 1901 J. ROSENBAUM, *The Plague of Lust*, vol. 2, Párizs, 1901.
- ROY 2020 K. G. ROY, *Man of High Empire*, Oxford, 2020.

ROYMANS–ZANDSTRA 2011

N. ROYMANS – M. ZANDSTRA, *Indications for rural slavery in the northern provinces*, in: N. Roymans – T. Derks (ed.), *Villa Landscapes in the Roman North*, Amsterdam, 2011, 161–179.

STÉGEN 1961

G. STÉGEN, *L'« impiété » de Sutia Anthis*, *Revue belge de philologie et d'histoire*, 39 (1961/1), 59–61.

THOMPSON 1912

C. L. THOMPSON, *Taedium Vitae in Roman Sepulchral Inscriptions*, Lancaster, 1912.

VOISIN 1987

J.-L. VOISIN, *Apicata, Antinoüs et quelques autres*, *Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité*, 99 (1987/1), 257–280.

Representations of Suicide in Latin Sepulchral Inscriptions and Epigrams

In the Latin funerary inscriptions we often meet the motif of taedium vitae. Would this indicate that there are more suicides in Latin sepulchral literature than in Greek epitaphs? Given the prevalence of taedium vitae, it may be surprising that we have slightly fewer „suicidal” Latin epitaphs than Greek. However, almost all of them are clearly suicidal, whereas in the Greek epitaphs in many instances we can only suspect the case of suicide. Concerning the epigrammatic evidence, in contrast to the Greek epigram material, in Latin literature there are few epigrams which deal with suicide. This can be explained by the fact that the Latin epigram literature is far less rich than the Greek. There are few Latin epigrams that can be evaluated as literary epitaphs, and even fewer on the subject of suicide. In our study, we will first examine the „real” epitaphs and then examine how the few available „sepulchral” epigrams represent suicide.

Keywords: Latin funerary inscriptions, Martial, suicide, *taedium vitae*

GELLÉRFI GERGŐ

Idegenek a görög Rómában – Xenofóbia Iuvenalis szatíráiban

Iuvenalis költészetével kapcsolatban igen gyakran találkozunk a szakirodalomban a xenofóbia kifejezésével – a versek tartalmát és narrátorát illetően éppúgy, mint magára a költőre vonatkoztatva. Bár a fogalom használata anakronisztikusnak tűnhet ókori kontextusban, a kérdés vizsgálatát a nagyszámú szakirodalmi előfordulás mellett az is indokolja, hogy az életműben valóban szerepel egy, a xenofóbia fő vonásait magán viselő figura – csakhogy ez nem a szatírák narrátora, hanem a 3. szatíra központi alakja, az Umbriciusnak nevezett interlocutor, azaz fiktív beszélgetőpartner. Tanulmányomban azokat az érveket mutatom be, amelyek azt sugallják, hogy a narrátorral (és természetesen a költővel) ellentétben Umbricius az, akire Iuvenalis költeményeit illetően joggal használhatjuk a xenofób jelzőt.

Kulcsszavak: Iuvenalis, szatíra, xenofóbia

Aligha van antik szerző, akit oly gyakran „vádoltak meg” diszkriminációval, mint a Kr. u. 2. század első harmadának nagy társadalomkritikusát, a szatírákíró Iuvenalist. Verseit, narrátorát, s olykor magát a költőt is számos szakirodalmi szerző nevezi homofóbnak, mizoginnek, illetve xenofóbnak, sőt olykor a rasszizmus fogalma is előkerül vele kapcsolatban, amely jelenségek közös metszete egy adott csoport ellen irányuló, legalább részben irracionális alapú megkülönböztetés, félelem vagy gyűlölet.¹ A xenofóbiát illetően többen rámutatnak az idegenek – azaz ebben a

¹ A homofóbia „vádja” elsősorban a 2. és a 9., míg a nőgyűlöleté a 6. szatíra kapcsán hangzik el, ld. pl. FONE (2000: 54): “All this derision of *pathici* and *cinaedi* foreshadows some darker chapters in human history...”; BOND (1979: 418): “Cato and Juvenal both belonged to the same misogynistic tradition...”; BRAUND (2004: 230): “Juvenal’s satiric persona is the same angry extremist, with the addition of misogyny to his homophobia, chauvinism, and other bigotries.”

kontextusban az Itálián kívüli származású személyek – egyes csoportjainak ábrázolása közötti különbségre: elsősorban a birodalom keleti területről Rómába érkezők válnak az invektíva célpontjává.² De valóban az lenne az egyetlen lehetséges értelmezés, hogy a szatírákban egy idegenyűlölő narrátor³ hangját halljuk? Az alábbiakban ezt a kérdést járom körbe.

A konkrét szöveghelyek vizsgálata előtt röviden foglalkoznunk kell magával a xenofóbia fogalmával.⁴ A görög eredetű kifejezés szó szerint

² Ld. pl. WATTS (1976: 95): “But Juvenal’s xenophobia is not indiscriminating. For instance, the important passage in *Satire VIII* (112ff) shows some provincials sharply distinguished from others...”; ISAAC (2004: 421): “It is clear, at any rate, that Juvenal’s xenophobia focused on the immigrants from the eastern part of the empire, wherever they came from, while Gallia, Hispania, and Africa could evoke some admiration.”; COURTNEY (1980: 27): “His xenophobia is striking but not indiscriminate.”; KNOX-MCKEOWN (2013: 541): “Juvenal’s xenophobia is spectacular, a feature of his poetry that strikes modern readers with particular immediacy. It is not, however, universal – he expresses no prejudice against Gauls, Spaniards, and Africans, but he repeatedly attacks the Jews, Egyptians, and Greeks who are taking over Rome. Does this selective discrimination make it worse?” További szakirodalmi megnyilatkozások Iuvenalis (és/vagy a narrátor) feltételezett xenofóbiája kapcsán a teljesség igénye nélkül: HOPMAN (2003: 66): “In the context of the *Satires*, these connotations take on a precise meaning with regard to the strong xenophobia of Juvenal’s *persona* (or *personae*) and his view of the role of the Greeks in the decline of patronage.”; GEUE (2013): “Perhaps Juvenal’s famed xenophobia is alienating foreign scholarship.”; TENNANT (1999: 6): “There are good grounds for believing that Juvenal himself was in fact an embittered and impoverished client, a conservative and xenophobic reactionary and a contemptuous critic of a decadent and delinquent Roman elite.”; GREEN (1972: 241): “Juvenal’s xenophobia is not so much of the old-fashioned nationalist variety as that which we find in a trade unionist who sees his job threatened by immigrant labour. In this new urban rat-race he and his kind had either to compromise their principles, and beat the Greeks and freedmen at their own game, or go under.” Utóbbi észrevételhez ld. még lentebb WIMMER (1997: 17) megközelítését.

³ Az érintett szakaszokat az életmű egészének kontextusában vizsgáltam abból a megközelítésből kiindulva (ehhez ld. mindenekelőtt IDDENG [2000: 107–129]), hogy az életműben az első szatírától az utolsóig ugyanaz a narrátor beszél, s nem különböző *personák* szólalnak meg a különböző költeményekben – természetesen ettől függetlenül Iuvenalis feltételezett xenofóbiáját vizsgálva csakis e narrátor (avagy költői *persona*) tulajdonságait vizsgálhatjuk, s nem a szerzőt mint valós személyt.

⁴ Joggal merülhet fel a kérdés, hogy a xenofóbia modern fogalmát és definícióit alkalmazhatjuk-e ókori kontextusban, ám jelen vizsgálat két szempontból is indokolható:

az idegenektől való félelmet jelent, s az egyszerűbb, „szótári” definíciók is ezt tükrözik. A vizsgálathoz ennél összetettebb megközelítést érdemes alkalmaznunk, mint például az alábbi, az UNESCO és az Európai Bizottság több dokumentumában is megjelenő meghatározás: „Olyan attitűdök, előítéletek és viselkedések, melyek elutasítanak, kizárnak és gyakran becsmérelnek személyeket abból a képzetből fakadóan, hogy nem tartoznak a közösséghez, társadalomhoz vagy nemzeti identitáshoz.”⁵ Bár a kifejezés eredetileg irracionális félelmet takart, a homofóbia fogalmának átalakulásához hasonlóan az újabb meghatározásokban a gyűlölet képze is megjelenik a félelem mellett, illetve helyett – az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosi Hivatala által megadott definíció például már erre fókuszál.⁶ Érdemes továbbá idéznünk az Andreas Wimmer *Explaining xenophobia and racism* c. tanulmányának összegzésében található megfogalmazást, mely szerint a xenofób diskurzus az államtól és a társadalomtól kapott gondviselésért zajló politikai küzdelem egy eleme.⁷ A meghatározásokat áttekintve a xenofóbia és a rasszizmus közötti különbséget mindenekelőtt úgy ragadhatjuk meg,⁸ hogy a xenofób személyben nem

egyrészt a xenofóbia úgymond „vádjának” számos szakirodalmi előfordulása szükségessé teszi annak bizonyítását vagy cáfolatát, másrészt e modern meghatározások egy elméleti keretet biztosíthatnak a satírák idegenképének vizsgálatához – s mint a következőkben rámutatok, újabb adalékokkal szolgálnak a 3. satíra értelmezéséhez.

⁵ “Attitudes, prejudices and behaviour that reject, exclude and often vilify persons, based on the perception that they are outsiders or foreigners to the community, society or national identity.” A meghatározás a 2001-ben Teheránban elfogadott *Declaration on Racism, Discrimination, Xenophobia, and Related Intolerance* című dokumentumból származik.

⁶ “Manifestations of xenophobia include acts of direct discrimination, hostility or violence and incitement to hatred.” (2013).

⁷ WIMMER (1997: 17): “an element of a political struggle about who has the right to be cared for by the state and society”.

⁸ Igaz ez akkor is, ha a rasszizmus fogalmát szélesebben értelmezve azt nemcsak a fizikai, hanem a pusztán származási alapú különbségekre is kiterjesztjük, ld. pl. *UN International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination* I.1.1: “any distinction, exclusion, restriction or preference based on race, colour, descent, or national or ethnic origin which has the purpose or effect of nullifying or impairing the recognition, enjoyment or exercise, on an equal footing, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural or any other field of public life”.

az idegen puszta léte vált ki félelmet és/vagy gyűlöletet, hanem az idegen jelenléte az ő közösségében, városában, hazájában; s egységes fogalmi meghatározás híján is világos, hogy a xenofób gondolatok és megnyilatkozások *per definitionem* valamilyen negatív attitűdöt is magukban hordoznak, azaz túlmutatnak a különbözőség puszta felismerésén.⁹

Iuvenalis programversében, az 1. szatírában az idegenek két ízben is felkapaszkodott újjgazdagként jelennek meg:

cum pars Niliacae plebis, cum verna Canopi
Crispinus Tyrias umero revocante lacernas
ventilet aestivum digitis sudantibus aurum
nec sufferre queat maioris pondera gemmae... (1, 26–29)¹⁰

sed libertinus prior est. ‘prior’ inquit ‘ego adsum.
cur timeam dubitemve locum defendere, quamvis
natus ad Euphraten’ [...]
nuper in hanc urbem pedibus qui venerat albis... (1, 102–111)¹¹

A programvers egyik központi motívuma az alacsony sorból való felemelkedés, valamint a szabadosok, illetve az újjgazdagok térhódítása és gőgje, s az idegenek kizárólag e kontextusban jelennek meg az 1. szatírában, viszont nem kizárólag idegenek jelennek meg ebben a kontextusban. A hátrányos megkülönböztetés vádja tehát emiatt nem érheti a narrátort, aki semmilyen szempontból nem tesz különbséget közöttük, leszámítva a származásuk megemléztetését – három alkalommal a programvers több mint húsz különböző célpontja közül.¹² Az 1. szatíra narráto-

⁹ Éppen ezért nem minden, idegeneket említő iuvenalisi szakasz releváns a vizsgálat szempontjából. A 8. szatíra 32–34. sorában például nem fedezhető fel azon túlmutató tartalom, hogy az *aethiops*ok bőre fekete; ez puszta ténymegállapítás kirekesztés, félelem, gyűlölet, irigység stb. megjelenése nélkül.

¹⁰ „míg a nilusi aljanép fia, Crispinus, e canopusi rabszolga [vagy: Canopus szülötte] izzadó ujján akkora nyári gyűrűt forgat, hogy ha csak egy kicsivel is nagyobb lenne, már el se bírná az ékkő súlyát...” A *verna* szó kettős értelmű.

¹¹ „Csakhogy a szabados előbb áll a sorban. »Én voltam itt előbb« – mondja – »Mégis miért félnék, miért tétováznék megvédeni a helyem? Lehet, hogy az Euphrates mellett születtem én« [...] ő, ki a minap még fehér lábbal érkezett a városba.”

¹² Az 1. szatíra központi szakasza (1, 22–146) célpontjainak felsorolásában dőlttel az alacsony sorból felemelkedőket, aláhúzással a bizonyosan idegen származásúakat, míg

rának xenofóbiáját rendre Crispinus és a syriai parvenü rabszolgamúltjának említésével illusztrálják, ez esetben azonban nem feledkezhetünk meg a kontextusról: míg mai környezetben a rabszolgaság említése egy színesbőrű személlyel kapcsolatban nagyon durva rasszista megnyilatkozásnak minősül, egy rabszolgatartó társadalomban ez nem több pusztán tényközlésnél az egykori és a jelenlegi társadalmi helyzet közti különbség kiemelésére. E ponton érdemes idézni a programvers harmadik, egyben utolsó, idegent említő szöveghelyét:

triumphales, inter quas ausus habere
nescio quis titulos Aegyptius atque Arabarches,
cuius ad effigiem non tantum meiere fas est. (1, 129–131)¹³

A triumphusi szobrok között feltűnő Tiberius Iulius Alexanderrel kapcsolatban Iuvenalis nem egyszerűen egyiptomi származását említi meg,¹⁴ hanem szükségesnek érzi hozzátenni, hogy egykoron vámtisztviselő volt – amely önmagában nem alacsony rang, de a távolsága a *triumphatortól* hasonlóan nagy, mint a borbély és a gazdag parvenü közt a satíra elején,¹⁵ azaz a narrátor itt ismét az egykori és a jelenlegi státusz közötti különbséget hangsúlyozza.

félkövérrel a kontextus alapján egyértelműen római személyeket jelöltem: a nőszülő eunuch; **a vadászó Mevia**; *a gazdaggá lett egykori borbély*; *Crispinus*; **Matho, az ügyvéd**; a hatalmas barát feljelentője; **Proculeius és Gillo, a selyemfiúk**; az árva fiú áruba bocsátója; akit hiába ítélték el; **Marius Priscus** (utóbbi kettő esetlegesen azonos lehet); **a felesége hűtlenségéből hasznót hajtó férj**; **az örökségét loaira fecserlő ifjú**; *a hamisító*; **a méregkeverő matrona**; a kapzsi meny, s az őt elcsábító após; az erkölcstelen menyasszonyok; **az ifjú csábító**; a szerencsejátékos; **a zsugori patrónus**; *a szíriai újjagdag*; a sportula-csaló; *Tiberius Iulius Alexander*; **a falánk patrónus**.

¹³ „a hadvezérek dicső szobrai, melyek közt nem szégyellte saját feliratait is megjeleníteni az az egyiptomi senki, valami vámtisztviselő, akinek képmását nem csak levizelni kellene...”

¹⁴ Ráadásul egyiptomi zsidó származású volt, ám utóbbit Iuvenalis nem említi, ami ellentmondani látszik a szerzővel kapcsolatban szintén alkalmazott antiszemita jelzőnek, ld. pl. SEVENSTER (1975: 53–54), GAGER (1985: 64–65).

¹⁵ 1, 24–25: *patricios omnis opibus cum provocet unus / quo tondente gravis iuveni mihi barba sonabat...* – „míg minden előkelőt lekörözhet vagyonával az, ki egykor kemény, sercegő szakállam nyírta...” A vitatott szövegkritikai státuszú sorok eredetisége mellett érvel többek között COURTNEY (1980: 90), BRAUND (1996: 82) és KEANE (2006: 128–129).

Az idegenekkel szembeni kritikus hangvétel Iuvenalis több más szatírájában is együtt jelenik meg a rómaiak elleni támadással: tetteik csupán részét, de semmiképp sem eredőjét képezik Róma vélt vagy valós bűneinek. Példaként említhetjük a 3. szatíra bevezetőjét, ahol Egeria völgyének megszenteltségtelenítéséért részben az ott lakó zsidók tehetők felelőssé, de a háborítatlan természetet nem ők fertőzték meg mesterséges díszítőelemekkel;¹⁶ vagy a 14. szatírát, ahol a (rendszerint káros) szülői hatások bemutatása során említi a zsidó szülők által mutatott példát:

quidam sortiti metuentem sabbata patrem
 nil praeter nubes et caeli numen adorant,
 nec distare putant humana carne suillum,
 qua pater abstinuit, mox et praepudia ponunt;
 Romanas autem soliti contemnere leges
 Iudaicum ediscunt et servant ac metuunt ius,
 tradidit arcano quodcumque volumine Moyses:
 non monstrare vias eadem nisi sacra colenti,
 quaesitum ad fontem solos deducere verpos. (14, 96–104)¹⁷

Noha a zsidó gyermekek apjuktól örökölt vallásáról és szokásairól nem épp hízelgően nyilatkozik a narrátor, ez csupán egy példa a versben a szülői befolyásolásra – és messze nem a legrosszabb. Azaz itt sem állítja be az idegent rosszabbnak a rómainál, s bár tudatában van az idegen

¹⁶ 3, 13–20: *nunc sacri fontis nemus et delubra locantur / Iudaeis, quorum cophinus fenumque supellex / [...] in vallem Egeriae descendimus et speluncas / dissimiles veris. quanto praesentius esset / numen aquis, viridi si margine cluderet undas / herba nec ingenuum violarent marmora tofum.* „most kosarukban szénát hordó zsidók bérlik a szent forrás ligetét és templomait [...]. Itt ereszkedtünk le Egeria völgyébe, a valóditól elütő barlangokhoz. Ó, mennyivel erősebben éreznénk a víz isteni mivoltát, ha zöld növény szegélyezné habjait, s nem gyalázná márvány az őshonos tufát!”

¹⁷ „Egyeseknek a szabbatot félő szülő jut, ők csak a felhőket s az ég istenét tisztelik, egy nekik az emberhússal a sertése, mit apjuk sem evett, s előbőrüktől is megválnak; félre szokták dobni a római törvényeket, csak a zsidó jogot ismerik, őrzik, félik, s amit Mózes titkos könyvében rájuk hagyott. Csak azt igazítják útba, ki ugyanazokat a szentségeket tiszteli, mint ők, s a forráshoz egyedül a körülmetélteket vezetik el.”

különbözőségének, nincs utalás arra, hogy ne lenne helye Rómában.¹⁸ A zsidó vallást illetően viszont nehéz nem észrevenni a gúnyt e sorokban: miközben hipotézisem szerint a iuvenalisi narrátort a definíció szerinti xenofóbia nem jellemzi, vallási intoleranciája szembetűnő. Csakhogy ez morális okokra vezethető vissza. A satírákból ugyanis határozott összefüggés rajzolódik ki Róma erkölcsi hanyatlása és a tradicionális római vallás háttérbe szorulása között,¹⁹ de ezért az idegen kultuszokat magukkal hozó keletiek csak részben tehetők felelőssé. Iuvenalis a rómaiak felelősségét sem hallgatja el, elég csupán a 6. satírában a Pudicitia (a Szemérem) oltára mellett orgiát rendező, majd a kultuszszobrot levizelő római nőket említeni (6, 306–313), vagy Bona Dea szertartásának leírását a satíra ezt követő szakaszában.

E költeményben a narrátor négy ízben hivatkozik idegenekre. A római nők végeláthatatlan bűnlajstromának ismertetése során egy júdeai vérfertőzéstörténetet említ, egyúttal a 14. satírához hasonló módon gúnyolódik a zsidó valláson:

hunc dedit olim
barbarus incestae gestare Agrippa sorori,
observant ubi festa mero pede sabbata reges
et vetus indulget senibus clementia porcis. (6, 157–160)²⁰

Bár e szavak távolról sem hízelgőek, a közel 700 soros satíra számos részletesen bemutatott esete között a narrátor csak mintegy mellékesen hivatkozik erre a történetre, s ismét elmondható: annak szereplőit semmilyen módon nem állítja be rosszabbnak a rómaiaknál. A 6. satíra más helyein, ahol idegenekről esik szó, említésük pusztán eszközként szolgál a római asszonyok elleni invektívában. Így a 185–199. sorban a görög

¹⁸ Hasonlóképpen a 8. satíra 159–162. sorában említett *syrophoenix* hízelgő vétke nem teszi őt rosszabbá a rómaiaknál, hiszen az *adulatio* a iuvenalisi Róma egyik központi motívuma, a rómaiak és idegenek közös bűne.

¹⁹ Ld. pl. GELLÉRFI (2018: 176–178). A 2. satíra 110–116. és a 6. satíra 511–516. sorában a narrátor szintén morális alapon támadja az idegen eredetű kultuszokat.

²⁰ „A barbár Agrippa ezt ajándékozta egykoron vérfertőző testvér-szerelmének, hogy viselje ott, ahol a király mezítláb üli meg a szombat ünnepét, s ősi kegyesség engedi a disznókat megöregedni.”

nyelvet és hajviseletet imitáló matróna a célpont, s nem a görögség; az 526–555. sorban a római nőkre hatást gyakorló zsidó és egyéb keleti valóságok és hiedelmek helyett a pénzt ezekre pazarló feleség ellen irányul az invektíva; míg a 600. sor azon megjegyzése, hogy ha szülne a nő, talán fekete bőrű gyereket szülne, a szatírában ostorozott kéjvágy mellett azért épp egy *aethiops*-ot említ, mert így további magyarázat nélkül is egyértelmű a félrelépés az újszülött bőrszíne miatt.

A xenofóbia fogalmának egyik központi eleme, a félelem kapcsán két narrátori megnyilatkozást kell megemlítenünk. A 8. szatírában a provinciákról szólva hangzik el csípős megjegyzés a csupasz lábú puhány görögöket illetően, de a kontextus nem negatív: a narrátor lényegében nem mást állít, mint hogy e provinciákban jóval kevesebb problémát okoznak majd a helyiek a helytartók számára, mint máshol (8, 112–117), azaz a félelem motívuma nem jelenik meg e passzusban (sőt, voltaképpen ennek ellenkezőjéről van szó), ahogyan a gyűlöleté sem, következésképp, bár e megjegyzés gúnyos és csípős, nem jellegzetesen xenofób. A később tárgyalandó 15. szatírán kívül csupán egyetlen narrátori megszólalásban jelenik meg az idegentől való félelem motívuma, az 5. szatírában két idegen származású rabszolga külsejének összehasonlításában:

tibi pocula cursor

Gaetulus dabit aut nigri manus ossea Mauri
et cui per mediam nolis occurrere noctem,
clivosae veheris dum per monumenta Latinae.
flos Asiae ante ipsum... (5, 52–56)²¹

E megszólalást azonban kontextusában kell értelmeznünk: az afrikai származású rabszolga ijesztő külleme a szatírában ábrázolt lakomán nyújtott két különböző ellátás közötti kontrasztot erősíti. Ha a iuvenalisi narrátor politikai korrektségét vizsgálánk – amely fogalom meggyőződésem szerint értelmezhetetlen antik kontextusban –, e szavak igen erős érvként szolgálhatnak ellene; csakhogy mivel e szakasz (és az 5. szatí-

²¹ „Egy gaetuliai kengyelfutó nyújtja át poharad vagy egy fekete maurus csontos keze, akivel nem szívesen futnál össze az éj közepén a meredek Latina síremlékei közt utazva. Előtte viszont Ázsia virága áll...”

ra egésze) a két központi karakter, Virro patrónus és kliense, Trebius lakomája közötti kontrasztra fókuszál,²² ezzel illusztrálva a római *clien*-sek megalázó helyzetét, a két idegen származású rabszolga összehasonlítását csupán retorikai eszköznek tekinthetjük, s nem xenofób támadásnak. S azt is érdemes megemlíteni, hogy más szakaszokban (pl. 6, 219–224; 14, 15–22) Iuvenalis narrátora erős empátiát mutat az ábrázolt rabszolgák irányába.

A xenofóbia vádja Iuvenalisszal szemben azonban elsősorban nem az eddig tárgyalt szakaszokban gyökerezik, hanem két hosszú monológban: a 3. satíra Umbricius-beszédében (ld. később) és a 15. satíra narratori elbeszélésében, amely egy egyiptomi helyi konfliktust ír le. Ez utóbbi költemény kőkemény invektíva az egyiptomiak ellen, de semmiképp sem irracionális, hiszen minden támadás két okból fakad, s mindkettő a morálisban gyökerezik. A narrátor invektívája egyfelől az egyiptomi vallás és az ahhoz kapcsolódó hiedelmek ellen irányul (pl. 15, 1–3), ami – ahogyan fentebb is utaltam rá – a iuvenalisi satírákban mindig szorosan összefügg a morállal, míg a satíra központi témáját szolgáltató kannibalizmust illetően²³ ez magától értetődő. S azt is fontos hangsúlyozni, hogy az életmű tizenhat darabja közül ez az egy fókuszál idegenekre, míg a másik tizenöt a rómaiak bűneit állítja reflektorfénybe.

A iuvenalisi satírák idegeneket említő narratori megnyilvánulásaiból, s azoknak a rómaiakról szóló szakaszokkal való egybevetéséből nem egy xenofób elbeszélő rajzolódik ki. A Városban élő idegenek olykor eszközként szolgálnak a rómaiak romlottságának ábrázolására, máskor pedig, ha támadja is őket, csak olyan dolgok miatt teszi, amiket rómaiak is elkövetnek, s származásuk megemlítésén túl nem tesz különbséget a rómaiak és az idegenek között – kissé sarkítva akár úgy is fogalmazhatunk, hogy ilyenformán az általa mindenkor bűnös városként ábrázolt Róma szerves részének tekinti őket, szemben a 3. satíra

²² A témához ld. GELLÉRFI (2019: 195–202).

²³ Pl. 15, 77–81: *labitur hic quidam nimia formidine cursum / praecipitans capiturque. ast illum in plurima sectum / frusta et particulas, ut multis mortuus unus / sufficeret, totum corrosus ossibus edit / victrix turba...* – „egyikük a pániktól túl gyorsan szalad, elesik, és elfogják. Rengeteg falatra, apró darabokra tépik, hogy sokaknak jusson az egyetlen halottból! A győztes csürhe a csontjairól rágja le a húsát...”

központi karakterével, Umbriciusszal. A narrátor nem utal arra, hogy ezeknek a személyeknek ne lenne helye Rómában, szavaiban egyetlen mellékes megjegyzéstől eltekintve nem jelenik meg az idegenektől való félelem motívuma, nem helyezi őket a rómaiaknál alacsonyabbra, s a korábban említett valláson kívül az idegenekkel együtt érkező szokások káros mivoltáról sem beszél.

Sőt, két szatírában a szexuális szabadosság kapcsán egyenesen ennek ellenkezőjéről olvashatunk! A 2. szatíra zárlatának tanúsága szerint a Keletről, egészen pontosan Armeniából érkező Zalaces és társai Rómában válnak igazán erkölcstelenné, s ezt viszik haza magukkal, míg egy xenofób beszélőtől azt várhatnánk, hogy a szatírában ábrázolt jelenségek terjedéséért a keletieket teszi majd felelőssé.

aspice quid faciant commercia: venerat obses,
hic fiunt homines. nam si mora longior urbem
induerit pueris, non umquam derit amator.
mittentur braciae, cultelli, frena, flagellum:
sic praetextatos referunt Artaxata mores. (2, 166–170)²⁴

Hasonlóképpen a 6. szatírában Eppia viszi magával Róma feslettségét Egyiptomba:

nupta senatori comitata est Eppia ludum
ad Pharon et Nilum famosaque moenia Lagi
prodigia et mores urbis damnante Canopo. (6, 82–84)²⁵

Ez utóbbi gondolatok aligha jellemzőek egy xenofób személyre, egyúttal teljességgel elképzelhetetlenek lennének a 3. szatíra *interlocutorától*, azaz

²⁴ „Nézd, ez a kereskedelem hatása! Túszként érkeztek, itt felnőnek. Ha több idejük jut a rómaiságot magukra öltetni, e fiúkák sosem lesznek híján szeretőnek. Nem kell nekik nadrág, kés, zabla és ostor: így viszik haza a bíborszegélyű erkölcsöket Artaxatába.” Vö. pl. CROMPTON (2003: 105): “Given his xenophobia, one might expect Juvenal to blame these alarming new tendencies on foreign influences, but he finds the source of the ‘plague’ in Rome itself. Rome, he thinks, will infect the barbarians.”

²⁵ „Bár szenátor felesége volt, Eppia egészen Pharusig, a Nílusig és Lagus hírhedt falaiig követte a gladiátorokat – még Canopus is átkozta Városunk förtelmes erkölceit.” Továbbá e szatíra 64–66. sora is értelmezhető úgy, hogy e téren a görögöknek is van mit tanulniuk Rómában, vö. pl. COURTNEY (1980: 270–271).

fiktív beszélgetőpartnerétől, Umbriciustól. A saját sikertelenségétől megcsömörlött idős *cliens* 300 soros monológjában magyarázza döntését, hogy végleg elhagyja Rómát: indokai közt kiemelt helyen szerepel a városát elárasztó nagyszámú idegen – nem véletlen, hogy a bevezetőben idézett, Iuvenalist xenofóbnak bélyegző szerzők jelentős része Umbricius monológjára koncentrált elemzésében, ahogy Sherwin-White is a 3. szatírárt tárgyalja a császárkori faji előítéletekről írott monográfiájában.²⁶ Csakhogy különbséget kell tennünk a narrátor és *interlocutora* között: a városból csalódottan távozó férfit a költő narrátorától eltérő tulajdonságokkal ruházza fel,²⁷ s többek között az idegenekhez való hozzáállás is megkülönbözteti őket.

Umbricius ugyanis a narrátorral ellentétben kirekeszti az idegeneket a közösségből, „mi”-re és „ők”-re bontva Róma társadalmát (pl. 3, 92–93), becsmérő megjegyzéseket tesz rájuk, még hozzá kollektíven, így például az akhájok *faex*áról, azaz söpredékéről beszél, s úgy érzi, Róma elvesztette identitását az idegenek érkezése következtében, ezért otthontát „görög városnak” nevezi:

quae nunc divitibus gens acceptissima nostris
et quos praecipue fugiam, properabo fateri,
nec pudor obstabit. non possum ferre, Quirites,
Graecam urbem. quamvis quota portio faecis Achaei? (3, 58–61)²⁸

Umbricius megvetően beszél az idegen kultúráról, az Orontes folyó által hozott *faex* összetevőinek sorában a keletiek szokásait, nyelvét, zenéjét és hangszereit, valamint a prostituáltakat is megemlíti – bár a szatíra egy későbbi szakaszából (3, 133–136) kiderül, hogy csak a keleti származású örömlányok vannak ellenére...

iam pridem Syrus in Tiberim defluxit Orontes
et linguam et mores et cum tibicine chordas
obliquas nec non gentilia tympana secum

²⁶ SHERWIN-WHITE (1967: 71–76).

²⁷ Erről ld. GELLÉRFI (2018: 225–232).

²⁸ „Hogy mostanság itt melyik népet kedvelik a legjobban a gazdagok? Hogy kiktől menekülök különösképpen? Megmondom én mindjárt, nem szégyellem! Nem bírom már elviselni, polgárok, e görög várost! Mégis mennyi akháj söpredék jön még ide?”

vexit et ad circum iussas prostare puellas.
ite, quibus grata est picta lupa barbara mitra. (3, 62–66)²⁹

A javakért vívott küzdelem, a Wimmertől idézett xenofóbia-értelmezés központi eleme szintén fontos szerepet kap Umbricius beszédében, sőt az egész monológot ezzel a problémával kezdi:

artibus honestis
nullus in urbe locus, nulla emolumenta laborum,
res hodie minor est here quam fuit atque eadem cras
deteret exiguis aliquid... (3, 21–24)³⁰

A narrátor megszólalásaival ellentétben Umbricius beszédében a görögök, egyiptomiak és keletiek nem a rómaiakhoz hasonlóan bűnősként jelennek meg, hanem behatoló hódítókként, az erkölcsi és gazdasági krízis fő előidézőiként. Monológját következetlen és igazságtalan gondolatok szövik át, mert elvakítja a gyűlölet mindenkivel szemben, aki nem római; utóbbi fogalmat pedig különösen szűken határozza meg: számára csak azok lehetnek igazi rómaiak, akik római szülőktől születtek Rómában.³¹ Ám ezeket a nézeteit a narrátor nem osztja.

Ha van létjogosultsága a modern xenofóbia-fogalom használatának ókori kontextusban, akkor Iuvenalis életművét vizsgálva azt Umbriciusra alkalmazhatjuk teljes joggal, szemben a satirikus narrátorral, és természetesen szemben a költővel. Ez egy újabb szempont, ahol egyértelmű különbséget kell tennünk a narrátor és Umbricius között, aki semmiképp sem tekinthető Iuvenalis alteregójának,³² ahogyan azt egyes ér-

²⁹ „A szír Orontes már rég belefolyt a Tiberisbe, s idehordta a nyelvet, a szokásokat, a rézsútos húrokat a fuvolással, sőt az ottani kézidobot is, a cirkusz mellé pedig prostituáltakat állított. Hajrá, menjetek mind, kiknek a barbár szuka meg a festett kendője tetszik!”

³⁰ „Ebben a városban már nincs helye a tisztességes mesterségeknek! A munkád nem fizetik meg, a vagyonod ma kisebb, mint tegnap, holnap meg még tovább kopik...”

³¹ BRAUND (1996: 233–234) Umbricius „sötét oldalát” WINKLER (1983: 220–223) értelmezésére támaszkodva mutatja be, s STALEY (2000: 87) szintén e szemszögből közelíti meg a karaktert. HARDIE (1998: 248–249) arra is rámutat, hogy Umbricius nem lát át bizonyos történeti összefüggéseket, ami szintén xenofóbiájára vezethető vissza.

³² Erről részletesen ld. GELLÉRFI (2018: 225–249).

telmezők javasolták.³³ Umbricius egy összetett alak, akitől a költő távol-ságot tart. Bár magát a hagyományos római értékek hordozójaként tűn-teti fel, éppúgy magában hordozza a hanyatló Róma esszenciáját. A 3. satírában ugyanis Iuvenalis Róma hibáinak és bűneinek ábrázolására két eszközt alkalmaz: egy részüket Umbricius monológiájában bemutatja, más részüket viszont saját maga testesíti meg. Megalapozottan feltéte-lezhetjük, hogy e szövegben Iuvenalis szándékosan jelenít meg egy szűklátókörű idegengyűlölőt, következésképpen annak igazolásához, hogy Iuvenalis nem nevezhető xenofób költőnek, furcsamód a gyakran épp ennek bizonyítékául szolgáló Umbricius xenofóbiája jelent fontos adalékot.

Felhasznált irodalom

- ANDERSON 1970 W. S. ANDERSON, *Lascivia vs. ira: Martial and Juvenal*, California Studies in Classical Antiquity, 3 (1970), 1–34.
- BOND 1979 R. P. BOND, *Anti-feminism in Juvenal and Cato*, in: C. Deroux (ed.), *Studies in Latin Literature and Roman History*, Brüsszel, 1979, 418–447.
- BRAUND 1990 S. H. BRAUND, *Umbricius and the Frogs (Juvenal, Sat. 3.44–5)*, The Classical Quarterly, 40 (1990), 502–506.
- BRAUND 1996 S. M. BRAUND (comm.), *Juvenal: Satires, Book I*, Cambridge, 1996.
- BRAUND 2004 S. M. BRAUND (ed.), *Juvenal and Persius*, Cambridge MA, 2004.
- COURTNEY 1980 E. COURTNEY, *A commentary on the Satires of Juvenal*, London, 1980.
- CROMPTON 2003 L. CROMPTON, *Homosexuality & Civilization*, Cambridge MA, 2003.
- FONE 2000 B. R. S. FONE, *Homophobia: A History*, New York, 2000.
- FRUELUND JENSEN 1986 B. FRUELUND JENSEN, *Martyred and Beleaguered Virtue: Juvenal's portrait of Umbricius*, *Classica et Mediaevalia*, 37 (1986), 185–197.
- GAGER 1985 J. G. GAGER, *The Origins of Anti-Semitism: Attitudes toward Judaism in Pagan and Christian Antiquity*, Oxford, 1985.
- GELLÉRFI 2018 GELLÉRFI G., *Allúziós technika és műfaji hatások Iuvenalis satíráiban*, Budapest, 2018.
- GELLÉRFI 2019 G. GELLÉRFI, *Epic Meals: Who should read Epic Poetry in Rome?*, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, 55 (2019), 195–202.

³³ A legfontosabb Umbricius-elemzések: MOTTO-CLARK (1965: 267–276), ANDERSON (1970: 13–33), LAFLEUR (1976: 383–431), FRUELUND JENSEN (1986: 185–197), BRAUND (1990: 502–506), SARKISSIAN (1991: 247–258), STALEY (2000: 85–98).

- GEUE 2013 T. GEUE, *Biagio Santorelli, Giovenale, Satira IV: introduzione, traduzione e commento (Rev.)*, Bryn Mawr Classical Review 2013.01.21. URL: <http://bmcr.brynmawr.edu/2013/2013-01-41.html>, 2024. 09. 10.
- GREEN 1972 P. GREEN, *Juvenal and his Age*, in: *The Shadow of the Parthenon*, Berkeley – Los Angeles, 1972, 216–267.
- HARDIE 1998 A. HARDIE, *Juvenal, the Phaedrus, and the Truth about Rome*, *The Classical Quarterly*, 48 (1998), 234–251.
- HOPMAN 2003 M. HOPMAN, *Satire in Green: Marked Clothing and the Technique of Indignatio at Juvenal 5.141–45*, *American Journal of Philology*, 124 (2003), 557–574.
- IDDENG 2000 J. W. IDDENG, *Juvenal, satire and the persona theory: some critical remarks*, *Symbolae Osloenses*, 75 (2000), 107–129.
- ISAAC 2004 B. ISAAC, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton, 2004.
- KEANE 2006 C. KEANE, *Figuring Genre in Roman Satire*, Oxford, 2006.
- KNOX–MCKEOWN 2013 P. E. KNOX – J. C. MCKEOWN, *The Oxford Anthology of Roman Literature*, Oxford, 2013.
- LAFLEUR 1976 R. A. LAFLEUR, *Amicitia and the Unity of Juvenal's First Book*, *Illinois Classical Studies*, 4 (1976), 158–177.
- MOTTO–CLARK 1965 A. L. MOTTO – J. R. CLARK, *Per iter tenebricosum: The Mythos of Juvenal 3*, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 96 (1965), 267–276.
- SARKISSIAN 1991 J. SARKISSIAN, *Appreciating Umbricius: The Prologue (1–20) of Juvenal's Third Satire*, *Classica et Mediaevalia*, 42 (1991), 247–258.
- SEVENSTER 1975 J. N. SEVENSTER, *The Roots of Pagan Anti-Semitism in the Ancient World*, Leiden, 1975.
- SHERWIN-WHITE 1967 A. N. SHERWIN-WHITE, *Racial Prejudice in Imperial Rome*, Cambridge, 1967.
- STALEY 2000 G. A. STALEY, *Juvenal's Third Satire: Umbricius' Rome, Vergil's Troy*, *Memoirs of the American Academy in Rome*, 45 (2000), 85–98.
- TENNANT 1999 P. M. W. TENNANT, *Mask or mirror? A study of Juvenal's Satires as a reflection of authorial personality and perspective*, PhD Diss., University of Natal, 1999.
- WATTS 1976 W. J. WATTS, *Race Prejudice in the Satires of Juvenal*, *Acta Classica*, 19 (1976), 83–104.
- WIMMER 1997 A. WIMMER, *Explaining Xenophobia and Racism: A critical review of current research approaches*, *Ethnic and Racial Studies*, 20 (1997), 17–41.
- WINKLER 1983 M. M. WINKLER, *The Persona in Three Satires of Juvenal*, Hildesheim – Zürich – New York, 1983.

Foreigners in Greek Rome – Xenophobia in the Juvenalian Satires

The word 'xenophobia' is frequently found in the scholarship on Juvenal's Satires, in relation to the content and the narrator of the poems as well as to the poet himself. Although the use of this term may seem anachronistic in an ancient context, the examination of the question is justified by its large number of occurrences in the relevant literature and the fact that one satire does include a figure who bears the main characteristics of xenophobia – however, this is not the narrator of the satires, but the central figure of Satire 3, the interlocutor called Umbricius. In my paper, I present the arguments suggesting that, unlike the narrator (and, of course, the poet), it is Umbricius who can be rightly labelled xenophobic in Juvenal's poems.

Keywords: Juvenal, satire, xenophobia

FRAZER-IMREGH MONIKA

Ficino újplatonikus-theurgikus magyarázatai a talizmánok működéséről a *De vita coelitus comparandában*

Marsilio Ficino Az életről harmadik könyvében asztrológiai és természetmágiai szempontokat is bevet, hogy az ember életerejét az ég áldásaival is megtámogassa. Az intelligibilis valóságok és a világ mint élőlény tanain keresztül az újplatonikus filozófia a vertikális összefüggések meghatározott rendszerét dolgozta ki. Ezen kötelékek révén az égi szférából bizonyos erőket a talizmánok testébe lehet belefoglalni, amelyek a kellő időpontban, a kellő anyagokból és formában elkészítve azt az erőt sugárzó objektummá válnak. Ficino a *De vita coelitus comparandában*, amely Plótinus Enneades 4, 3 kommentárjaként készült, a talizmánok működéséről szóló magyarázataiba az újplatonikusok közül Iamblichos, Proklos, Psellos és Synesios műveiből készített fordításainak tanulságait is beledolgozta.

Kulcsszavak: Ficino, újplatonikusok, *Picatrix*, mágia, talizmán, theurgia

Az alábbi tanulmányban közreadott kutatásunk az *Életmód, asztrológia és mágia a reneszánszban* című monográfia vizsgálódásaihoz kapcsolódik,¹ ezért itt csak egy nagyon rövid összefoglalást adunk Ficino *Három könyv az életről* című művének tematikájáról.² Minden további kérdés esetén az említett munkához fordulhat az olvasó.

Marsilio Ficino életmód-tanácsadó könyve, a *De vita libri tres* (Három könyv az életről) három fő témát ölel fel. Az első rész, a *De vita sana* (Az egészséges életről) a tudósok egészségének megőrzéséhez ad útmutatást, míg a második, a *De vita longa* (A hosszú életről) a hosszú és egészséges élet eléréséhez segít hozzá, a harmadik pedig, a *De vita coeli-*

¹ FRAZER-IMREGH (2022).

² FRAZER-IMREGH (2023).

tus comparanda (Hogyan nyerjünk életet az égtől?) az ég támogatásának kiaknázásához nyújt eszközöket a theurgia elmélete alapján, valamint az asztrológiai tanítások révén. Ficino az összeállított könyvet Lorenzo de' Medicinek ajánlotta, a harmadik könyvet azonban még önálló formájában Mátyás királynak címezte egy bevezető levélben.

A természeti mágia és theurgia forrásai

A *De vita* 3. könyvének mágikus megközelítései részben hermetikus és neoplatonikus forrásokból, részben pedig 8–11. századi arab filozófusok műveiből származnak.³ A magyarázat arra, hogyan jutott hozzá Ficino ezekhez a mágikus szövegekhez (pl. a *Corpus Hermeticum* 14 szövegéhez), nagyon egyszerű. Cosimo de' Medici 1463-ban rendelte meg tőle a fordításukat, amikor Ficino húszéves volt. Mecénása annyira fontosnak tartotta a Hermés Trismegistosnak tulajdonított írásokat, hogy a fiatal fordítónak még az újonnan megkezdett Platón-fordításait is meg kellett szakítania, hogy előbb befejezhesse azokat. Továbbá 1486 és 1488 között, azaz közvetlenül a *De vita* 3. könyvének megírása előtt, miután befejezte Plótinos második *Enneas*ához és a harmadik *Enneas* első két értekezéséhez fűzött kommentárokat (az *Enneas*ok fordítását 1486. január 16-án fejezte be),⁴ Ficino szükségesnek tartotta más újplatonikus szerzők elérhetővé tételét latin nyelven. Így Plótinos-kommentárjainak írását felfüggesztve a következő műveket ültette át latinra e három év alatt: Simplicios *Kommentárjait* Theophrastos *De sensu* és *De phantasia et intellectu*

³ A *De vita* három könyvében Ficino által leginkább említett arab szerzők és műveik a következők: a szíriai Mesue (Masawaih Al-Mardini, 925 körül–1015): *De medicinis laxativis*; *Antidotarium sive Grabadin medicamentorum*; a perzsa Rasis vagy Rhazes (Muhammad ibn Zakariya al Razi, 865–925): *Liber continens*; *Liber ad Almansorem*; *Liber divisionum*; a perzsa Avicenna (Pur-e Sina, ismertebb nevén Ibn Sina, 980 körül–1037): *Liber canonis*; *De viribus cordis*; *De animalibus*; az egyiptomi muszlim Haly Abenrudian (Abu'l Hasan Ali ibn Ridwan Al-Misri 998–1061 vagy 1069): *In parvam Galeni artem commentatio*; *Commentum in Centiloquium* (ez utóbbi valójában Ahmad ibn Juszuf ibn al-Daya műve); az ifjabb Serapius vagy Serapio (Ibn Sarabi, 12–13. század): *De simplici medicina*; *Practica dicta Breviarium*; Bagdadi Thebit (Thabit ibn Qurra 836–?): *De imaginibus*; a tunéziai Haly Albohazen (Abu l-Hasan 'Ali ibn Abi l-Rijal, ? –1037 körül): *De iudiciis astrorum*.

⁴ KRISTELLER (1937: cxxvi–cxxviii), GERSCH (2017: xii).

című műveihez, Iamblichos *De mysteriis*ét,⁵ Proklos *De sacrificio et magia* című művét és *Kommentárját* Platón *Első Alkibiadéséhez*, Porphyrios *De abstinencia* és *De occasionibus sive causis ad intelligibilia nos ducentibus* című írásait, Psellos *De daemonibus*ából részleteket, és végül, de nem utolsósorban Synesios *De somniis* című értekezését. Mint e felsorolásból láthatjuk, a legtöbb átültetett mű erősen kapcsolódik a theurgiához, tehát a mágikus-theurgikus-asztrológiai témájú 3. könyvhöz Ficino ezekből is ihletett meríthetett. Ennek pontosabb feltérképezéséhez mélyebb elemzésre van szükség, terjedelmi okokból itt csak néhány megjegyzésre szorítkozunk.

A világegyetemben működő erők feltérképezésében Ficino a plótinosi négyes, illetve ötös beosztású léthierarchiából indul ki, de több ponton eltér attól: a megnyilvánulatlan kezdet-eredet, azaz az Egy, más néven a Jó, Ficinónál Isten. Az Egyből kiáradó értelem, amely a szeretettől vezetve az Egy szemlélése révén foganja meg magában az ideákat, minden dolog ősképeit, Ficinónál az anyagi értelem, kimutathatóan pseudo-Dionysios Areopagítésre támaszkodva a szeráfok, kerubok és a trónus anyagi karaival azonosítva. Az értelemnek a szeretet bőségétől vezérelt „túlcsordulásából” keletkezik Plótinósnál az egyetemes lélek, amely még mentes minden anyagi vonatkozástól, ám a majdan a látható világot teremtő világlélek belőle jön létre. Az emberi lelkek voltaképpen a világlélek részei, belőle „születnek”, és születésük után is egységet képeznek azzal. Ficinónál a lélek egy, tehát az említett árnyalást itt nem tárgyalja. A fenti három *hypostasis* Plótinósnál az isteni, azaz romolhatatlan létrendhez tartozik, amelyek a látható, testi világnak mintát adnak, s a fény (a törődő szeretet) segítségével azt folyamatosan táplálják. A teremtés e folyamatában Plótinost követve Ficinónál a világlélek az (anyagi) értelmet szemlélve az ideák megfelelőiként a dolgok csíraszerű okait (*rationes seminales*) foganja, amelyek az anyagi világban létrejövő testek minőségeit adják. A gyógyítás alapja tehát Ficinónál az, hogy „minden fajta a saját csíraszerű okán keresztül összeköttetésben van a

⁵ E kettőből nekünk is van egy ősnymtatványunk (egy kötetben!) az OSZK-ban: Inc. 417: *Priscianus Lydus et Marsilius Ficinus, In Theophrastum de sensu, in Iamblichos, De mysteriis Aegyptiorum. Cum aliis aliorum Neoplatonicorum tractatibus*. Lat. trad. Marsilius Ficinus, Venetiis, Aldus Manutius, 1497.

saját ideájával, s ezen idea révén könnyen befogadhat valamit onnan, lévén, hogy általa és tőle fakad az eredete.”⁶ A gyógyulás maga tehát nem más, mint *regenerálódás*, visszatérés a tökéletes állapothoz, amely az értelemben adott ideákban van jelen: „Ezért ha valamikor elkezd eltérni a saját formájától, akkor ennek a hozzá legközelebbi közvetítőnek (ti. a csíraszerű oknak) a segítségével visszanyerheti eredeti formáját, s általa az ideából könnyen újjáalakulhat.”⁷

A mágikus aspektus⁸ abban a mozzanatban ragadható meg, hogy a gyógyító hozzásegítheti pl. az egyes szerveket vagy az egyén egészét a regenerálódáshoz azáltal, hogy az illető ideához hasonló minőségű dolgokat alkalmaz a gyógyításban, akár gyógyszerek, akár egyéb gyógy módok révén. Zoroasterre – azaz valójában a *Káldeus orákulumokra* – hivatkozik, aki az anyagi világ formáinak a lélek okaival való megfelelését „isten kötelességnek” (*divinae illices*) nevezte, valamint Synesiosra, aki szerint ezek „mágikus csalétkék” (*magicae illecebrae*).⁹ Az ember azonban csak alkalmas időpontban merítheti ki a lélekben található csírák adományait, és csak olyan dolgok, pl. növények révén, amelyek az adott bolygóminőséghez tartoznak. A bolygók minőségei nagymértékben kapcsolódnak az antik istenalakok tulajdonságaihoz.

A talizmánok vizsgálata

A továbbiakban arra keresem a választ, vajon Ficino hitt-e a talizmánok működésében, és ha igen, hogyan tartotta megmagyarázhatónak azt.¹⁰ Mindkét kérdés megválaszolásához az a módszer látszott célravezető-

⁶ Ficino *De vita* 3, 1: *Unde unaquaeque species per propriam rationem seminalem propriae respondet ideae, facileque potest per hanc saepe aliquid illinc accipere, quandoquidem per hanc illinc est effecta.* Ld. BIONDI-PISANI (1991: 204).

⁷ Ficino *De vita* 3, 1: *Ideoque si quando a propria forma degeneret, potest hoc medio sibi proximo formari rursum, perque id medium inde facile reformari.*

⁸ Az asztrális mágiával Aquinói is foglalkozik *De occultis operibus naturae* című levelében. Ld. LITT (1963: 127; 231).

⁹ Fentebb már említettem, hogy nem sokkal e könyv írása előtt fordította Ficino Synesios *De somniis* című munkáját.

¹⁰ Ficino theurgikus elgondolásait és a talizmánokkal kapcsolatos nézeteit H. Darrel RUTKIN *Sapientia Astrologica* című művének második kötete fogja részletesen tárgyalni, ezúton köszönöm neki ezt az információt. Ld. RUTKIN (2019). Az alábbi rövid elemzés azonban a *De vita* magyarra fordításához kapcsolódó kutatásomból származik.

nek, ha végigmegyünk azokon a szövegrészekben, ahol Ficino a talizmánok témáját tárgyalja, vagyis a 12–20. fejezeteken. Álláspontja ugyanis ingadozni látszik az első kérdést illetően, aminek természetesen önvédelmi okai is voltak, hiszen a talizmánokban való hit az egyház szerint nem volt támogatandó egy gyakorló pap számára. Habár a talizmánokról a *Speculum astronomiae*¹¹ és Nagy Szent Albert is beszélt a *De mineralibus* 2, 3, 3-ban, ahol Albert egyrészt megerősíti, hogy az égi hatások a természet és a művészet révén bezárhatók az anyagba, másrészt viszont beszámol a talizmánokat készítő „első természetismereti tanárok és professzorok” hatékonyságáról.¹²

Mielőtt a talizmánmágiát tárgyaló fejezetekkel foglalkoznánk, dióhéjban tisztázni szeretnék három dolgot. Először, hogy az ókori és középkori felfogás szerint mi pontosan a talizmán, másodsor, nyugaton mi volt a talizmánmágia „kézikönyve”, harmadszor, mi a theurgia?

A talizmán egy olyan tárgy, amelyet az „idő minőségének a tudománya”, azaz az asztrológia alapelvei nyomán, egy speciális célra, annak a célnak megfelelő minőségű időben, megfelelő minőségű anyagból egy megfelelően felkészült és hasonló jellemű mágus készít el. A bolygókat irányító (Isten akarátát közvetítő) princípiumok erejét így befogva a talizmán olyan erőt képes sugározni, amellyel bizonyos dolgokat a mágus elősegíthet vagy akadályozhat.¹³

A *Picatrix* az arab nyelvű mágikus irodalom nyugaton legnagyobb hatású darabja, a 10–11. században keletkezett *Ghāyat al-Ḥakīm*, azaz *A bölcs célja* című, több szerzőtől válogatott gyűjteményes munka, amelyet X. (Bölcs) Alfonz megbízásából 1256-ban fordítottak előbb spanyol, majd abból latin nyelvre.¹⁴ A talizmánmágia e kézikönyvének szerzősége

¹¹ Ezt a művet sokáig Albertnek tulajdonították, ld. ZAMBELLI (1992: 43–74). Szerzőségét erősen vitatta RUTKIN (2019: 291–293; 501–502). Ld. még PARAVICINI BAGLIANI (2001), ROY (2000: 159–180).

¹² RUTKIN (2019: 288).

¹³ A talizmánok működését jól összefoglalja Ficino egyik követője, H. C. Agrippa von Nettesheim *De occulta philosophiája*, amely többször idézi Ficinót anélkül, hogy a nevét emlitené. Az összefoglaló a 2. könyv 35. fejezetében található. Ld. PERRONE COMPAGNI (1992: 351–352).

¹⁴ A további irodalmat, a könyv kialakulását és utóéletét ld. FRAZER-IMREGH-HAMVAS (2023).

géről máig viták folynak, ez latinul az állítólagos szerző, Bu(i)qrātīs nevének fordításával *Picatrix* címen hagyományozódott tovább, kizárólag kéziratos formában. Giovanni Pico della Mirandola rendelkezett egy másolatával, Ficino pedig egy kölcsönpéldányt tanulmányozott.¹⁵ Johannes Trithemius szerezte meg a sponheimi és würzburgi apátsági könyvtár számára. Trithemius szellemi örökösei, Heinrich Cornelius Agrippa és Paracelsus felhasználták műveikben. Biztosan sokan próbáltak már talizmánokat készíteni a *Picatrix*ban leírtak alapján – még Ficino is beszámol egy ilyen ifjonti próbálkozásáról a *De vita coelitus comparandában* (3, 15).¹⁶ Mindenesetre a mű jelenléte és hatása a reneszánsz idején tagadhatatlan.¹⁷

A theurgia újplatonikus fogalom, szó szerint az „isten/istenek munkája” vagy az „istennel/istenekkel való munka”, szemben a theologia „istenről/istenekről való beszédével”.¹⁸ A plótinosi világrenden alapulva a daimónok mint a különböző létszintek közötti összekötők révén a *sympatheia* elve alapján ígér hozzáférést az istenek segítségéhez. Miként Emma C. Clarke is hangsúlyozza Iamblichos *De mysteriis*ének 2003-as bilingvis kritikai kiadásában,¹⁹ az elmúlt fél évszázad kutatásai bebizonyították, hogy Iamblichos a *De mysteriis* lapjain ügyesen igyekszik ötvözni az újplatonikus filozófiát a kinyilatkoztatási irodalommal, és így filozófiai alapot ad a theurgia mágikus gyakorlatához, továbbá, hogy a theurgia az emberi lélek isteni birodalmakba való felemelkedésének lehetőségét is figyelembe veszi.²⁰ A *Timaios*nak megfelelően a megnyilvánult világ egésze a világlélekben helyezkedik el,²¹ ezért a látható világ maga is élő, és a látható fény mellett a láthatatlan fény, a kvintesszencia járja át. Iamblichosnál a *De mysteriis* 1. könyvének 9. fejezetében ([30] 14–15; [31] 9–14; [32] 1–6) ez így szerepel:

¹⁵ KIBRE (1936: 119–297). Ficino a ciprusi orvos, Giorgio Medico példányát olvasta, ld. DELCORNIO BRANCA (1976: 464–481).

¹⁶ FRAZER-IMREGH (2023: 243).

¹⁷ PERRONE COMPAGNI (1992: 237–337).

¹⁸ TÓTH (2013: I, 926–950).

¹⁹ CLARKE–DILLON–HERSHBELL (2003: xxvi–xxvii).

²⁰ DALSGAARD LARSEN (1972), NASEMANN (1991), SHAW (1995), CLARKE (2001).

²¹ Pl. *Ti.* 29e–39d.

Ahogy tehát a napfény beborítja azt, amit megvilágít, úgy az istenek ereje is átöleli kívülről azt, ami benne részt vesz. [...] Ugyanezen elv alapján tehát a világ térben megosztott egésze úgy, ahogy van, az istenek egyetlen, oszthatatlan világosságának megosztását idézi elő. Ez a fény egy és ugyanaz a maga teljességében mindenütt, oszthatatlanul van jelen mindenben, ami képes részt venni benne, és mindent megtölt a maga tökéletes erejével; korlátlan ok-okozati felsőbbrendűsége folytán mindent véghez visz magában, és míg mindenütt egyesül önmagával, összehozza a végleteket a kiindulópontokkal. Valójában ezt utánozva végzi az összes égi szféra és a kozmosz körkörös forgását, egyesül önmagával, és körbevezeti az elemeket ciklikus táncukban, összetart mindent [...] az utolsókat az elsőhöz köti, mint például a földet az éggel, és mindennek egységes folytonosságát és harmóniáját teremti meg mindennel.²²

A világegyetem ilyen összefüggő, élő egysége az isteni szférákkal – a világlélekben működő daimónokkal és a bolygószférákat irányító istennel – lehetővé teszi Ficino számára az asztrológiai módszerekkel való orvoslást és – esetleg – a talizmánok használatát is. Szeretném ismét hangsúlyozni, hogy Ficino közvetlenül a *De vita* harmadik könyvének megírása előtt fordította le a theurgia legfontosabb újplatonikus képviselőit.

Miután a theurgiának megfelelő természeti mágia működésének alapelveit Ficino a *De vita* harmadik könyvének első négy fejezetében ismertette, annak asztrológiai és orvosi jellegű részeivel foglalkozik a negyedik fejezet végétől a tizenkettedik fejezet végéig. Ebben a szakasz-

²² Iambl. *Myst.* 1, 9, 30–32: Ὡςπερ οὖν τὸ φῶς περιέχει τὰ φωτιζόμενα, οὕτως καὶ τῶν θεῶν ἡ δύναμις τὰ μεταλαμβάνοντα αὐτῆς ἔξωθεν περιείληφεν. [...] Κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ οὖν καὶ ὁ σύμπας κόσμος μεριστὸς ὢν περ τὸ ἐν καὶ ἀμερίστον τῶν θεῶν φῶς διαιρεῖται. Τὸ δ' ἔστιν ἐν καὶ αὐτὸ πανταχοῦ ὅλως, ἀμερίστως τε πάρεστι πᾶσι τοῖς δυναμένοις αὐτοῦ μετέχειν, παντελεῖ τε δυνάμει πεπλήρωκε πάντα, καὶ ἀπείρῳ δὴ τινι τῇ κατὰ αἰτίαν ὑπεροχῇ συμπεραίνει τὰ ὅλα ἐν αὐτῷ, συνήνωταί τε πανταχοῦ πρὸς ἑαυτὸ καὶ τὰ τέλη ταῖς ἀρχαῖς συνάπτει· ὅπερ δὴ καὶ ὁ σύμπας μιμούμενος [32] οὐρανὸς καὶ κόσμος τὴν ἐγκύκλιον περιφορὰν περιπολεῖ, συνήνωται ἢ τε πρὸς ἑαυτόν, καὶ τὰ στοιχεῖα κατὰ κύκλον περιδινούμενα ποδηγεῖ, πάντα τε ἐν ἀλλήλοις ὄντα καὶ πρὸς ἄλληλα φερόμενα συνέχει, [...] καὶ τὰς τελευτὰς ταῖς ἀρχαῖς οἷον γῆν οὐρανῷ συγκεῖσθαι ποιεῖ, μίαν τε συνέχειαν καὶ ὁμολογίαν τῶν ὅλων πρὸς ὅλα ἀπεργάζεται. Saját fordításom.

ban az asztrológiai és orvosi vonatkozásokat illetően Thābitra, Philostratosra, Aquinóira, Ptolemaiosra, Galénosra, a *Centiloquium*ra és a *Speculum astronomiaera* hivatkozik.²³

A talizmánokat a 12. fejezet végén említi először, és a tizenharmadiktól tárgyalja részletesen a 20. fejezet végéig. A talizmánok működési alapelvét és hatékonyságukat illetően a *Centiloquium*ot, Halyt, Serapiót, az *Asclepiust*, Psellost, Porphyriost, Iamblichost, Proklost és Synesiost idézi.²⁴ Egy oldalon belül tehát szinte minden lehetséges újplatonikus tekintélyt felsorakoztat a talizmánok kapcsán,²⁵ bár kijelenti, hogy a varázsigékkel és ráéneklésekkel nem kíván foglalkozni, mert azokat „a platonikus Psellos is kinevette”.²⁶

Leszögezi, hogy az asztrológiai módszerekkel alkalmazott gyógy módok hatékonyabbak a gyógyításban, mint a talizmánok, és meg is indokolja, miért: a gyógyszerek puhább anyagokból készülnek, ezért könnyebben veszik fel az égi hatásokat, ráadásul belsőleg vagy pakolás-ként alkalmazhatók, így erejük felszívódik a testbe. Ennek ellenére, miután ismertette a szoláris (napszerű) minőségek elnyerésének módjait (14. fejezet), a további fejezetekben Proklost idézve²⁷ folytatja a talizmánok anyagaiként szolgáló kövek és a belőlük készített talizmánok ismerteté-

²³ Philostr. V A 1, 8; 3, 41; Pl. Cra. 396a–b; Pl. Phd. 110b–111c; Pl. Resp. 8, 546a; Avic. *De viribus cordis*; Ptol. Tetr. 3, 5; 1, 9; Iambl. Myst. 7, 3; Iambl. VP 25, 30, 35; Iulian. *Hymnus ad Rem Helium*; Procl. In R.; Procl. In Ti.; Procl. *Hymnus ad Helium*; Procl. In Alcibiadem 1, 120–121; ps-Ptol. *Centiloquium* 19; ps-Empedocl. *Sphaera* 2, 5; Haly Albohazen, *De iudiciis astrorum libri VIII* 1, 4; Thabit ibn Qurra, *De imaginibus*; Aquinói Tamás, *Contra gentiles*, 3, 84–86; Plin. HN 7, 2, 25; 7, 15, 13; Johannes Serapio, *De simplicium medicamentorum historia libri septem*.

²⁴ Ps-Ptol. *Centiloquium* 2, 9; *Speculum Astronomiae* 15, 45, 2–5; 11, 16; Haly Abenrudian, *Commentarium ad Centiloquium*; Serapio, *De lapide bezoar*; Gell. NA 10, 12, 9; Hermés Trismegistos, *Corpus Hermeticum*; Asclep. 9, 11; Psellos, *Expositio in oracula Chaldaica*, PG 32, 1133a, 5–8; Psellos, *De daemonibus* 4–7, PG 122, 880–881; Porph. *Epistula ad Anebonem* 24, 29; Porph. Plot. 10; Procl. *De sacrificio et magia*; Dioskuridés, *Materia medica*; Haly Albohazen, *De iudiciis astrorum* 1, 4; Aquinói Tamás, *Summa contra Gentiles* 3, 82–105; Aquinói Tamás, *De fato*; *De sortibus*; *De iudiciis astrorum*; *De occultis naturae operibus*.

²⁵ A 13. fejezetben, ld. FRAZER-IMREGH (2023: 234).

²⁶ Szintén a 13. fejezetben, ld. FRAZER-IMREGH (2023: 234).

²⁷ Procl. *De sacrificio*, ld. FICINO (1576: II, 1928).

sét. A 16. fejezetben pedig a szerzőt nem említve, al-Kindī *De radiis* (A sugarakról) című műve alapján mutatja be a csillagok és bolygók sugara révén azonnal létrejövő hatások, minőség-átadások elméletét.

A 17. fejezet egy elméleti bevezetés a szám, a fény és az alak jelentőségéről annak megvilágítására, hogy a talizmánokra vésett alakzatoknak mi a jelentőségük, de erre csak nagyon óvatosan utal Ficino: hogy „rárezonáljanak” a csillagképek alakzataira. Véleményem szerint ez az a pont, ahol Iamblichos theurgiája elfogadhatóvá tehetette Ficino számára az ilyen gondolatok elfogadását. Carol V. Kaske szövegkiadásuk bevezetőjében felvázolja a lehetséges theurgikus forrásokat.²⁸ Darrel Rutkin könyvében szintén így érvel:

Ficino egész *De vitájában* jelen van egy theurgikus mag és egy mélyen theurgikus motiváció, különösen a 3. könyvben, amelynek címe *Hogyan nyerhetünk életet az égtől*, és Ficino egy sokkal teljesebben kidolgozott asztrológiai dimenziót adott hozzá annak iamblichosi-prokliosi alapjaihoz.²⁹

A 18. fejezet már konkrétan és viszonylag részletesen a talizmánokra vésett ábrázolásokról és írásjelekről szól, itt számos leírást is megad Ficino. A kereszt kapcsán „egy arab gyűjteményes munkára” hivatkozik, ez pedig kétségkívül a *Picatrix*.³⁰ Ismét hangsúlyozza, hogy mások vélekedéseit adja elő a továbbiakban. A különböző célokra készült talizmánokat írja le röviden, először mindegyik bolygóhoz egyet, majd továbbiakat speciális orvosi célokra. A nem orvosi célú talizmánokkal kapcsolatosan tehát kimondatlanul is a *Picatrix*ban leírtakra vonatkozó kritikáját fogalmazza meg:

Bajos lenne elmondani, és talán káros is, hogy miféle talizmánokat készítettek és miképpen egyes lelkek összekötésére vagy elválasztására, a boldogság elérésére, vagy hogy bajt okozzanak – akár egyének, akár

²⁸ KASKE–CLARK (1989: 46–47).

²⁹ RUTKIN (2020: 404): „there is both a theurgical core and a deeply theurgical motivation to Ficino’s *De vita* overall – especially to its Book III, *On Deriving Life from the Heavens* – and that Ficino added a much more fully-articulated astrological dimension to its Iamblichean-Proclan foundations”.

³⁰ *Picatrix* 3, 5. Ld. FRAZER–IMREGH–HAMVAS (2023: 261).

családok vagy nagyobb közösségek részére. Én a magam részéről nem erősítem meg, hogy ilyesmi lehetséges, az asztrológusok azonban úgy gondolják, s azt is megmondják, hogy miként, de én ezeket a dolgokat nem merem továbbadni.³¹

A 18. fejezet hátralevő részében az ártó hatások lehetséges voltára Plótinos példáját idézi, akit Porphyrios szerint egy mágus egy talizmánnal igyekezett megbetegíteni,³² majd ismét a *Speculum astronomiae*-ra, Pietro d’Abanóra és Thabitra hivatkozik az ártó talizmánok leírásait illetően. Elítélőik közül elsőként Aquinóit, majd a platonikusok közül Iamblichost említi: mindketten a démoni erők bevonása miatt utasították el a vésett, illetve ábrákkal ellátott talizmánok használatát. Így természetesen Ficino sem ajánlja az ábrák alkalmazását, hogy „a bálványimádásnak még az árnyékát is elkerüljük”. Összegezve: Ficino úgy véli, biztonságosabb, ha inkább a gyógyírokra, mint a talizmánokra bízunk magunkat, s hogy az égi befolyással kapcsolatos érvei inkább vonatkoznak a gyógyszerekre, mint a vésett képekre. A talizmánok esetleges hatékonyságát pusztán anyaguknak és az ütögetésükből fakadó felhevítésüknek tulajdonítja.

A 19. fejezet mégis egy véset: a világegyetem ábrájának bronz- vagy ezüstlapon való elkészítéséről és hasznáról beszél, ennek azonban Ficino szerint általánosan jó hatása lehet, ha megfelelő időben készül el. Ugyanezt egy szoba mennyezetére is fel lehet festeni – ajánlja –, és azt a szemlélődés céljára felhasználni. Ennek létező gyakorlatát bizonyítják egyébként Magyarországon az esztergomi freskómaradványok, Naldo Naldi verses leírása Corvin Mátyás budai könyvtárszobájáról és Pesello 1442-ben készült mennyezeti freskója a firenzei San Lorenzo régi sekrestyéjében. Továbbá Szőnyi György kutatásaiból tudjuk, hogy ez a hely adhatta John Dee számára is az ötletet a saját világ-pecsétjének a megalkotására.³³

A 20. fejezetben, az asztrológusokra hivatkozva, előbb a talizmánok egészségmegőrző használatáról, majd ártó felhasználásukról beszél rö-

³¹ FRAZER-IMREGH (2023: 263–264).

³² Porph. *Plot.* 10.

³³ SZŐNYI (1998), SZŐNYI (2004), SZŐNYI (2010).

viden. Erre vonatkozóan leszögezi, ő maga nem hisz abban, hogy a talizmánok távolra is hatnának, szerinte csak viselőiknek képesek használni vagy esetleg ártani, de akkor sem rendkívüli mértékben. Hozzáteszi, hogy hatásukat nem a belé vésett kép adja, hanem az anyaguk.

Ezután, pusztán említés szintjén beszél az arabok és egyiptomiak hitéről abban, hogy a csillagok szellemeit szobrokba vagy talizmánokba tudják zárni. Itt nyilván az *Asclepius* híres helyére utal, amelyre Frances Yates az egész reneszánsz-értelmezését építette.³⁴ A csillagok szellemein Ficino szerint egyesek az égitestek csodálatos erőit, mások a csillagoknak segédkező daimónokat értik. Az arabok és egyiptomiak tanításaiban a csillagok szellemei ezek megfelelőképpen befogadott sugarai, füstölők, fények és erős hangok révén kerülnek a talizmánok hozzájuk illő anyagába, s ezek csodás hatással vannak viselőjükre vagy arra, aki a közelükben tartózkodik:

Azt is írják, hogy az égitesteknek megfelelő füstölőkkel tudják segíteni ezt a műveletet, amennyiben az ilyen füstölők a levegőt, a fénysugarakat, a talizmán készítőjének szellemét és a talizmán anyagát így befolyásolják.³⁵

Ez Ficino szerint már démoni mágia, mert itt nem a talizmán anyaga révén jön létre a hatás, hanem mert a démonok örülnek a nekik kinyilvánított tiszteletnek. Ficino a *daemones* kifejezést egyébként az egész *De vitá*ban (ahogy a *Lakoma-kommentár*ban is) újplatonikus értelemben használja, tehát nem egyértelműen a „démon” gonosz szellemként való középkori értelmezésében. A daimónok intelligenciákat közvetítenek az isteni és a földi szféra között, hierarchikus elrendezésben. Ebben a szakaszban az „arabok” kifejezés minden bizonnyal utalhat a *Picatrixra* is. Hasonlóképpen Thābit mellett a *Picatrixra* történhet utalás a közvetlenül megelőző szakaszban, ahol a talizmán készítőjének e munkában való hitéről és önátadásának fontosságáról van szó:

³⁴ YATES (1964).

³⁵ FRAZER-IMREGH (2023: 274).

Az arabok írják, hogy amikor valaki megfelelő módon készít talizmánt, s képzeletével és érzéseiben teljesen átadja magát a munkának, szelleme a csillagokhoz kapcsolódik a világ szellemével és a csillagok fénysugaraival együtt, melyek révén a világ szelleme cselekszik; s midőn így azokhoz kapcsolódott, ő maga is mintegy előidézőjévé válik annak, hogy a világ szelleme révén a sugarakon keresztül egy bizonyos égítést szelleme, azaz egy életteli erő töltse el a talizmánt, amely a leginkább annak az embernek a szellemével áll összhangban, aki a műveletet végezte.³⁶

Arra a kérdésre, hogy Ficino vajon hitt-e a talizmánok erejében vagy sem, azt kell válaszolnunk, ha a *Picatrix*-ban leírt talizmánok közül az ártó szándékúakat teljes mértékben el is utasította, az életerőt támogató, általánosabb hatású, és az egyes bolygóprincípiumok segítségét közvetítő talizmánok feltétlenül felkeltették az érdeklődését. Nyilván ezért is tárgyalta ezt a témát kilenc fejezeten keresztül. Álláspontja ugyan változni látszik fejezetről fejezetre, de ezt a kiátkozástól való félelme is befolyásolta, így könnyen elfogadhatjuk, hogy az újplatonikus theurgia nyomán bizonyos szinten igenis hitt a talizmánok mint szimbólumok erejében.³⁷ Ezt a képet árnyalja még a józan ész meggondolása, főként azon kritikáját illetően, hogy a talizmán nem hathat távolra vagy másokra, csupán viselőjére. Ahogyan Daniel Pickering Walker is megállapította *Spiritual and Demonic Magic: From Ficino to Campanella* (1958) című művében, Ficino 1491-ben befejezett Plótinos-kommentárjában még nagyobb hangsúlyt kapnak azok a mágikus elemek, amelyekhez például a bolygószellemeknek is köze lehet, így a tendencia feltétlenül ebbe az irányba mutat.

A másik kérdésre, vagyis hogy miként működnek a talizmánok, Ficino forrásait vizsgálva kaphatjuk meg a választ. Összefoglalva: Marsilio Ficino *Az életről* harmadik könyvében asztrológiai és természetmágiai szempontokat is figyelembe vesz, hogy az ember életerejét az ég áldásával is megtámogassa. A talizmánok tárgyalásában forrásai többek kö-

³⁶ FRAZER-IMREGH (2023: 274).

³⁷ Ld. a 15. fejezetet. FRAZER-IMREGH (2023: 247): „Amit pedig Plótinos értelmezése kapcsán a perzsa bölcsek és az asztrológusok véleménye szerint fel lehet hozni a jelképek mellett, azt nemsokára röviden összefoglalom.”

zött al-Kindi *De radiis* című műve és a *Picatrix*. Az utóbbi az arab talizmánmágia kézikönyve, valójában az ókori görög mágikus elképzelések leszármazottja az asztrológia és a theurgia keresztezése révén.³⁸ A talizmánmágia Aristotelés ontológiai alapelvein és Ptolemaios csillagászati ismeretein alapszik, ezekre épülnek rá ugyanis az asztrológiai tudnivalók. Az intelligibilis valóságok és a világ mint élőlény tanain keresztül az újplatonikus filozófia a vertikális összefüggések meghatározott rendszerét dolgozta ki. Ezen kötelékek révén az égi szférából bizonyos erőket a talizmánok testébe lehet belefoglalni, amelyek a kellő időpontban, a kellő anyagokból és formában elkészítve egy, azt az erőt sugárzó objektummá válnak. Ficino a *De vita coelitus comparandá*ban, amely Plótinos *Enneades* 4, 3 kommentárjaként készült, a talizmánok működéséről szóló magyarázataiba az újplatonikusok közül Iamblichos, Proklos, Psellos és Synesios műveiből készített fordításainak tanulságait is beledolgozta. Valójában azonban minden kifejtés végső soron Platón *Timaios*ára és a világlélek mint démiurgosz abban kifejtett értelmezésre megy vissza.³⁹ Ezt értelmezte Plótinos is az egyetemes lélekről és a világlélekről szóló magyarázataiban (*Enneades* 4, 3 és 4, 4), valamint Ficino is ehhez a tanításhoz visszakanyarodva magyarázza az asztrológiára alapozott gyógyítást és a talizmánok működési elvét is.

Források

- BIONDI–PISANI 1991 A. BIONDI (trad.) – G. PISANI (ed.), *M. Ficino: De vita*, Pordenone, 1991.
- CLARKE 2001 E. C. CLARKE, *Iamblichus: De Mysteriis. A Manifesto of the Miraculous*, Aldershot, 2001.
- FICINO 1576 M. FICINO, *Opera omnia*, Basileae, 1576.
- FRAZER–IMREGH–HAMVAS 2023 FRAZER–IMREGH M. – HAMVAS E. Á. (ford.) – KÁRPÁTI G. Cs. (tan., kiegészítő), *Picatrix. A bölcs célja. Ghayat al-hakim*, Budapest, 2023.
- FRAZER–IMREGH 2023 FRAZER–IMREGH M. (ford., tan.), *M. Ficino: Három könyv az életről*, Budapest, 2023.
- GERSCH 2017 S. GERSCH (ed., transl.), *Marsilio Ficino: Commentary on Plotinus*, Cambridge (MA) – London, 2017.

³⁸ Ficino egyéb forrásairól a skolasztikus filozófiából ld. RUTKIN (2019: 275–310).

³⁹ Pl. *Ti.* 28c, 31b–41, 49e. Procl. *In Ti.*, ld. TAYLOR (1928: 78; 132).

- IAMBlichOS 1497 IAMBlichOS, *De mysteriis Aegyptiorum. Cum aliis aliorum Neoplatonicorum tractatibus*; Lat. trad. Marsilius Ficinus, Venetiis, 1497.
- KASKE–CLARK 1989 C. V. KASKE – J. R. CLARK (eds.), *Marsilio Ficino: Three Books on Life*, Binghamton (NY), 1989.
- PERRONE COMPAGNI 1992 V. PERRONE COMPAGNI (ed.), *H. C. Agrippa: De occulta philosophia libri tres*, Leiden – New York – Köln, 1992.

Felhasznált irodalom

- DELCORNO BRANCA 1976 D. DELCORNO BRANCA, *Un discepolo di Poliziano: Michele Acciari*, *Lettere Italiane*, 28 (1976), 464–481.
- FRAZER-IMREGH 2022 FRAZER-IMREGH M., *Életmód, asztrológia és mágia a reneszánszban*, Budapest, 2022.
- KRISTELLER 1937 P. O. KRISTELLER (ed.), *Supplementum Ficinianum*, I, Firenze, 1937.
- KIBRE 1936 P. KIBRE, *The Library of Giovanni Pico della Mirandola*, New York, 1936.
- LARSEN 1972 B. D. LARSEN, *Jamblique de Chalcis: Exégète et philosophe*, Aarhus, 1972.
- LITT 1963 Th. LITT, *Les corps célestes dans l'univers de Saint Thomas d'Aquin*, Paris – Leuven, 1963.
- NASEMANN 1991 B. NASEMANN, *Theurgie und Philosophie in Jamblichs De mysteriis*, Stuttgart, 1991.
- PARAVICINI BAGLIANI 2001 A. PARAVICINI BAGLIANI, *Le Speculum Astronomiae, Une enigme? Enquete sur les manuscrits*, Firenze, 2001.
- ROY 2000 B. ROY, *Richard de Fournival, auteur du Speculum astronomiae?*, *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age*, 67 (2000), 159–180.
- RUTKIN 2019 H. D. RUTKIN, *Sapientia Astrologica: Astrology, Magic and Natural Knowledge, ca. 1250–1800*, I (Archimedes 55), Berlin, 2019.
- RUTKIN 2020 H. D. RUTKIN, *Dancing with the Stars: a Preliminary Exploration as to whether the Astrology in Marsilio Ficino's De vita is Theurgical*, *Bruniana & Campanelliana*, 26 (2020/2), 404.
- SHAW 1995 G. SHAW, *Theurgy and the Soul: The Neoplatonism of Iamblichus*, Pennsylvania, 1995.
- SZŐNYI 1998 SZŐNYI Gy. E., *Exaltatio és hatalom – Keresztény mágia és okkult szimbolizmus egy angol mágus műveiben*, Szeged, 1998.
- SZŐNYI 2004 Gy. E. SZŐNYI, *Gli angeli di John Dee – Il Merlino di Elisabetta*, Roma, 2004.
- SZŐNYI 2010 Gy. E. SZŐNYI, *John Dee's Occultism – Magical Exaltation Through Powerful Signs*, Albany (NY), 2010.

- TÓTH 2013 TÓTH A. J., *Az újplatonikus theurgia*, in: Nagy Árpád Miklós, *Az Olympos mellett. Mágikus hagyományok az ókori mediterráneumban*, I–II, Budapest, 2013, I, 926–950.
- YATES 1964 F. A. YATES, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, Chicago, 1964.
- ZAMBELLI 1992 P. ZAMBELLI, *The Speculum Astronomiae and its Enigma* (Boston Studies in the Philosophy of Science 135), Dordrecht (Boston), 1992.

Ficino's Neoplatonic-Theurgical Explanations on the Operation of Talismans in *De vita coelitus comparanda*

In the third book of his On Life, Marsilio Ficino uses astrological and natural magic aspects to support man's vitality with the gifts of heaven. Through the teaching of intelligible realities and the world as a living being, Neoplatonic philosophy developed a specific system of vertical relationships. Through these bonds, certain forces from the celestial sphere can be included in the body of talismans, which, when made at the right time, from the right materials and form, become an object radiating that power. In De vita coelitus comparanda, which was written as a commentary on Plotinus' Enneads 4, 3 (On the Soul), Ficino incorporated the lessons of his translations of further Neoplatonists into his explanations.

Keywords: Ficino, Neoplatonists, *Picatrix*, magic, talisman, theurgy

DARVAS MÁTYÁS

Szövegkritikai kérdések Mátyás király külügyi leveleinek textusa kapcsán

A tanulmány azokról a szövegkritikai dilemmákról számol be, amelyekkel szerzője a 2023-ban megjelent, Mátyás király külügyi levelei 1458–1479 című kötet latin nyelvű tételeinek fordítása és szöveggondozása, illetve kéziratokkal való kollacionálása közben találkozott. Számos, szövegkritikai szempontok szerint típusokba sorolt, konkrét példa ismertetése után eljárását szembesíti a klasszikus és újkori filológia szövegkiadási elveivel és gyakorlatával.

Kulcsszavak: szövegkritikai alapelvek, főszöveg, alapszöveg, kolláció, emendáció, kontamináció

Bevezetés

A következőkben azokról a szövegkritikai dilemmákról számolok be, amelyekkel a 2023-ban megjelent, *Mátyás király külügyi levelei 1458–1479* című kötet (a továbbiakban: MKKL) latin nyelvű tételeinek¹ fordítása és szöveggondozása közben kerültem szembe.

Több tényező eredményezte, hogy a fordítói utószóban külön, és némileg talán apologetikus hangvételben ki kellett térnem a szövegkritikai problémákra, s konkrétan arra, hogyan és milyen elvek szerint állapítottam meg a végül lefordított (fő)szöveget. Mivel e kérdések másnak is tanulságosak lehetnek, számomra pedig a második kötet munkálatai miatt továbbra is aktuálisak, röviden bemutatom az eljárásomat meghatározó három fő tényezőt, olyan sorrendben, ahogyan magam is

¹ A német nyelvű levelek fordítását, esetenként kézirati kollációját Szekér Barnabás végezte el; mivel magyar nyelvre korai középfelnémetből eddig ilyen témában és terjedelemben nem született még fordítás, a kötet névumát legalább annyira a németből, mint a latinból fordított levelek adják.

szembesültem velük: 1. a munka eredeti és módosult célját; 2. a felmerülő filológiai problémák típusait, néhány konkrét példával; 3. az erre adott válaszokat, a főszöveg kialakítását. Végül a szövegkritika alapelveinek tükrében megpróbálok mérleget vonni: szabályos, indokolt és arányos volt-e az eljárásom?

A munka eredeti célja

Eredeti és számomra önmagában is (némileg nyomasztóan) impozánsnak tetsző célom Fraknoi Vilmos kétkötetes levélggyűjteményének (Mátyás király levelei, a továbbiakban: MKL) magyarra való fordítása volt. Bár már ekkor is számoltam azzal, hogy az MKL szövegét jó lenne összevetni kéziratokkal, illetve szerettem volna első közlésű levelekkel is bővíteni a korpuszt, a munka kezdetén ez egyrészt beláthatatlanul távoli célnak tűnt, másrészt a projekt szabta határidők nem tették lehetővé. Az alapvető (és mindvégig szem előtt tartott) cél tehát a forrásközlés volt: bő ötszáz év után végre teljes magyar fordítását adni Mátyás külügyi levelezésének.

A munka módosult célkitűzései

A fordítás során tehát először csak konkrét, problémás *locusok* kéziratot megfelelőit kerestem meg; ám ahogyan ezek szaporodtak, az első kötet nyersfordításának felénél-kétharmadánál be kellett látnom, hogy határidők ide vagy oda, Fraknoi textusát *mindenképpen* össze kell vetnem a ma fellelhető kéziratokéval: olyan sok ponton volt gyanús, hogy jó érzéssel fordítást készíteni annak alapján nem lehetett. Az új feladatra fél évvel több időt kértem tehát az Intézettől, s ha már így alakult, mintegy harminc első közlésű levéllel bővítettem is a korpuszt.²

Az, hogy így módon módosult az önmagában is bonyolult munkafolyamat, illetve hogy helyenként már korábban is kénytelen voltam kollacionálni, végül pedig az egyébként is szűkös időkeret ahhoz vezetett, hogy menet közben, időnként visszamenőleg dolgoztam ki a kézirati olvasatok érvényesítésének módozatát; a felmerülő problémákat az akkor látható horizonton és csupán az addigi tapasztalatok fényében meg-

² Fraknoi első kötetének anyagához mérten ez darabszámban kb. 12%, karakterszámban kb. 10% többletet jelent.

ítélve tudtam kezelni, és megesett, hogy egy új szöveg hely nyomán változtattam az addigi gyakorlatomon.³ Végül, már az *ultimus terminus* szorításában, a fordítói utószó keretein belül próbáltam magam számára is megindokolva rendszerezni, hol, hogyan és miért úgy nyúltam hozzá a Fraknoi által közölt szöveghez.⁴

A latin szöveg közlése

A magyar nyelvű forrásközlés mint cél az egyes levelek latin szövegével két dimenzióban adott filológiai feladatot: egyrészt *minél teljesebb* szöveggel, másrészt, természetesen, szövegkritikai szempontból *minél hitelesebben* közreadni a leveleket.

Kulcsár Péter megállapítása szerint:

a szöveget én gondozom ugyan, de nem én adom ki, pláne nem az én pénzemen. Megjelenik egy kötetben, egy folyóiratban, egy sorozatban és ráadásul egy nyomdában. A kötetnek, a folyóiratnak, a sorozatnak vannak hagyományai és elvei. Van közreadó és kiadó, van sorozatszerkesztő és kötetszerkesztő [...]. Ezekhez mind alkalmazkodni kell.⁵

A Mátyás-kötet esetében (éppen az említett hagyományok miatt) adott volt a bilingvis⁶ kiadás kerete. Ez a többi velejáró szerkesztési probléma⁷ mellett akkor is rákényszerített volna, hogy legalább szöveggondozás szintjén foglalkozzák a latin eredetivel, ha (mint az *Annales Fuldenses* és az *Annales Regni Francorum* esetében)⁸ rendelkezésre állna Mátyás leveleinek kritikai kiadása.

Ezzel viszont nem számolhattam, a fordítás során pedig, mint már írtam, még a latin szöveg közlésének szándéka nélkül is hamar szembe-sültem volna azzal, hogy Fraknoi szövege bizony sok helyen kérdéseket vet föl. Noha egyes helyeken lábjegyzetben jelzett kódexbeli „tollhibákat”, amelyeket főszövegében javított, ezen túlmenően sem filológiai

³ Szerencsés esetben megtalálva és utólag javítva minden korábbi, hasonló jellegű helyet.

⁴ MKKL 923–926.

⁵ KULCSÁR (2005: 159).

⁶ A német és cseh nyelv miatt inkább „quadrilingvis”.

⁷ Pl. a párhuzamos szedés miatt a lábjegyzetek ellehetetlenülése.

⁸ Ezek esetében, jóllehet évszázados és csak a korabeli szövegeknek megfelelő, de mégis kritikai igénnyel és módszerrel megállapított alapszövegre támaszkodhattam.

apparátust, sem a kéziratok akkori jelzetét nem adta, szövegközlési elveiről pedig mindössze ennyit ír: „A leveleket egész terjedelmökben közöljük. A helyesírás tekintetében a Történelmi Bizottság egyéb oklevéltáraiban követett gyakorlathoz alkalmazkodunk.”⁹ Fraknói átírásainak pontossága, ahol ez egyáltalán ellenőrizhető, egyenetlen; az MKL 226-ot például eredetiben látta, mégis botlik (vö. DF 293287), a 3. sorban a *magistrum* kimarad, akárcsak az MKL 291 eredetijének (DF 293282) 2. sora végén a *delatorem*. Az MKL 242 esetében Fraknói egészen bizonyosan a máig ránk maradt eredetit látta, átírásában a szakadások, hiányok miatti lacunák egyértelművé teszik ezt; az 5. sorban mégsem hozza a még teljes egészében látszó *eset* alakot stb.

A kézirati kolláció

Nekiláttam tehát először csak a problémás helyek kézirati összevetésének, majd pedig, belátva ennek elkerülhetetlenségét, az összes olyan levél szövegellenőrzésének, amelyről ismeretes, hogy maradt fenn kézirata. E munkát mindig a konkrét levél MKL-szövegének nyersfordítása után végeztem el,¹⁰ a fennmaradt kéziratokat Mayer Utószavának jegyzéke alapján keresve meg, ám csak az online elérhetőket kollacionálva.¹¹

⁹ MKL I., Előszó XIII. Ezek mibenlétét nem fejt ki és nem is utal rá; mindenesetre a szövegközlés során Fraknói láthatólag kevésbé egységesít, inkább a konkrét kézirat írásmódját veszi át (*quatinus*, *dampnum* stb.). A problémákat többféleképpen és sokszor egyazon levélen belül is következtetllenül jelzi: lábjegyzetben „tollhiba” megjegyzéssel, a főszövegben zárójelben kérdőjellel (olykor egyértelmű rövidítésfeloldási hiba esetén is, pl. *ced(ul)as*, MKL 120) vagy még gyakrabban (sic)-kel.

¹⁰ Alapszövegként használva az MKL-textust; tehát mind a latin, mind a magyar verzióban *ehhez képest* jelöltem, ha a kézirat alapján változott vagy bővült a szöveg. Ennek módjáról ld. alább.

¹¹ E fókuszszűkítés oka az eredeti célkitűzés prioritása volt; ám sajnos még ez a cél sem valósult meg maradéktalanul. A munka végéhez közeledve szembesültem azzal, hogy az Utószó kéziratjegyzéke korántsem teljes. Némely leveleskönyvek tételeit jegyzékbe veszi ugyan: ha egy levél szerepel a Nikolsburgi (Masaryk University Library, Brno/Universitní knihovny: Mk 9, fols 210r–283r; DF 292991) és Kassai (Miestne Pracovisko Matice Slovenskej, Jasov no. 78, fols 49–202 *passim*; DF 282621) kódexben is, mindkét előfordulást hozza, olykor-olykor még harmadikat is; másokat azonban figyelmen kívül hagy. Nem hozza például az Istvánffy-kódex tételeit (OszK Kézirattár Fol. Lat. 2275. fols 56–131), sőt az Esztergomi Leveleskönyvet sem (Esztergom Főszékesegyházi Könyvtár, MS II 393 fols 1–131), amely pedig online is elérhető (DF 290345).

Alapszöveggként nem Fraknói kiadását, hanem a Nap Kiadónál 2008-ban megjelent reprint¹² szövegét használtam, bízva abban, hogy némi szöveggondozással javítottak a 19. század végi kötetek közlésén: „A szövegek rendszeres ellenőrzésére természetesen nem vállalkozhatunk, de az előszavak és a közlés sajtó- és tartalmi hibáit javítani igyekeztünk.”¹³

Ahogy haladtam a kollacionálással, egyre világosabbá vált, hogy több a szövegkritikai tennivaló, mint pusztán a továbbra is meglévő hibák ritkítása – amit, tekintve, hogy ezzel csak egy re-reprintet készítettem volna, nem is bántam. Nyomasztott azonban, hogy a levelek szöveg hagyományának sokarcúsága megnehezített bármiféle, akárcsak önmagamhoz képest való következetességet is a filológiai munkában. A publikálandó (és ne feledjük, elsősorban *fordításra* szánt!) leveleket szöveg hagyomány szempontjából a következő csoportokba sorolhattuk:

- *csak Fraknóinál* közölt, ismert kézirat nélküli darabok;
- *Fraknóinál és máshol* (elsősorban EMC)¹⁴ már közölt levelek;
- *Fraknói által* közölt, *egyetlen ismert kézirattal* bíró darabok;
- *Fraknói által* közölt, *több ismert kézirattal* bíró darabok;
- *Fraknói és más által is* közölt, *egy vagy több kézirattal* bíró levelek.

Mivel kritikai kiadás, de még az egyes levelek fennmaradt kézíratainak teljes és megbízható konkordanciája sem áll rendelkezésünkre, becslésekbe sem tudok bocsátkozni arról, hogy a fenti esetek milyen arányban fordulnak elő.

Az I. kötetre vonatkozólag viszont már vannak saját adataim: a Fraknói-textus 247 darab latin nyelvű leveléből 38-at vettem össze kézirattal, ebből nyolc volt eredeti (amiből hatot feltehetőleg Fraknói is látott és felhasználta); egyetlenegy esetben (MKL I 262) az eredeti (DF 293307) és egy másolat (Nikolsburgi), két esetben pedig (MKL I 118, MKL I 261) két másolat volt összevethető. Az esetek többségében (27) a bizonytalan forrású MKL-szövegen kívül egyetlen kézirat állt rendelkezésemre, és az is másolati volt.

¹² MAYER (2008).

¹³ MAYER (2008: 958).

¹⁴ *Epistolae Matthiae Corvini*. Cassoviae, Typis academicis Societatis Jesu, I–III. 1744; IV. 1743.

Az első kötet anyagának tehát (darabszámot nézve) bő 15%-át kollacionáltam, és az esetek túlnyomó részében fel is használtam egy vagy több kézirati olvasatot. Figyelembe véve azt a körülményt, hogy a 32 első közlésű, kéziratból átírt levél Fraknói első kötetének terjedelmét további kb. 10%-kal bővítette, elmondhatjuk, hogy az eredeti MKL-kötetek és a 2008-as reprint után az MKKL textológiaiilag számottevő változást hozott.

A kézirati szövegváltozatok

Természetesen nem minden kolláció vezetett az MKL-textus módosításához. Ideális esetben a Fraknói által felhasznált irat 1. eredeti volt, 2. ma is megvan, és 3. az MKL átírása hibátlan volt.¹⁵ Előfordult az is, hogy a közölt irat másolat volt ugyan, ám egyértelműen ugyanaz a példány, ami ma is fellelhető, s így az összevetés szintén nem eredményezett változtatást. A jellemző eset azonban az volt, hogy az összevetett kézirat *másolat* volt, számos eltéréssel a (többnyire ismeretlen forrású) MKL-hez képest, amelyek azonban nagyrészt lényegtelenek voltak.

A szövegközlés szempontjából fontos volt még, hogy a levelek teljes textusúak voltak-e, avagy akár (mint gyakoribb volt) Fraknóinál, akár kéziratban csonkák; több kézirat esetén számolni kellett a kérdéssel, hogy (legalább vélelmezhetően) *azonos* szövegről van-e szó, avagy *változatról* (piszkozat; azonos kelettel, változatlan szöveggel, de különböző címezetteknek írt levelek; ugyanez eltérő keltezéssel stb.). Mindegyik eset más és más megközelítést kívánt, és ahogyan szembesültem velük, munka közben próbáltam kialakítani azt a szövegközlési módot, amely figyelembe veszi a kötet tulajdonképpeni célját, a konkrét levél szöveg-hagyományozási módját és a szövegkritika alapszabályait is.

A főszövegben nem érvényesített szövegváltozatok

Írásmódbeli különbségek miatt nem változtattam az MKL-textuson, már csak azért sem, mert úgy tűnt, Fraknói, bár nem teljesen következetesen, de ilyen szempontból egységesítette a kéziratból átírt leveleket.¹⁶ A *qua-*

¹⁵ Például: MKL I 104; 105; 223; 226; 228.

¹⁶ Ez időnként akadályát is képezte annak, hogy biztos legyen benne, ugyanazt a kéziratot láttuk-e.

tenus – quatinus, intolerabiles – intollerabiles stb. jellegű eltéréseket tehát nem vettem figyelembe, nem érvényesítettem és nem is jelöltem.

Szintén nem módosítottam textust szórendi cserék miatt, hiszen ezek a szöveg jelentésének szempontjából legtöbbször lényegtelenek – noha a sztemma felállításának tekintetében persze akár lényegesek is lehetnek.

A rokon értelmű kézirati variánsokból (*videlicet/nempe; pacem servare/pacem tenere; et/etiam; Fraternitas vestra/Serenitas vestra* stb.) szintén nem vettem fel egyet sem főszövegbe, illetve idő és technikai feltételek híján fel sem tüntetem azokat; ezek differenciatív jelentősége persze még nagyobb lehetne, ám mivel arra törekedtem, hogy az MKL-textust csak akkor módosítsam, ha az valóban jobbnak vagy szükségesnek látszott, az eredeti(bb)ség kérdését pedig megítélni többnyire nem lehetett, így ezek „kéziratban maradtak”.¹⁷

Szintén nem vettem fel és nem is jelöltem a kéziratok anceps, s egyben indifferens olvasatait: az MKL I 109 textusa *ad litteras et querelas, quas iam frequenter post sese misimus*, míg a Kassai kódexé *ad litteras et querelas, quas iam frequentes post sese misimus*; a kettő között egyetlen (ráadásul téveszthető) betű az alaki különbség, és az értelmi eltérés sem jelentős: megjegyzés nélkül maradt tehát Fraknói változata.

Kellően meg nem ítéhető *locusok* esetében gyanú esetén sem változtattam Fraknói szövegén; az MKL I 267 szövege például *iterato eis rescripsimus, iterato requirentes illos, ut nos avisarent, utrum etc.*, ahol a második *iterato* eleve diplográfgyanús volt; Mátyásnak inkább csak a korai, mások által fogalmazott leveleiben fordul elő *geminatio* és egyéb stílusalakzat, erre az időszakra már nem jellemző; ehhez a konkrét levélhez pedig, amely parancsoló hangú (és szóhasználatú) követutasítás, különösen nem illik. És valóban, a Nikolsburgi kódex (DF 292991) nem is hozza a második *iteratót*. Ennek ellenére, mivel a két szövegtanú egyike így hozza, meghagytam főszövegben.¹⁸

¹⁷ Természetesen csakúgy, mint a nyilvánvalóan rosszabb kézirati variánsok: pl. MKL I 267, *ut nobis aperte rescriberent, si vellent nobiscum vetustam inscriptionem observare, et se de cetero ab auxilio nostrorum rebellium continere*, míg a Nikolsburgi olvasata elég nehezen magyarázható, ám láthatóan diplográf: *et sese decreto ab auxilio*.

¹⁸ Joggal merül fel a kérdés, hogy most is meghagynám-e. A fenti érvek alapján valószínűleg nem.

Főszövegbe felvett szövegváltozatok

Elvem természetesen az volt, hogy kizárólag akkor változtatok az alapul vett MKL-szövegen, ha az romlott, és egy kézirati variánssal javítható, vagy ha a kézirati variáns hitelesebb stílust, jobb értelmet vagy teljesebb szöveget ad – és ilyenkor is a lehető legkisebb mértékben. Saját konjek-túrát az egész kötetben egyetlen alkalommal emeltem főszövegbe, és akkor is kénytelenségből (nem volt megnyugtató variáns). Céloom a mi-nél teljesebb és hitelesebb szöveg közlése, s legalább ugyanannyira for-dítása volt.

Ilyen szempontból a legtisztább eset nyilvánvalóan az volt, ha ere-deti kéziratból dolgozhattam, míg Fraknoi (eltérő szövegű) másolatot használt; ilyenekben nem dúskáltam, bár akadt belőlük néhány.¹⁹ A jel-lemző az volt, hogy az MKL-textust olyan másolati kéziratok szövege alapján voltam kénytelen emendálni, amelyek szöveghagyománybeli viszonya nem megítélhető.

Nem ritka, hogy az egyik (akár a másolt kézirati, akár a nyomtatott) textus vélhetőleg tévesen old fel vagy olvas ki rövidített alakot. MKL I 212: *Hortamur itaque fraternitates vestras, optamus, jamdemum dietis et trac-tatibus finem imponere velint*, ahol a közbevetett *optamus* akkor is gyanít-hatóan a *hortamur* utáni *quatenus* félreolvasása, ha nem erősítené ezt meg a DF 293247 olvasata. Az MKL II 174 textusa: *Sin autem alias, vos domi-num imperatorem in hostem proponimus et per partes publice denuntiamus*, ahol a nehezen értelmezhető *per partes*-nél a Nikolsburgi *per presentes* (sc. *litteras*) alakja nyilvánvalóan jobb; az MKL-felhasználta kézirat valószí-nűleg a szokott módon, *p(rese)nt(es)* vagy hasonló formában rövidített, ebből „lett” a *per partes*. A *noster* és *vester* rövidített alakjai között csak egy betű a különbség, az is a könnyen félreolvasható *n/v*: akad is szép számmal olyan hely, ahol úgy az MKL, mint a kéziratos textusban téves alak áll.²⁰

Előfordult az is, hogy az MKL gyanús olvasata mellett két kézirati variáns is rendelkezésre állt: az egyik meggyőző, a másik teljességgel

¹⁹ Pl. az MKL II 233, amelyet a DL 200540-ből lehetett javítani. (Más kérdés, hogy ha ez a példány a leírás szerint „eredeti” is, biztos, hogy nem expedált eredeti.)

²⁰ Ezeket javítottam, ám mivel lényeges értelembeli módosulással jár, lábjegyzetben is jeleztem.

romlott, mint az Albert brandenburgi hercegnek szóló hadüzenetben (MKL I 261): *armis ac bello abstinere, ab iniuriis etiam et damnis dominiis nostris illatis desistere tandem et supersedere <deberetis>*, ahol a Fraknói-textus a túl udvarias *dignaretis* volt, míg a Nikolsburgi kódex (DF 292991) az itt teljesen értelmezhetetlen *donaretis* hozza. Ez esetben a (másolati) DF 293061 *deberetis* olvasatát emeltem a főszövegbe.

Többször volt olyan, hogy a kéziratok nemcsak egyazon levélen, de egyetlen *mondaton* belül is felváltva hoznak láthatóan rossz(abb) és egyértelműen jobb olvasatot, mint például az MKL I 310 e mondatában: *Itaque admonendas duximus interea dominationes vestras, tanquam amicos et confederatos nostros dilectos, ne interim, donec mentem sanctissimi domini nostri clarius intelligent, cum suis svasionibus moveantur*. A Nikolsburgi a megszólításként legalábbis hapaxgyanús *devotiones vestras* írja a teljesen bevett *dominationes* helyett; ez nyilván sietős és téves feloldás eredménye. Ám rögtön utána a *cum suis* helyett *cuiusvis* olvasatot hoz, ami („akárki sugallatának engedve”) a pápának szóló panaszlevelek visszatérő toposza, miközben a *suis*nak itt nincs értelmi alanya. A főszöveg tehát a két *másolati*²¹ textus hibridje lett.

Hasonlóan ingadozó értékű olvasatokra példa a Kázmér királynak címzett MKL I 274: *hec fraternitas vestra illis affirmare posset, qui minus sapiunt quam nos, non enim latere nos potest, quomodo res se habeant*, azaz „ezeket Fivérségtek olyanoknak bizonygassa, akiknek nálunk kevesebb esze van”. A Nikolsburgi itt *qui melius sapiunt*ot hoz, ami láthatóan romlott olvasat. Ám már a következő mondatban a Fraknói-textus okozott fejtörést: *Scitur quippe et cum se moverint, et quo et in quem finem isthuc perrexerint*, ahol a *cum*ot jobb híján „mikor”-nak érthettem; ám a Nikolsburgi *curt* hoz, ami teljesen érthetővé teszi a mondatot; itt tehát ezt vettem fel a szövegbe, jelölve legalább az interpoláció tényét.

Emendáció stílusbeli érv alapján

Olykor stilisztikai megfontolásokból is előnyben részesítettem kézirati variánst, mint például az MKL I 267 esetében, ahol Mátyás a velenceiek-ről panaszolja, hogy *comiti Angelo nostro infideli et rebelli, contra formam vetuste inscriptionis et mutue amicitie, instrumenta bellica, pixides <videlicet>*

²¹ Csonka megszólítása és datálása miatt az MKL is egyértelműen másolat.

et pulveres bombardarum commodassent; az MKL szövegében nem szerepel a *videlicet*, ám a Nikolsburgi kódexében igen, s én úgy találtam, explikatívumként jobb értelmet ad, hogy „a hűtlen és lázadó Angelo grófnak – régi szerződésünk és a kölcsönös barátság ellenére – hadifelszerelést, <mégpedig> puskákat és ágyúkhöz való lőport biztosítottak”.²²

II. Mohamed császárnak írt egyik levelét (MKL I 263) így fejezi be Mátyás: *Et de hoc optamus certum et clarius responsum ab excellentia tua, quam valere optamus*. A Nikolsburgi megfelelő helye: *citum et celerem responsum*. Mindkét verzió sántít némileg: utóbbi gyanúsán tautologikus, míg Fraknóinál a *clarius* alakilag csak határozó(szó) lehet, ám a szórend jelzőt sugallna, a *certum* pedig valóban csak jelző lehet. A főszöveg mind a két tag esetében a valószínűbb lett: *Et de hoc optamus certum et <celerem> responsum*, „Erről is biztos és <gyors> választ kívánunk Excellenciádtól, akinek jó egészséget kívánunk.”

Emendáció a szöveg értelme alapján

A már említett MKL I 267-ben, amelyet Mátyás Velencében tartózkodó követének küldött, Fraknóinál ezt olvashatjuk: *Et licet nos per litteras nostras ad vos scriptas, quas antea miseramus requisivimus eos, ut...*, míg a Nikolsburgiban: *Et licet nos per litteras nostras ad eos scriptas, quas...* Mátyás itt követének ír, és egyértelmű, hogy nem a követnek írta korábban azt a levelet, amelyben a *velenceieket* kéri valamire, s amelynek, mint a következő bekezdésben írja, most elküldi a *másolatát*. A kézirati variáns itt is változtatott, mégpedig javított az MKL textusának értelmén; a főszöveg tehát ez lett: *Et licet nos per litteras nostras ad <eos> scriptas, quas antea miseramus requisivimus eos etc.*, fordítása pedig: „És bár <nekik> írt leve-lünkben, amit korábban küldtünk, megkértük őket, hogy nyíltan írják meg nekünk, ha fenn akarják tartani velünk a régi megállapodást stb.”

Kontextuális okból használtam fel kézirati variánst az MKL I 212 e helyén: *Misimus pr<e>terea ad diversas dietas vestras, ad Romanam curiam,*

²² E levél további három-négy helyén a Nikolsburgi kódex olvasatát vettem fel, annak ellenére, hogy Fraknói akár a levél eredetijét is láthatta; legalábbis „A levél élén” formula utalhat arra is, hogy Fraknói vagy a forrásául szolgáló kiadás az eredeti példányt vette alapul. Mivel azonban Fraknói sajnos nem ad meg jelzeteket, ez csak feltételezés marad.

ad multos reges, principes et potentatus nostros oratores. Fraknóinál *propterea* állt, ám a bekezdés és a többi tartalmának viszonya inkább felsorolást, mint indoklást tesz valószínűvé – bár előbbit sem zárná ki. Sajnos itt sem tudni, Fraknoi vagy segítője milyen kéziratból dolgozott, de ha ott rövidített alakban állt a kötőszó, akkor csak az tett különbséget a két szó között, hogy a p szárát hogyan húzták át; az MKL-olvasat így akár téves is lehet. Mindezek miatt a kézirati variáns mellett döntöttem.

Az MKL I 203-ben a következő olvasható: *Cum accepissemus maiestatem vestram diebus hiis precedentibus misisse quendam servitorem suum cum litteris suis ad nos [...], cumque hominem egritudine <preventum> in itinere ad nos nequivisse pervenire; nos acceptis litteris maiestatis vestre, quas nobis ille homo per quendam servitorem nostrum transmisit etc.* Fraknóinál *pereuntem* áll, nem *preventum*. A két alak, különösen, ha a *prae-/per-* rövidített, összetéveszthető, s noha természetesen nem zárható ki, hogy a levélvivő elhunyt a betegségben, mégis, mind a szituáció (gondoskodott a levél továbbküldéséről), mind a nyelvtani-stilisztikai érvek (*pereo* participium imperfectum, nem perfectum; *pereuntem* és nem *moribundum* vagy hasonló) azt sugallják, hogy a levélvivőt csak megakadályozta betegsége a kézbesítésben. Mivel tehát az alternatív olvasat jobbnak tűnt, azt vettem fel a főszövegbe; arra való tekintettel, hogy az elvetett MKL-olvasat értelmében jelentősen eltért ettől, lábjegyzetben jeleztem az eredeti olvasatot a forrásnyelvi oldalon, a célnyelvi lábjegyzetben pedig magyaráztam is a különbséget.

Volt néhány szerencsés eset, amikor Fraknoi romlott textusánál egyértelműen jobb megoldást adott egy kézirat, mint például a boroszlói püspökhöz címzett MKL I 237: *Pro expensis autem, ex dispositione et ordinatione nostra, habebit paternitas vestra in <Cracovia> mille et quingentos aureos. De die vero recessus, quia ab oratoribus nostris <Neapoli constitutis> nondum <certiores redditus sumus>, impresentiarum quicquid scribere nequimus.* Az MKL-textus a romlott Carnonia alakot hozza, ami a fordításkor beazonosíthatatlannak bizonyult; a Kassai kódex olvasata (Krakkó) itt segített, a következő mondatban is érdemi információkkal volt gazdagabb.

A Gel béghez írt MKL I 259 textusa: *tamen quod de voluntate maiestatis vestre fieri non credimus, finitimi veziri, post ceptas treugas, territoriis et do-*

miniis nostris multa damna et nocumenta inferre non desinunt, vagyis „ami nem hisszük, hogy Felsőgetek akarataból történik – a határszéli vezírek a fegyverszünet megkezdése után is szüntelenül rengeteg kárt és pusztítást okoznak területeinken és birtokainkon.” Már fordítás közben feltűnt, hogy a „vezír” mintha kissé magas török rang lenne ahhoz, hogy több is portyázzon belőle a végeken – hacsak nem vulgáris jövevényszóként használta a levélíró. Erre azonban máshol nem találtam példát, inkább csak ellenpéldát (*capitaneus*). Később, amikor elkezdtem a kéziratokkal való összevetést, láttam, hogy a Nikolsburgi olvasata itt *finitimi vestri*, „szomszédos alattvalóitok”; a főszövegbe és a fordításba is ez került tehát.

A változtatások jelölése

Az eddigi példákból talán látható, noha a kolláció filológiai munkáját igyekeztem teljes körűen elvégezni, a szövegkritikai döntéseket meghozni, apparátus híján pusztán a főszövegben tudtam jelölni, az hol tér el az alapul vett MKL-szövegtől: < ... > közé tettem a szövegben²³ mindent, amin Fraknoihoz képest változtattam. Az egyes levelek címsorában az MKL-szám után ott áll a kézirat(ok) DF/DL-száma, amely(ek)el összeolvastam Fraknoi textusát. Mivel mind az MKL, mind a kéziratok hozzáférhetőek online, percek alatt kikereshető és ellenőrizhető minden ilyen *locus*,²⁴ és megítélhető, hogy változtatásom elfogadható-e.

Az apparátus hiányát legalább időnként próbáltam ellensúlyozni, és többször végjegyzetben jeleztem, milyen olvasatot vettem el és miért; ezt azonban sajnos csak egy későbbi munkafázistól kezdve igyekeztem következetesen megtenni, és valószínűleg sok helyen nem tudtam már visszamenőleg pótolni.

Akadhatnak továbbá helyek, ahol, ha többszörös kolláció volt, nem derül ki, hogy a főszövegbe felvett alak melyik kéziratból származik; ilyenkor meg kell nézni mindkét²⁵ (néhány esetben mindhárom) textust.

²³ A magyar fordítás megfelelő részén is.

²⁴ Amint már jeleztem, ugyan nem az online elérhető, 1893–1895-ös kiadás szövegét, hanem a már néhol javított 2008-as, Nap Kiadó-féle változatot vettem alapul, helyenként magam is tovább javítva azt; ám nem valószínű, hogy ez bárhol gondot okoz.

²⁵ Pl. MKL II 118.

Szeretném továbbá leszögezni: kizárólag az MKL-textussal való összevetésre volt időm. Például a fentebbi, „levélhordós” esetben (MKL I 203) nem olvastam össze az EMC IV. 36 és a DF 292991 textusát, hogy kiderüljön, egymáshoz képest eltérő-e a szövegük; hiszen, ha az lenne, akkor az még egy (mennyiségi) érv a *preventum* olvasat mellett; ha pedig azonos szövegűek, akkor előfordulhat, hogy az EMC a Nikolsburgit használta, azaz a két olvasat csak egyazon variáns két apográfja.

Csonka textusok kiegészítése kéziratból

Mivel elsődleges célom az volt, hogy Mátyás levelei végre magyarul is napvilágot lássanak, és lehetőleg *teljes* terjedelmükben, azt a döntést hamar meghoztam, hogy ha egy *csonka formában* közölt MKL-levélnak teljesebb változatára bukkanok, akkor kiegészítem Fraknoi szövegét. Ez legtöbbször csupán annyit jelentett, hogy Fraknoi nem, vagy csak rövidítve hozza a levél címezését és az elköszönő formulákat, esetleg a keltezés helyét.²⁶

Ezzel azonban átléptem a szövegkritikai Rubicót: egyrészt mert inentől, az emendáció szintjén túllépve, végképp saját főszöveget hoztam létre, másrészt mert valószínűleg túl kevés információ birtokában, megbízható kritikai kiadás híján²⁷ nem tudható, hogy a teljesebb szövegű levél milyen „leszármazási viszonyban” áll az MKL-ben közölt kézirat-tal.

A változatok problémája

A fentiekhez járul, hogy nem csak a nyílt vagy zárt szöveghagyomány kérdését kellene eldönteni 1–2–3 példány alapján, mivel – diplomáciai levelekről lévén szó – még meglévő kézirat esetén sem mindig egyértelmű az eredetiség kérdése.

Abban legalább biztosak lehetünk, ha másolatról van szó:²⁸ leveleskönyvben, mint az Esztergomi, formuláriumban, mint a Nikolsburgi

²⁶ MKL II 1; II 118; I 263; I 316; I 319 stb.

²⁷ Élek a gyanúperrel, hogy legtöbbször majd annak birtokában sem; a levelek többsége esetében ugyanis jellemzően kettő, igen ritkán három kézirat maradt fenn – ha maradt fenn egyáltalán; ez pedig egy sztemma felrajzolásához kevésnek tűnik.

²⁸ Bár pl. az MKL 233-al összevetett DL 200540, amely „eredetiként” szerepel az adatbázisban, nyilvánvalóan másolat.

kódex, avagy csonka szövegtörzs esetén. Ám még a másolatok is készülhettek piszkozatról, annak különböző fázisait véve alapul;²⁹ variánsaik ilyenkor valójában különböző verziók szövegei, nem is variánsok. Ahhoz azonban, hogy ez kiderüljön, nem maradt fenn elég példány.

Ha szerencsénk van, és van a kezünkben eredeti, akkor is előfordulhat, hogy azonos szövegű levelet küldtek el több címzettnek azonos keltezéssel;³⁰ vagy hogy azonos szövegű levelet küldtek el több címzettnek, de eltérő keltezéssel.³¹

Természetesen minden eredetiben elküldött (és szerencsés esetben fennmaradt) levél eredetinek számít; ám nyilvánvaló, hogy egy több héttel később kelt, azonos tartalmú levelet a kancelláriai regestrumból³² másoltak; tehát még ha szövege azonos is az eredetivel, és nem szövegváltozat, *technikai értelemben* akkor is másolatról van szó, az ezzel járó minden következménnyel együtt.

Konkrét példa egy ilyen textológiai gubancra az MKL II 143, amely történetesen Henrik von Abensbergnek szól, 1483. április 11-ei keltezéssel; tárgya a császár elleni panasz, amelyet még aznap elküldenek Sixtus freisingi püspöknek (DL 38886), majd két hétre rá, 25-én Ottó konstanzi püspöknek is (DF 276000).³³ A három szöveg között jelentéktelen különbségek vannak, de azért vannak: tulajdonnevek eltérő írásmódja, szórendcserék, eltérő igekötők (esetleg az MKL átírójának téves rövidítésfeloldásából) stb. Itt tehát nem merül fel, hogy az MKL-t kiegészíteni vagy emendálni kellene valamelyik kéziratból. Ám ha mégis kellene,

²⁹ Mint például az első kötetből végül kimaradt 1472-es hadüzenet (DF 258398), amely egyazon kéz először fogalmazás közbeni, majd (áthúzásokkal vagy anélkül, margóra vagy sor fölé vetett) utólagos átfogalmazásaitól hemzseg. Elnézve ezt a tohuvaohut, mindjárt érthetőbbé válik, hogyan kerülhetnek forgalomba egyazon szöveg olyan félre semmiképp sem olvasható variánsai, mint *hanc esse* [...] *mentem nostram* helyett *intentionem nostram* (MKL I 237 és Kassai kódex), vagy *certiorem reddere* helyett *avizare* stb.

³⁰ DF 214127 és DF 270370, amelyeket éppen ilyen érdekességük miatt „párban” közöltem.

³¹ MKL II 143.

³² Valószínűleg Mátyás uralkodásának kezdetétől fogva vezettek ilyen, ám 1466-ban (MKL I 120) már bizonyosan: *Nos quidem diligenter perquiri et revolvi fecimus cedulas epistolarum nostrarum, quas illi misimus...*

³³ Nem lenne meglepő, ha 15–20 példányt is elküldtek volna ezekből a röpiratszerű levelekből.

akkor miből emendálhatnánk? A vele egy napon kelt DL 38886 *eredeti*, tehát mindenképp hiteles. A két héttel későbbi DF 276000 akkor is „másolati státuszú” lenne, ha egyébként eredetiben maradt volna fent, ám nem így történt.

Létezhet tehát egyazon levélnek több eredetije is, akár egymástól eltérő szöveggel; ha pedig így van, az kérdéseket vet fel mind filológiai, mind szövegközlési szempontból.³⁴ Javíthatom-e Fraknoi gyanús vagy romlott szövegét (amelynek kézírata ismeretlen, de vélhetőleg másolati) egy eredetiben fennmaradt, azonos szövegű, ám későbbi keltezésű levélből interpolálva? Avagy ez már kontamináció? És ezzel elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, amely az első interpoláció után nyugtalanítani kezdett.

Interpoláció = kontamináció?

M. L. West *Szövegkritikájában* kérlelhetetlennek tűnik e kérdésben:

Olyan mű esetében, amelyik egynél több recenzióban maradt ránk, a kiadónak vagy külön kell megadnia minden recenziót, vagy egyet ki kell választani mint reprezentatívát. Nem szabad azonban összekeverni őket valami hibrid változattá, ami sosem létezett (bár használhatja az egyiket arra, hogy a másikban kijavítson másolói hibákat).³⁵

Márpedig én attól tartottam, hogy éppen ezt tettem. Nem volt életszerű, hogy egymástól amúgy is szinte megkülönböztethetetlen levélváltozatokat párhuzamosan közöljek; s bár vigasztaló, hogy West szerint „másolói hibákat” javíthatok kézírati variánsok alapján, vajon mindenhol

³⁴ Mivel most a filológiai kérdést tárgyalom, a szövegközlés-válogatás esetlegesen felmerülő dilemmáiról csak felsorolásszerűen szólok: érdemes-e közölni két, szinte teljesen azonos szövegű levelet? Ha (terjedelmi vagy egyéb okokból) nem, akkor mégis melyiket és miért azt? Közlendő-e olyan levél, amelyet végül vélhetőleg nem küldtek el, amely csak piszkozatban maradt fenn, és nem tudni, lett-e végül egyáltalán tisztázata, vagy amelynek címzettje belföldi ugyan, szövege azonban külpolitikai kérdést is érint vagy említ? Mi a teendő a műfaja szerint levélnek nem mondható, ám külügyi tárgyú vagy vetülettel bíró *mandatum requisitorium*, vagy konkrét címzett nélküli *litterae diffidatoriae* esetén stb.? E kérdésekkel annak idején Fraknoinak, utóbb pedig nekem is szembe kellett nézni, és megadni rájuk a konkrét esetek megkövetelte választ.

³⁵ WEST (2007: 88).

meg tudom ítélni, hogy másolatról van-e szó, vagy pedig már egy másik szövegváltozatról? S előbbi esetben is: meddig terjed a „másolói hiba”? Azon túl már, mint az utószóban fogalmaztam,³⁶ „sosemvolt kontaminációt” hozok létre?

Némileg fellélegezhettem, amikor Kulcsár Péter *Humanista szövegek kiadásának lehetőségei és módszerei* című, kifejezetten Mátyás korára érvényes összefoglalását olvastam.³⁷ Az itt különválasztott főszöveg-alapszöveg fogalompár már sokkal jobban lefedte az általam fordított levelek szöveghagyományának jellegét, mint West (és korábbi tanulmányaim) elsősorban ókori³⁸ szövegek tradíciójára szabott metódusa. „A szövegforrások összevetése révén felszínre kerülnek a szövegváltozatok. Ezek ismeretében válik lehetővé a főszöveg körülhatárolása. A főszöveg az a szövegtest, amely a publikáció tárgyát képezi.”³⁹ Ez az MKKL esetében az egyes levelek *lehetőleg teljes szövegteste* lett.

„Ugyancsak a szövegforrások összevetése után jelölhető ki az alapszöveg, vagyis a szerző szándékával egybevágó vagy ahhoz legközelebb álló változat. A szerzői variánsok között rendszerint az utolsó az irányadó, az ‘ultima manus’, de csak rendszerint.”⁴⁰ Az alapszöveg az MKKL esetében eredetileg az MKL-, azaz a Fraknói-textus volt. Ebből indultam ki mint létező és lefordításra váró korpuszból, és hiányosságaival fokozatosan, munka közben szembesültem.

A megnyugtatónak ható sorok után azonban Kulcsár Westhez hasonlóan nyilatkozik az engem leginkább nyugtalanító kérdésben: „Több autográf vagy egyenértékű másolatok, kiadások esetén választani kell, mert *a közlés csak egy alapszövegen alapulhat, a változatok kontaminálása szigorúan tilos.*”⁴¹ (A kiemelés Kulcsáré!) Kérdés, hogy ennek ilyen formában eleget tettem-e; praktikus okokból *alapszövegnek* az MKL-textust választottam, kivéve, ha azt egyértelműen *eredeti* kéziratpéldányból bírálhattam felül.

³⁶ MKKL 996.

³⁷ KULCSÁR (2005).

³⁸ Tehát kizárólag másolatokban fennmaradt.

³⁹ KULCSÁR (2005: 152).

⁴⁰ KULCSÁR (2005: 153).

⁴¹ KULCSÁR (2005: 155).

Az alapszöveg kiválasztása az egyik legkényesebb, mert meghatározó mozzanata az egész munkafolyamatnak. Ha az eltérő helyek terjedelme és tartalma indokolja, lehet több alapszöveg, ezeket azonban külön vagy párhuzamosan kell közzétenni. Tehát a főszöveghez képest vannak hiányok és többletek, az alapszöveghez képest vannak változatok. A kiadás törzse a főszöveg alapszövege.⁴²

Igaz, utána szintén Westhez hasonlóan old a szigoron: „igaz ugyan, hogy a rendelkezésünkre álló változatok közül alapszövegként csak az egyiket használhatjuk, de annak javításához, kiegészítéséhez a többi segítséget adhat.”⁴³

Szövegkritika kritikai kiadás nélkül

Noha már munka közben is nyomasztó volt a kontamináció lehetősége, valamint a felelősség, hogy kritikai kiadás híján is a tudományosság keretein belül mozogjak, mégis mindezekben csak a kötet megjelenése után lett elég időm alaposabb utánaolvasással is elmélkedni. Akármilyen kút-főhöz fordultam, nem nyugtatott meg, amit találtam.

A *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* új sorozatának szöveggondozásához kiadott ajánlás szerint

a BSMRAe célja elsősorban a középkori és kora újkori magyarországi és magyar vonatkozású latin nyelvű irodalom emlékeinek hozzáférhetővé tétele a tudományos kutatás számára. [...] A „tudományos kutatás számára” biztosított hozzáférhetőség a kritikai kiadást jelenti.⁴⁴

Kulcsár Péter megkülönböztet kis és nagy kritikai kiadást:

A kis kiadás szűkebb, a nagy bővebb apparátussal jelenik meg, azonban a közölt szöveg tekintetében nincs köztük különbség. [...] Kis kritikai kiadás nem jöhet létre megelőző nagy nélkül, sőt, megbízható népszerű sincs a megelőző kritikai nélkül.⁴⁵

⁴² KULCSÁR (2005: 154).

⁴³ KULCSÁR (2005: 156).

⁴⁴ BENE–BÉKÉS (2014).

⁴⁵ KULCSÁR (2005: 149).

Bár célokat többnyire lefedte Kulcsár „megbízható népszerű kiadásának” fogalma, ez természetesen nem vitt közelebb ahhoz, hogy kritikai kiadás legyen a kezemben. Ám ugyanitt ezt az irányelvet is megfogalmazza: „a kritikai kiadás valamennyi követelményét teljesíteniük kell, ha nem kerül is papírra.”⁴⁶ Tulajdonképpen erre tettem kísérletet, ha korlátozott körben is: a kolláció és az ezzel járó szövegkritikai döntések lehetőség szerinti elvégzése, „ha nem kerül is papírra”. A teljes körű kolláció sajnos időszűke miatt eleve lehetetlen volt. A praktikum azt diktálta, hogy hármas szűkítéssel éljek: 1. a Fraknoi által közölt leveleknek, ha 2. szerepelt(ek) kézírata(i) Mayer listájában, és 3. azok online is elérhetők, akkor azokat összevetem az MKL-textussal. Hogy ezt a munkát szövegkritikailag mennyire alaposan végeztem el, a fentiek és a kötet ismeretében megítélhető lesz.

Összegzés

West a szétválaszthatatlan hagyományrétegekkel kapcsolatban írja: „A szövegkiadó szembe kerülhet egy ehhez hasonló problémával is: annak eldöntésével, hogy mi is az pontosan, amit megpróbál majd létrehozni.” Azt hiszem, elmondhatom, hogy ezzel kezdettől fogva tisztában voltam, ám hogy ez mennyi irány- és dimenzióváltással, aprómunkával jár, azt kevésbé sejthettem.

Kulcsár Péter szerint „Ha szerencsénk van, a fő- meg az alapszöveg végig ugyanaz marad.”⁴⁷ E szempont szerint bizony nem volt szerencsém. Ám azt is írja:

Nincs két egyforma szöveg. És mindegyiknek megvan a saját sorsa. [...] Tehát nincs olyan szabály, követelmény, tanács vagy tilalom, amely minden esetben alkalmazható. A kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének feladata, hogy a szerző szándéka szerinti szöveget közölje, mielőtt azonban ehhez hozzáfogna, vagy miközben ezen dolgozik, meg kell ismernie a szerzőt, és a szerző ismeretében kell kialakítania a maga közlési elveit.⁴⁸

⁴⁶ KULCSÁR (2005: 149).

⁴⁷ KULCSÁR (2005: 154).

⁴⁸ KULCSÁR (2005: 161).

Azt hiszem tehát, mégis szerencsém volt, mert leveleinek olvasásfordítása minden másnál jobban hozzásegít, hogy megismerjem a Szerzőt.

Örömteli munka ez, és remélem, haszonnal jár majd. Ha pedig valaki a filológiai részét vizsgálja meg – már ha lesz ilyen⁴⁹ –, remélem, úgy találja, hogy munka közben a körülmények adta kereteken belül sikerült követnem M. L. West elvét: „keressük a hasznosat és ne próbálkozzunk a lehetetlennel”, s ezzel elkerülnöm, hogy az eredmény, ismét Kulcsár szavaival élve: „csapnivaló legyen”.⁵⁰

Források

EMC	<i>Epistolae Matthiae Corvini, Cassoviae, I–III, 1744; IV, 1743.</i>
MKL	FRAKNÓI V. (szerk.), <i>Mátyás király levelei. Külügyi osztály, 1458–1490</i> , Budapest, 1893–1895.
MKKL	DARVAS M. – SZEKÉR B. (ford.), <i>Mátyás király külügyi levelei 1458–1479</i> , Budapest, 2023.

Felhasznált irodalom

ACSÁDY 1896	ACSÁDY I., <i>Mátyás király mint levélíró</i> , Budapesti Szemle, 86 (1896), 252–265.
BENE–BÉKÉS 2014	BENE S. – BÉKÉS E., <i>Módszertani ajánlás a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum új sorozatának (Series Nova) szöveggondozásához</i> , Irodalomtörténeti Közlemények, 118 (2014/5), 698–713.
FRAKNÓI 1896	FRAKNÓI V., <i>Mátyás király mint levélíró</i> , Akadémiai Értesítő, 7 (1896), 420–428.
KULCSÁR 2005	KULCSÁR P., <i>Humanista szövegek kiadásának lehetőségei és módszerei</i> , Irodalomtörténet, 86 (2005), 149–161.
MAYER 2008	MAYER GY. (szerk., utószó), <i>Mátyás király levelei. Külügyi osztály, 1458–1490</i> , Budapest, 2008.
WEST 2007	M. L. WEST, <i>Szövegkritika és szövegkiadás</i> , Budapest, 2007.

⁴⁹ Ne legyenek illúzióink: annak idején az MKL sem kapott érdemi recenziókat. ACSÁDY (1896) sablonos, bár ömlengő bókokon kívül elsősorban arra szorítkozott, hogy FRAKNÓI kísérő tanulmányán kérje számon, miért nem írt többet Mátyás magyarságáról. FRAKNÓI (1896) végül maga ismertette kötetét.

⁵⁰ KULCSÁR (2005: 149).

Some textual criticism questions regarding the text of King Matthias' foreign affairs letters

This study reports on the textual criticism dilemmas that I encountered while translating and editing the Latin items of the volume titled Foreign Letters of King Matthias 1458–1479 (published in 2023). The main text of the 130-year-old edition on which the translation was based turned out to be inaccurate in many places, so it became necessary to compare it with the manuscript copies that still exist today. The use of the text variants found in this way in the main text entailed many questions and difficult decisions: how can the original goal, the most complete translation, be reconciled with philological accuracy and exactingness? The study presents these dilemmas and their results with concrete examples.

Keywords: principles of textual criticism, main text, ground text, collation, emendation, contamination

ARMANDO NUZZO

Coluccio Salutati *De tyranno* című művének magyar kiadásához. Dante Coluccio Salutati scriptoriumában.

*Coluccio Salutati De tyranno című művét szinte mindig politikai műként, eszmetörténeti kontextusban olvasták, amely így tartalma miatt a firenzei kancellár politikai és jogi eszméinek koherenciájával kapcsolatos vitákat váltott ki. A mű megírásának célja azonban az volt, hogy igazolja és magyarázza Dante Poklának egy passzusát, ezért manapság is helyesebbnek tűnik irodalmi, erkölcsi és teológiai szinten értelmezni. Ám talán még érdekesebb rámutatni arra a tényre, hogy a De tyranno Leonardo Bruni Dialogi ad Petrum Histum művével együtt milyen ékes példája a 15. század eleji firenzei kultúrának. A munka kiválóan szemlélteti a Salutati körül létrejött műhely működését, amelyben a latin nyelvet ápoló és művelő humanisták nagyra becsülték a firenzei népnyelvi költészetet, különös tekintettel Dante műveire és gondolatvilágára.**

Kulcsszavak: Coluccio Salutati, Dante, Leonardo Bruni, Firenze, Caesar, Brutus, Cassius, köztársaság, monarchia

A *De tyranno* (A zsarnokról) egy padovai diák kérdésére íródott 1400 nyarán, és ugyanezen év szeptemberében küldte el a szerző Padovába.¹

* Jelen tanulmány rövidített változata először a Magyar Dantisztikai Társaságban tartott szemináriumon hangzott el Budapesten, 2023. március 10-én. Köszönöm Lázár Istvánnak, Mátyus Norbertnek és Nagy Józsefnek a tanulmány előkészítésében nyújtott segítséget.

¹ A *De tyrannó*ról szóló bibliográfia meglehetősen gazdag és szerteágazó: jogi, irodalmi, filológiai és történeti szakirodalma egyaránt kiterjedt. Előzetes tájékoztatásul talán elegendő a 2008-as centenárium alkalmából írt, Diego QUAGLIONI által jegyzett rövid tanulmányra utalni (QUAGLIONI [2012]), valamint DE ROSA (2014) könyvére (ez egy második, bővített és javított kiadás, az első 1980-ban jelent meg Firenzében). Salutatiról és bibliográfiájáról ld. legalább DE ROSA (2017: 758–764). Ha másként nem jelzem, a tanulmányban idézett idegen nyelvű szövegek saját fordításaim.

A műben Salutati először meghatározza, hogy ki a zsarnok, és mikor lehet jogosan megölni, majd bebizonyítja, hogy Julius Caesar nem volt zsarnok, ezért igazságtalanul árulták el és gyilkolták meg, végül pedig támogatja gyilkosai, Brutus és Cassius büntetését Dante *Poklában*.² Ebben az időben Firenze háborúban állt a Giangaleazzo Visconti uralma alatt álló Milánóval, és inkább szavakkal, mint fegyverekkel harcolt a köztársasági eszme védelmében. Ennek első és legfontosabb szószólója maga Salutati volt. A Milánó ellen Firenze nevében írt állami levelekben Salutati nyíltan felszólalt a zsarnokság ellen, védelmébe véve a szabad firenzei köztársaságot.³ Ugyanezt tette 1403-ban az *Invectiva contra Antonium Luschem* című művében a milánói kancellár (és volt tanítvány) „ellen”, aki röpiratában támadta meg Firenzét. A *De tyranno* című művében azonban nem tesz említést a korabeli eseményekről, sőt úgy tűnik, Julius Caesar történelmi alakjának védelme ellentétes a firenzei republikánus ideológiával és propagandával.⁴ A mű nem terjedt el széles körben (összesen hat kéziratról tudunk). Salutati az utolsó, aki követi Bartolo da Sassoferrato elgondolását a zsarnokok két típusáról: *tyrannus ex defectu tituli* (jogtalanul vagy illegálisan jutott a hatalomra) és *ex parte exercitii* (bár igazságtalanul, erőszakosan, illetve nem a közösség érdekében gyakorolja a hatalmat, legálisan jutott hozzá). Utódai nem hivatkoztak többé erre a distinkcióra, még Salutati híres jogtudós kortársa, Baldo degli Ubaldi sem, ám Colucciótól függetlenül másfél évszázaddal később, a reneszánsz közepén újra elővették.⁵ A traktátus gondolatiságáról aztán az első nyomtatott megjelenés után (két kiadás jelent meg

² Salutati rövid összefoglalása saját munkájáról a maestro Giovanni di ser Buccio da Spoletonak írt magánlevelében olvasható: NOVATI (1891–1911: IV, 75). Salutati a mű végén nagyon röviden egy Antonio nevű padovai diák egy kérdésére is válaszol, nevezetesen arra, hogy Aenaes és Antenor hazaárulók (Trója elárulói) voltak-e. A válasz az, hogy ebben az esetben a rendelkezésre álló források nem egyértelműek, és hol csak Aenaest, hol mindkettőjüket felmenti az árulás vádja alól, így ő nem akar állást foglalni, a döntést Antonióra bízva. Dantéről és Salutatiról ld. legalább DIONISOTTI (1973: 1086–1087), valamint a közelmúltban BIANCA (2022).

³ LANZA (1990).

⁴ ERCOLE (1914), BALDASSARRI (1994), Petrarca *De viris illustribus* című művének ideológiai hatását Salutatira többen is megjegyezték.

⁵ ERCOLE (1914). A kiadásról magyarul recenziót írt BALANYI (1918).

egyszerre 1914-ben),⁶ az 1930-as évektől kezdve széleskörű vita bontakozott ki.⁷ Többek között felmerült a kérdés, hogy Salutati álláspontja összhangban volt-e az állami levelekben és máshol kifejtett köztársasági és szabadságközpontú ideológiával, amelyet a pápa elleni, 1375 és 1378 közötti háború idején már elkezdett kialakítani.⁸

A kutatók egy része úgy gondolta, hogy Salutati álláspontja az évek során változott, és a volt republikánus kancellár előrevetíti a későbbi Medici-uralom dicsőítését és igazolását; mások viszont azt feltételezték, hogy Salutati nem volt sem politikus, sem filozófus, nem is rendelkezett kialakult és fejlett politikai elvrendszerrel, így nem várható tőle következetesség, traktátusa nem ellentmondásos, ha pusztán retorikai gyakorlatként olvassuk.⁹ Vagy ahogyan Witt, majd az ő nyomán De Rosa még részlete-

⁶ A fent idézett Francesco ERCOLE által gondozott kiadása mellett ugyanabban az évben megjelent ugyanis VON MARTIN (1913). Később ERCOLE a kritikai szöveget újraközölte olasz fordítással együtt: ERCOLE (1942). A legutóbbi kritikai kiadást egy újonnan felfedezett kódex segítségével Stefano BALDASSARRI készítette, és angol fordítással jelent meg: BALDASSARRI (2014). A kritikai apparátus, a latin és angol szöveghez írt jegyzetek a következő oldalakon olvashatók: BALDASSARRI (2014: 397–400; 407–416; 429–436).

⁷ BARON (1966). BARON téziseiről negyven év elteltével írt HANKINS (1995). BARON előtt EMERTONT (1925) szintén a kortárs történelem eseményei, nevezetesen Mussolini Itáliája ösztönözte Salutati és más középkori-humanista eszmétörténeti szövegek interpretálására (a *De tyranno* első angol nyelvű fordítása a 70–116. oldalon olvasható).

⁸ A köztársasági eszmék egy 1374-ben, még a firenzei misszilisek előtt írt magánlevélben találhatók, és egy 14. századi firenzei szöveggyűjtemény részét képezik; ld. VITI (2008a). Nagyon fontos a tanulmányhoz kapcsolódó összes kézirat leírása: VITI (2008a: 159–214). Salutati-val kapcsolatban a republikánizmusról külön nagyon gazdag szakirodalom áll rendelkezésre. Itt elsősorban a WITT (1969) által közölt Salutati-levélrészletekre szeretnék utalni. Nem áll szándékomban feleleveníteni a több évtizedes vitát és a hozzá kapcsolódó jelentős bibliográfiát, amelyet a mai napig újabb, de több esetben új adalékot már nem hozó tanulmány gazdagít. Egyfajta mérvadó összefoglalásnak a következő tanulmányok tekinthetők: HANKINS (1995), HANKINS (2012), WITT (1983), WITT (2000: 323–334), amelyben Salutati teológiai és filozófiai felfogása segítségével értelmezi a művet, RUINI (2007), QUAGLIONI (2012).

⁹ Az álláspont, amely szerint a *De tyranno* csupán retorikai gyakorlat, megoldhatatlan problémához vezet, amennyiben azt szeretnénk tudni, mit gondolt valójában a kancellár, és az öszinteség szempontjából vizsgáljuk meg írásait. HERDE (1965: 209–210) szerint ugyanis „Inkonsequenzen und Widersprüche” határozzák meg a beszédét. Utóbbi álláspontját WITT (1969: 441–442) túlzónak találta, mivel szerinte a *De tyranno* nem pusztán retorikai bravúr, hanem „Salutati retorikája mögött valódi, bár néha ellentétes intellektu-

sebben is kimutatta: Salutati egyszerre volt republikánus és egyeduralompárti, illetve egyik sem: a pillanatnyi helyzet határozta meg gondolatait, írásait, szóval a politikában relativista volt, megelőzve ebben Machiavellit. Az egyik legújabb interpretációban Laurent Baggioni is erős érvekkel próbálta bebizonyítani, hogy a *De tyranno* miért konzekvens mű, és miért nincs ellentmondásban Salutati eszmei, politikai és poétikai rendszerével.¹⁰ A Salutati traktátusának ezen elemzéseiből származó hi-

ális elkötelezettségek húzódtak meg”. WITT nem tagadja a retorika hatását Salutati politikai véleménynyilvánítására, de Salutati véleményének valódi tükröződéseként fogadja el, és megkísérli leírni azt a fajta szellemi légkört, amely ennek megfogalmazását lehetővé teszi. Más véleményen van BLACK (1986: 994), aki azt írja, hogy „Retorikusként Salutati érveket konstruált és fejlesztett; nem a következetesség, hanem a rugalmasság volt számára a fontos [...]. A retorika lehetővé tette Salutati számára is, hogy átlássa a politikai gondolkodásban felvetett kérdések összetettségét, de nem kényszerítette arra, hogy egyszerű, fekete-fehér megoldásokkal álljon elő”. HANKINS (1995: 316, 17. jz) szerint BLACK tanulmánya egyfajta „convincing explanation for Salutati's inconsistencies”. BLACK úgy gondolja, hogy Salutati megelőlegezi a humanista párbeszéd műfaját, az összehasonlítást, és nem lenne helyénvaló elvárni tőle, hogy ilyen és ehhez hasonló problémákat oldjon meg, ugyanis, ha ezt tette volna, kevésbé lett volna érdekes olvasmány, az ő korában éppúgy, mint a miénkben. HANKINS (1995: 326–327) így foglalta össze a kérdést VITI (1992) nyomán: „If we admit that Florentine republicanism as presented by Salutati and Bruni was a rhetorical artifact not necessarily in keeping with either their private beliefs or the political realities of the time, we can at least save them from some of the more serious charges against their moral character. In fact the attitude of both Salutati and Bruni was that of permanent under-secretaries, loyal to Florence rather than to the regime and carrying out to the best of their abilities the changing policies of successive political masters. They were also, undeniably, professional rhetoricians in the most basic sense of being paid salaries to produce propaganda for the state. They were made by their political masters to write letters and speeches that were sometimes inconsistent with or hostile to their own private convictions, but no one thought the worse of them for that [...]. The inconsistencies among their various utterances, made under the pressure of circumstances, do not mean audience, and brings together a multitude of people, not for the purpose of hearing legal cases or deciding on public policy, [i.e., it is different from judicial or deliberative oratory, which according to ancient theory was obliged to respect the truth], but in order to reap applause and pleasure from hearing its own praises sung [...]. History is one thing, panegyric another.”

¹⁰ BAGGIONI (2015: 321–322) számára Salutati nemcsak történelmi-irodalmi látásmódot mutat be, hanem a diskurzus folytonosságában valódi politikai elméletet is felrajzol. Daniela DE ROSÁhoz hasonlóan BAGGIONI (2015: 282–283) is néhány állami levél szövegének összehasonlításával támasztja alá álláspontját. Mindezek során bizonyítja

potézisek közül számomra az tűnik helytelennek – amennyiben csak részben van összhangban Salutati etikai és vallási elveivel –, amely szerint a kancellár megtagadva a firenzei köztársaság szellemiségét előrevetíti a későbbi Medici-uralom dicsőítését és igazolását. Az évek során bekövetkezett politikai változás gondolatának pedig részben ellentmond az a tény, hogy a köztársasági eszme még jelen lesz az 1403-as *Invectiva contra Antonium Luschumban*.¹¹ Az sem megoldás, hogy nem vesszük figyelembe az állami leveleket, azzal indokolva, hogy végső soron tartalmilag nem Salutatitól származnak. Witt szerint nem tehetjük,¹² és szerintem sem, ahogyan ezt máshol konkrét példákkal részben alátámasztottam.¹³ A monarchia melletti érvek, ha finoman is, de már a *De tyranno* előtt is jelen voltak,¹⁴ és a Visconti elleni második háborúban Salutati nem lehetett annyira republikánus, mint amennyire több mint húsz évvel korábban, az Egyház elleni háború idején volt.¹⁵ A republikanizmus mást jelentett Salutati, de tanítványa Leonardo Bruni számára is, mint a modern politikai eszmetörténetben.¹⁶ A demokrácia és az elitizmus egymás mellett él Salutatiban, ami érthető az 1382 utáni Firenzében: „A régi császári eszme a 14. század végére gyökeresen átala-

Dante szövegének fontosságát, de másokhoz hasonlóan ő is hangsúlyozza Petrarca *De remediis*ének hatását. A *virtus* fogalmát illetően azonban úgy vélem, hogy két gondolati-érvelő síkot kever össze.

¹¹ Ld. BALDASSARRI (2014: 196–200; 336–338): *Colucii Pieri Salutati: Contra maledicum et obiurgatorem qui multa pungenter adversus inclitam civitatem Florentiae scripsit*, 19–22. és 137. fejezete. Giovanni Villani már írt Firenze római és köztársasági alapításáról, valamint arról, hogy a szenátus megtiltotta Caesarnak, hogy a városnak ő adja a nevét; Salutati ehhez az állásponthoz hozzáteszi, hogy az alapítás nyilvános rendelettel történt, a nép és a szenátus rendelte el, a köztársasági szokásoknak megfelelően. BLACK (1986: 997) szerint „nehéz elhinni, hogy Salutati nem volt tudatában a felfedezésében rejlő republikanizmusnak; ráadásul meg kell jegyezni, hogy az *Invectivában* Salutati valóban szembeállította a római királyok alatt uralkodó engedményeket a rómaiak által a köztársaság alatt élvezett valódi szabadsággal, ami szintén arra utal, hogy az *Invectiva* 1403-as megírásakor még nem hagyta el a republikanizmust.”

¹² Ld. WITT (1969: 451, 68. jz).

¹³ NUZZO (2010).

¹⁴ WITT (1969: 463).

¹⁵ BLACK (1986: 992).

¹⁶ HANKINS (2010).

kult, amint azt Salutati saját művei több helyen is mutatják”.¹⁷ Firenze fizetett a császári helytartóságért, és a 14. század végén, a 15. század elején egyre inkább császárpárti volt:¹⁸ az új császártól azt várták, hogy megfosztja majd Milánó urát, Giangaleazzót a hercegi címétől, amelyet a propaganda szerint a nagybátyja meggyikolásával, a nép konszenzusának hiányában pénzzel szerzett meg.¹⁹ Ez az egyik közvetlen oka annak, hogy miért válik pozitívabbá 1398 és 1401 között Coluccio Julius Caesarról alkotott véleménye.²⁰ A *renovatio imperi*ről, Firenze Vencelhez fűződő kapcsolatáról Black hangsúlyozza, hogy „Ebben az időszakban Firenze talán ellenséges volt Vencelhez, de minden volt, csak nem császárságellenes, és Salutati politikai gondolkodása a firenzei diplomáciával párhuzamosan futott; ekkor Firenzének a *renovatio imperii* érdekében tett erőfeszítései a lejáratott Vencel leváltásában és Bajor Rupert megválasztásában csúcspontok ki. Salutati részéről Julius Caesar újraértékelése az erősen monarchia- és császárpárti *De tyranno* című művében érte el csúcspontját”.²¹ Ugyanakkor, teszem hozzá azonnal, egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy bizonyos esetekben a firenzei diplomácia „futott” (*ran*) Salutati gondolkodásával együtt, és nem fordítva, azaz nagyon is adtak a véleményére, főként kancellársága utolsó éveiben.²² A firenzei oligarchák mindig inkább gyakorlatiasak és kevésbé ideologikusak voltak, vagy legalábbis az utóbbi álláspontok ritkán jelennek meg a kormányzati ülések jegyzőkönyveiben, a *Consulte e pratiche*-ben.²³ Egy dolog végül is bizonyosnak tűnik: a *De tyranno* célja mégsem politikai jellegű,²⁴ és a művel Salutati nem akarta közvetlenül befollyásolni a Milánó elleni háborút, ebben eltér az episztoláktól és az *Invectivától*. A kép teljessé tételéhez nem szabad elfelejtenünk, hogy Salutati a politikai rendszerekkel is foglalkozott egy nagyon rövid művében, ami

¹⁷ Ld. RUINI (2007), aki erősen támaszkodik DE ROSA (2014) munkájára; RUBINSTEIN (1957), BARON (1966: 126–131).

¹⁸ RUBINSTEIN (1957).

¹⁹ DE ROSA (2014: 209–211) és BLACK (1986: 993).

²⁰ WITT (1969: 466), BLACK (1986: 993).

²¹ BLACK (1986: 993).

²² DE ROSA (2014: 103–104; 107–108).

²³ HERDE (1965) és DE ROSA (2014).

²⁴ DE ROSA (2014: 21).

inkább szónoki gyakorlatnak tekinthető. Ebben a vitagyakorlatban, amely *Disputatio de regno* néven ismert, a szerző két ellentétes álláspontot vitat meg: vajon a választott monarchia vagy az örökletes monarchia jobb-e. A Vat. Capp. 147-es kódexből autográf formában ránk maradt traktátus nehezen datálható, és valószínűleg Salutati nem adta közre, de fontos tanúságtétel számunkra a kancellár gondolkodásának megértéséhez.²⁵

A politikai rendszerek és a jogtudomány meghatározása tekintetében Salutati Bartolo da Sassoferrato és a bolognai jogi iskola hagyományát követi kisebb újításokkal, valamint Dantét és Petrarcat, noha Salutatinak, aki idős korában lett firenzei állampolgár, egyértelműen és értelemszerűen nagyobb a politikai lojalitása Firenze iránt.²⁶ A monarchia vagy a császárság a legjobb államforma, amennyiben a király törvényesen leszármazott vagy jogosan választott. A kisebb területű, nép által kormányzott és császári hatalomtól függő városokban és községekben viszont, különösen Itáliában, nyilvánvalóan a köztársaságot tartja a legjobb kormányformának. Salutati számára az állam (bármely állam, tehát a városállamok is) integritása, békéje és egészsége alapvető és mindennél fontosabb. Sőt, azt írja: „Az állam egy hatalmas fenevad, és nem lehet könnyen meghajlítani és tetszés szerint irányítani.”²⁷ és hogy „még a sokak kormányzása sem ér semmit, ha a sokaság nem egy véleményen van: mert ha egy nem parancsol, és a többiek nem engedelmeskednek, akkor nem egy kormány lesz, hanem sok”.²⁸ Így egyszerű igazolni azt a tekintélyt, amely alapján Caesar uralkodik. Először is, alapvetően a monarchia a legjobb kormányzati forma.²⁹

²⁵ ULLMAN (1973: 461–473).

²⁶ ULLMAN (1963: 74–75).

²⁷ *De tyranno* 4, 15: *Magna belua imperium est et que non facile possit ad arbitrium flecti vel regi.*

²⁸ *De tyranno* 4, 17: *Nam et multorum regimen nihil est nisi in unam sententiam conveniat multitudo; si quidem nisi precipiat unus et ceteri pareant, non unum erit, sed plura regimina.*

²⁹ *De tyranno* 4, 14–16: *Sed per immortalis Dei maiestatem, nullusne est rei publice status in monarchia? Nullamne Roma rem publicam habuit, donec sub regibus fuit? Nullamne post Cesarem habitura fuit sub alicuius quemvis sanctissimi principis dominatu? Nonne politicum est, et omnium sapientum sententiis diffinitum monarchiam omnibus rerum publicarum conditionibus preferendam, si tamen contingat virum bonum et studiosum sapientie presidere? Nulla libertas maior quam optimo principi, cum iusta precipiat, obedire. Quod si nichil divinius et melius quam mundus regitur uno solo presidente Deo, tanto melius est humanum regimen,*

Másodszor, Caesar véget vetett a belső viszálykodásnak, ami egy államban a legkárosabb dolog, ami létezhet. Caesar halálával az egyetlen remény is elesett az állam fenntartására.³⁰ Cicero szerint minden jó ember örül Caesar halálának, de Salutati szerint ennek ellenkezőjéről tanúskodik a nép hálája, továbbá a jövőendő császárok sora, azaz a folytonosság. Sokakkal szemben Caesar liberálisnak mutatkozott, és a szenátus minden köz- és polgári hivatalt átruházott rá; temetésén tömegek voltak jelen: a matrónák felajánlották neki ékszereiket, a veteránok a fegyvereiket; sírját éjjel-nappal látogatták.³¹ Caesar tetteinek igazságosságát bizonyítja, hogy halála után káosz uralkodott, a köztársaság már nem volt helyreállítható, és hogy még azt a gondolatot is elvetették, hogy Octavianus esetleg vissza akarta volna állítani a köztársaságot, mert félték a viszály kiújulásától, mivel a polgárok még mindig a közelmúlt eseményeinek zűrzavarát élték át.³² A

quanto propinquius ad illud accedit. Illi vero similis esse non potest, quam unico principante. Nam et multorum regimen nichil est, nisi in unam sententiam conveniat multitudo: si quidem nisi precipiat unus et ceteri pareant, non unum erit, sed plura regimina. Quid abhorres hoc, Cicero, quod apud Aristotelem didicisti? Scis inter species principandi tam natura quam ordine, subditorum utilitate necessitateque rerum, omnibus antecedere monarchiam. Natura quidem exigit ut, cum aliqui nati sint servire et aliqui principari, quoad debite proportionis equalitas inter omnes observetur, ad meliorem perveniat principatus. Si fuisset enim vobis, o Cicero, princeps unus, numquam inter vos civile bellum tantaque discordia succrevisset.

³⁰ *De tyranno 4, 13: Tu quidem ipse, Cicero, pro Plancio tuo causam agens, cunctis, ut arbitror, probantibus, divine prorsus sanctissimeque dixisti: »An cum videam navem secundis ventis cursum tenentem suum, si non ea eum petat portum, quem ego aliquando probavi, sed alium non minus tutum atque tranquillum, cum tempestate pugnem periculose potius quam illi, salute presertim proposita, obtemperem et paream?« Hec est tua sententia. Nunc autem, cum res publica tamquam navis non secundis ventis, sed belli civilis fluctibus agitata non quem volebas sed equalem forteque meliorem portum intrasset, fuitne iterum in mare turbidum et civicam tempestatem e portu trudenda?*

³¹ *De tyranno 4, 4: An cum preferentium in funus munera suffecturus multitudini dies non esset, signum est cedem eius omnibus placuisse? An senatus consultum, quo simul omnia [omni legit Baldassarri] sibi divina et humana delata sunt, signum non est publice dilectionis? Nonne quod matrone ornamenta, que gerebant, liberorumque suorum pretestas et bullas, et legionarii milites ac veterani arma, quibus ornati funus celebrabant, rogalibus flammis ingesserint amoris, non odii, signa sunt?*

³² *De tyranno 4, 18–19: Sicut, occiso Cesare ruptaque monarchici principatus armonia, rerum experientia clarum fecit; mox enim ad bella civilia fuit reventum; ut nedum utile, sed necessa-*

kormányzatot pedig császári formában stabilizálták és szabályozták. Végül az isteni Gondviselés két-három éven belül az összes összeesküvő halálát elhozta. A harmadik fejezet konklúziója eleve adott:

Vajon zsarnoki volt a caesar cím, vagy erőszakkal szerezte, amikor egy hálás állam felajánlotta neki? Egy olyan ember, akit saját érdemei emeltek hatalomra, egy olyan ember, aki ilyen emberséges volt nemcsak párthívei iránt, hanem ellenfelei iránt is, hiszen azok is a polgártársai voltak, joggal nevezhető-e zsarnoknak? Nem látom be, hogyan lehet ezt kijelenteni, hacsak nem akarunk önkényesen ítélni. Ezért a következő tétellel zárhatjuk: Caesar nem volt zsarnok, mivel jogosan, nem pedig jogtalanul tartotta fenn az uralmát az állam közösségében.³³

Csakúgy, mint a negyedik:

Ebből arra következtethetünk, hogy Caesar gyilkosai nem egy zsarnokot, hanem hazája atyját, a világ törvényes és legjóságosabb uralkodóját ölték meg, és hogy a lehető legsúlyosabb és legátkozottabb módon vétkeztek az állam ellen azzal, hogy az állam nyugalmas helyzetében a polgárháború dühét és haragját szították.³⁴

rium fuerit ad unum devenire principem, in cuius manibus tot rerum motus et animorum contentiones iustitia et equitate regnantis simul discerent convenire atque coalescere. Quod si factum in Octavio non fuisset, numquam romana rabies quievisset, numquam fuisset finis malis, ceptumque civile certamen ad confectionem ultimam romani nominis processisset. Cumque legamus Octavium de restituenda re publica multotiens cogitasse, nichil crediderim eum ab illius intentionis proposito dimovisse, nisi quod videbat in contentione omnia reditura. Non erat enim expiatum fermentum illud nec animi civium a commotione tanti fremitus requierant. Quod advertens Maro divinissime, sicut reliqua, dixit:

*Pauca tamen suberunt prisce vestigia fraudis
que tentare Thetis ratibus, que cingere muris
oppida, que iubeant telluri infindere sulcos*

³³ *De tyranno* 3, 12: *Hicne titulus Cesar is violentus atque tyrannicus, quem grata civitas tradidit? Qui cum iure pro meritisque fuerit evectus, tantaque humanitate, non in suos solum, sed in hostes, quia cives erant, usus sit, dicine potest appellarique tyrannus? Non video qua ratione possit hoc, nisi iudicare voluerimus ad libidinem, affirmari. Quare concludamus hoc articulo Cesare non fuisse tyrannum, quoniam iure – non iniuria – in communi re publica tenuit principatum.*

³⁴ *De tyranno* 4, 20: *Quare concludamus illos Cesaris occisores non tyrannum occidisse, sed patrem patrie et clementissimum ac legitimum principem orbis terre, et tam graviter contra rem*

Ahogy említettünk, többen úgy gondolják, hogy Salutati nem etikai, hanem politikai-realista vonalon mozog:³⁵ nem az a fontos, hogy milyen lehetett akkoriban az ideális római kormányzat, hanem az, hogy milyen kormányzat volt lehetséges. „Ebben az értelemben a republikanizmus és a monarchizmus Salutati egész életében állandó témák voltak, de ezekhez a témákhoz, különösen élete végén új érdeklődési köröket és perspektívákat fűzött, és inkább ez a gazdagodás, mint bármilyen alapvető szemléletváltás képezi Salutati politikai gondolkodásának fejlődését.”³⁶ Valójában Witt áll legközelebb az igazsághoz, amikor azt állítja: „Tekintettel arra, hogy mindenki egyetértett abban, hogy a zsarnokság rossz, a szabadság pedig jó, Salutati felhívást intézhetett egy külföldi hatalomhoz, hogy a kormányzás formájától függetlenül védje meg autonómiáját, és a külső és belső zsarnokokkal szembeni ellenállással tartsa fenn a jogrendet. Az a nézet, hogy a nép ott szabad, ahol a törvény uralkodik, lehetővé tette Salutati számára, hogy az egyik levélben a királyságot dicsőítse, a másikban pedig a népi kormányzatot ünnepelje anélkül, hogy ellentmondásba került volna önmagával.”³⁷ Ehhez rögtön hozzá kell azonban tennünk, hogy Salutati szempontjából nemcsak az igaz, hogy mindennek az alapja a legitimitás és a törvényesség, hanem az egyes emberek erénye is ilyen alap. Daniela De Rosa szavaival élve azt mondhatnánk, hogy Salutati „relativista történetíró”, akit a törvényesség érdekel, s ezért egyszer az egyik politikai forma jó, máskor a másik.³⁸ Utóbbi álláspontot Witt erősíti meg: „Mindamellett, annak ellenére, hogy

publicam erravisse, quam grave et detestabile potest esse in quiescente re publica civilis belli furorem et rabiem excitare.

³⁵ Elsőként ERCOLE (1914: 172) fejtette ki ezt álláspontot: „Cesar wird von Coluccio als ein gerechter und rechtmässiger Herrscher betrachtet, nicht hauptsächlich weil er ein tugendhafter Mann wäre, hanem mert seine Regierung von politischem Gesichtspunkte aus eine notwendige und gemeinnützliche Regierung war.”

³⁶ BLACK (1986: 997).

³⁷ WITT (1976: 80): „Given that everyone agreed that tyranny was bad and liberty good, Salutati could appeal to a foreign power to defend its autonomy regardless of its form of government, and to uphold the legal order by resisting tyrants, external and domestic. The view, that a people are free wherever law prevails, moreover, allowed Salutati to extol kingship in one letter and celebrate popular government in another without contradicting himself.”

³⁸ DE ROSA (2014: 187–188).

a *De tyranno* kategorikusan megerősíti Caesar legitimitását, úgy tűnik, Salutati magánemberként nem volt ilyen biztos benne”.³⁹ Caesar gyilkosait valójában nem is azért vádolja, mert dicsőséget akartak szerezni maguknak és a hazájuknak, hanem azért, mert egy jogos jóért harcoltak rossz eszközzel: „De ezt a dicsőséget nem apagyilkossággal, nem bűnös cselekedetekkel, büszkeséggel és nagyravágyással kellett volna elnyerni. Az igazi dicsőséget az igazi erény adja, és nem is lehet máshol megtalálni, mint az igazi erény hírnevében.”⁴⁰ Könnyen felismerhető itt Petrarca visszhangja. Salutati számára az erény és az abból származó dicsőség alapvető fogalmak, amelyek egy keresztény etikai rendszerben folyamatosan jelen vannak műveiben: ez teszi lehetővé számunkra, hogy túllépjünk a *De tyranno* állítólagos kétértelműségén – „a problematical book”, ahogyan Baron definiálta. Caesar erényes, ez igaz, ám végső soron Brutus és Cassius is azok, amíg nem követnek el bűnt a hazájuk és a törvény ellen. Salutati néhány évvel korábban már írt Caesarról, Brutusról és Cassiusról a *De fato et fortuna* (1395–1396) című művében, kifejtve, hogy Brutus *contingenter et libera voluntate* gyilkolt, azaz az isteni Gondviselés adta meg számára a lehetőséget, de a döntés személyes volt.⁴¹ Van tehát egyéni felelősség az isteni Gondviselés rendjén belül. Az erény, ha már megadatott a kedvező isteni diszpozíció, az ember legnagyobb tulajdonsága, és a jó cselekvés lényege, különösen politikai és katonai vonatkozásban. Itt számos privát és állami levelet idézhetnénk, amelyekben Coluccio megdicsér valakit az erényeiért, vagy erényre buzdít, de más, kisebb és nagyobb műveiben is feltűnik a témakör.⁴²

Salutati konkrét emberekre történő utalásai mintha messzire vinnének minket Dantétól, legalábbis Auerbach Dantéjától, aki szerint

Ahhoz, hogy megértsük Dante igazságfogalmát, vagyis az emberek hierarchikus rendjét a túlvilági életben, szem előtt kell tartanunk, hogy az örök sorsuk helyén egyedül jelennek meg, és nem egymáshoz

³⁹ WITT (2000: 386; 409), egy 1405-ös magánlevélből kiindulva és a *De laboribus Herculis* című művére való utalással.

⁴⁰ *De tyranno* 4, 20: *Sed ea non parricidio, non scelere, non superbia, non ambitione paranda fuit. Veram gloriam vera virtus gignit, nec alibi quam in vere virtutis laudibus reperitur.*

⁴¹ BIANCA (1985: L–LI; 61–62; 67–68). Ld. FERRANTE (2022: 295–296).

⁴² Vö. NUZZO (2020: 176–177).

való viszonyukban; [...] minden egyes ember egyénként, közvetlenül a világ rendjéhez való viszonya szerint ítéltetik meg; az egyetlen döntő dolog az egyén jelentősége a világrendben.⁴³

Salutati éppen 1400-ban kapta meg a firenzei polgárjogot. Így Dante dicsérete összhangban van a város dicséretével is. A *De tyranno* legeredetibb része pedig éppen Dante tercínáinak értelmezése az utolsó fejezetben. Egy Salutati jelentőségű humanista támaszkodhatott-e a népnyelvi Dantéra egy politikai tézis igazolására? Ilyen kritika visszhangzik Leonardo Bruni *Dialogi ad Petrum Hystrum* című művében, amely alig pár évvel a *De tyranno* után íródott, és amelyhez – Dante miatt is – szorosan kapcsolódik. A *Dialogi* főszereplői Salutati körének néhány tagja: Leonardo Bruni, Roberto de' Rossi, Niccolò Niccoli, és természetesen maga a kancellár is jelen van. A beszélgetés második napján csatlakozik a fiatal Pietro di ser Mino Ricci, Salutati familiárisa. Coluccio az elején bírálja azokat a fiatalembereket, akik bár nagyon jók a tanulmányaikban, nem gyakorolták a *disputatiót* (vitát), a téma alapos megismerésének módját, amely egy olyan gyakorlóterep, ahol a fáradságtól elmenekülve gyakorolhatják a vita művészetét, amelynek társadalmi értéke is van, hiszen a diskurzus kilép az otthon falai közül, és mindenki (a városban, az államban) hasznót húz belőle. Ennek a retorikai gyakorlásnak legfontosabb eleme pedig a tekintélyes bölcsek megszólítása a műveiken keresztül, de akár személyesen is, ha élő emberről van szó (1, 10). Niccoli azonban arról panaszodik, hogy ahhoz, hogy valaki beszéljen, bölcsességgel és tudással is rendelkeznie kell, és nem felszínes módon (1, 15), de korunk nem olyan, mint az aranykori görög és az antik római idők (1, 21-ig), és manapság a tudományos zűrzavar és a könyvek hiánya megakadályozza azt, aki fejlődni szeretne, arról nem is beszélve, hogy már nincsenek nagy emberek, mint régen (1, 30-ig), bár persze az idős Coluccio olyan, aki felér ezekhez az ősokhöz (1, 27) [...]. Coluccio erre azt válaszolja, igaz, hogy sok ókori könyv nem maradt ránk, de sok más könyvünk van: használjuk hát őket! (1, 38–39). Itt jön a képbe Dante, Petrarca, Boccaccio, akikről két dolgot mond Salutati: hogy méltóak az ókorhoz, és hogy firenzei polgártársaink (1, 40). Ezután következik a

⁴³ AUERBACH (1992: 88).

„Három Korona” kritikája, valamint a következő napon, a dicsérete, mindkettőt Niccolò Niccoli adja elő klasszikus palinódiaként. A mű a firenzei nyelv, valamint Dante, Petrarca és Boccaccio körüli, 14. század végi és az új század elejét jellemző irodalmi vitát tükrözi. Bruni ezzel talán egy olyan vitának kívánt pontot tenni a végére, amely nem vesz el semmit a három nagy költőtől és a firenzei nyelvtől, de amely nem akadályozza a latin hagyományt és az antikvitás visszaszerzését, amely már folyamatban volt, ahogyan az már magának a *Dialoginak* a kompozíciós stílusában is megfigyelhető. Bruni a *Dialogi* végére minden bizonnyal pontot tett, mielőtt 1408-ban megírta a *Laudatio Florentinae urbis* (Firenze városának dicsérete) című művét. A *Laudatio*-ban Bruni elítéli a monarchiát és felmagasztalja a köztársaságot, de ha a Dantét és Firenzét védelmező szempontot vesszük figyelembe, témájában egyaránt összehangban áll a *Dialogival* és a *De tyrannóval*.

Caesar, Brutus és Cassius kérdésében azonban nem mindenki értett egyet. A 14. század végének irodalmi és történetírói hagyománya nemcsak Caesar tisztelőit ismerte, hanem ellenzőit is: Cicero, Lucanus, Florus, Eutropius, a keresztény Lactantius és Eutropius; a középkorban Aquinói Szent Tamás.⁴⁴ Dante a *Limbo dei magni*-ba helyezte Caesart, „Láttam [...] mint valami héját, lesni szemét a fegyveres Caesarnak”.⁴⁵ Hogy árulói ehelyett a Pokol legalján vannak, arra a Paradicsomban egy másik Caesar, Justinianus beszámolója révén emlékezünk (*Par.* 6, 57–81):

S amit új lengetője tett alatta,
Cassius s Brutus bőgik a Pokolban
s Modena és Perugia siratta

⁴⁴ A *De regimine* cáfolhatatlan passzusa, amelyet WITT (1969: 449) közöl. Ld. MOLNÁR (1996: 44). Ugyanakkor ebben a témakörben Coluccio részéről nehezen elképzelhető Szent Tamás idézése.

⁴⁵ *Pok.* 4, 118–129: „Ott egyenesen, a zöld zománc fölött, / Külsőleg megmutatta nekem a csodálatos szellemeket, / Hogy magamban látva magasztos vagyok. / Láttam Eletrát sok társával együtt. / Akik között találkoztam Ettórral és Aeneassal, / Caesar a griffszemével felfegyverkezve... / Láttam Camillát és a Pantasileát; / A másik oldalon láttam a latin királyt / Aki Lavinával, a lányával ült. / Láttam azt a Brutust, aki Tarquiniusra vadászott, / Lucrezia, Iulia, Marzia és Corniglia; / És csak részben láttam a Szaladint.”

Salisbury János és Dante néhány kommentátora, pl. Boccaccio, Jacopo della Lana és az Anonymus, sőt maga Benvenuto is némileg Caesar-ellenesnek mutatkozik. Salutati ellenben még felül is múlja Dantét Caesar megítélésében, amikor „az istenség eme képmásának” mondja őt: *quasi divinitatis vestigium*. Később Giannotti és Landino nyíltan Caesar-ellenesekként mutatkoznak. A többiekkel együtt azonban ők is elismerik, hogy Dante a császári szentség megsértőit akarta megbüntetni, nem pedig személyesen Brutust és Cassiust. Szinte mintha azt mondanák, hogy Dante egy általánosabb, bár nem elvont síkon mozog, kategóriákat és szereplőket ítél meg – a birodalmat, a császárt, az alattvalókat, az árulókat –, nem pedig magukat az embereket. Ez igaz lehet, ha Auerbachnak igaza van, amikor azt mondja, hogy a *Commedia* „minden tekintetben figurális koncepcióra épül”.⁴⁶ Továbbá:

A túlvilágon a történelmi kapcsolatok feloldódnak; a személy jelleme és egysége megmarad, de a történelmi hely és a földi rang elveszik; ebben az átalakulásban, amelyben az itteni világ szinte szétesni és újra összeállni látszik, minden egyes személy számára csak az válik döntővé, amit történelmi tettei összességükben a teremtés végső célja szempontjából jelentettek. Ez különösen akkor válik világossá, ha olyan történelmi személyekre gondolunk, akik kapcsolatban álltak egymással, például Caesar ellenségeire, akik között ott volt Cato is; Dante teljesen figyelmen kívül hagyja ezeket a kapcsolatokat, minden egyes személyt önmagában értelmez, és az őt megillető helyet személyesen, a világvégeire való tekintettel jelöli ki.⁴⁷

⁴⁶ AUERBACH (1963: 223–225): „Dante számára egy figura szó szerinti jelentése vagy történelmi valósága nem mond ellent a mélyebb jelentésnek, hanem annak alakja; a történelmi valóságot a mélyebb jelentés nem szünteti meg, hanem megerősíti és beteljesíti.”

⁴⁷ AUERBACH (1963: 88). A *Commediában* a Caesar név *par excellence* a „császár” és a „birodalom” szinonimája. Cato esete csak AUERBACH állításából érthető meg, mert ha szigorú logikát követnénk, az ő álláspontja a *Commediában* éppoly érthetetlen lenne, mint Salutati jóváhagyása Caesar árulóinak és gyilkosainak megbüntetésére. Catóval kapcsolatban AUERBACH rámutat, hogy „Cato története elszigetelődött a politikai-erkölcsi kontextusától, ahogyan a patrisztikus ószövetségi exegeták tették Izsák, Jákob stb. alakjaival, és *figura futurorum* má vált”. Ezzel kapcsolatban TANTURLI (2017: 619, 53. jz) megjegyezte, hogy Lucanusnál Brutus Cato alteregója, és „hogyan ez nem kerülhetett

Bárhogyan is van, Salutati következtetése minden szinten Dante védelmét biztosítja:

Továbbá, mivel ez a legtudósabb és legkeresztényibb költő a természeti hatásokból – az isteni akarat legbiztosabb tanúságtételéből – látta, hogy Isten úgy rendelkezett, hogy az emberek minden ügye a rómaiak egyetlen kormányzása alá kerüljön, nem kellett-e az isteni terv ellen cselekvő emberként a kárhozottak közé sorolnia azokat, akik minden lehetséges módon megpróbáltak ellenállni ennek a rendnek? Ebből arra következtethetünk, hogy a mi Danténk ebben a kérdésben is, mint ahogyan másokban is, sem teológiai, sem erkölcsi – még kevésbé költői – szempontból nem hibázott, amikor Brutust és Cassiust úgy ítélte el, ahogyan tette. Sőt, nemcsak hogy nem hibázott, hanem kétségkívül igazságos ítéletet hozott.⁴⁸

Ezért érthető, hogy amikor elítélte Brutust és Cassiust, Dante nem hibázott sem teológiailag, sem erkölcsileg. De milyen körülmény utalhat Dante költői tévedésére? Mi a költői tévedés? Az, hogy Dante mint teológus-költő, sőt próféta, tévedhetetlen, amikor az igazságot tárja fel a költői alkotás kifinomult eszközeivel.⁴⁹

el Dante figyelmét, arra találóan emlékeztet Salvatore Frascino [...], aki jól azonosítja és illusztrálja Dante ellentmondását, talán az ideológia [...] és a költészet, az ész és az érzelmek közötti összeütközésre redukálva azt.”

⁴⁸ *De tyranno* 5, 6: *Verum cum autor iste doctissimus christianus videret ex rerum effectibus, qui divine voluntatis verissimi testes sunt, Deum decrevisse res hominum sub una Romanorum redigere monarchia, nonne debuit eos, qui conati sunt huic ordinationi – qua ratione potuerunt – obsistere, velut dispositioni Dei contrarios, inter damnatos et reprobos deputare? Quare concludamus in hoc, sicut et in aliis, Dantem nostrum nec theologice nec moraliter longeque minus poetice damnando, sicut fecit, Brutum et Cassium, erravisse: imo non solum non errasse, sed iuste sine dubio iudicasse.*

⁴⁹ Igaz, ahogy PETRUCCI (1972: 109–113) említi, Salutatinál „az évek során és jelentős kritikai munkával maga a *poësis* vagy *poetica* kifejezés is különböző jelentéseket kapott”: az idő előrehaladtával több latin és görög író műveihez jutva, a költészetet (*poetarum theologia*) egyre kifinomultabban és pontosabban definiálja. A költő-teológus fogalmáról Salutatinál ld. mindenekelőtt WITT (1977), ebben a tanulmányban azonban WITT nem tárgyalja Dante jelenlétét Salutatinál. Már Boccaccio is mint filozófust és teológust idézi Dantét, ld. *Genealogie* 14, 10: *Quis tam sui inscius, qui, advertens nostrum Dantem sacre theologie implicitos persepe nexus mira demonstratione solventem, non sentiat eum non solum phylosophum, sed theologum insignem fuisse? Et si hoc existimet, qua fultus*

Nézzük meg most közelebbről az irodalmi szempontokat, és hogy Salutati miként értelmezi Dante szövegét. Az első kommentátorok szerint, egészen Flaminiig és Scartazzini-Vandelliig, Lucifer szája az ember három alapvető bűnének felel meg, szemben az isteni tulajdonságokkal. A legtöbb kommentátor szerint ezek a bűnök a következők: tehetetlenség, gyűlölet és tudatlanság, „három arc”: nyilvánvalóan Lucifer a Szentháromság ocsmány ellentéte. Három arcának allegóriája azonban kétséges. Scartazzini-Vandelli következtetése a következő: „Ha Lucifer a Szentháromság ellenpólusa, amely a Hatalom, a Bölcsesség és a Szeretet (*Pok.* 3, 5–6), akkor a három arc az ellenkezőjét, nevezetesen a Tehetlenséget, a Tudatlanságot és a Gyűlöletet fogja képviselni”,⁵⁰ és ezzel a legtöbb régi és modern kommentátor mellé álltak. A színek ezt a három bűnt szimbolizálják, vagy néhány kommentátor szerint más, e három nagy bűnhöz hasonlóakat. Coluccio értelmezése szerint a színek a bűn következményét jelképezik: vermillion (vörös) = lelkiismeret-furdalás, *morsus conscientiae*; fehér és sárga (sápadt) = sápadtság, büntetéstől való félelem, a bűnhődéstől való rettegettség, *metus penae*; fekete (fekete) = a lelkiismeret foltja, *nota ex macula culpae*. Egyedül Iacopo della Lana kommentárja mutat párhuzamot a fenti elképzeléssel, amennyiben nála a színek a szenvedélynek vagy a gyengeségnek felelnek meg. Coluccio értelmezése nem volt meggyőző a dantisztikában, így nem talált követőre.

Természetesnek vesszük, hogy Salutati már fiatal korától kezdve ismerte Dante költészetét és írásait, nagyon szerette azokat.⁵¹ Bolognában művelődött, az 1350-es években, ahol Dante szellemi öröksége korántsem volt idegen.⁵² Jelen lehetett a firenzei „akadémia” néhány találkozásán is, de firenzei kapcsolatai leginkább 1363 után érvényesülhettek.⁵³ Benvenuto da Imolával folytatott levelezéséből, aki 1383-ban fejezte be a *Comentót*, tudjuk, hogy a *Commedia* értelmezésével is foglalko-

ratione arbitrabitur eum bimembrem gryphem, currum in culmine severi montis trahentem, septem candelabris et totidem sociatum nymphis, cum reliqua triumphali pompa [Purg. XXIX], ut ostenderet, quia rithimos fabulasque sciret componere?

⁵⁰ SCARTAZZINI–VANDELLI (1911: 340). PERI (2011: 503–543) egyedül áll érdekes elméletével, miszerint a dantei szöveg négy különböző színről beszél, nem pedig háromról.

⁵¹ CAVALLARI (1921), *ad indicem*.

⁵² BILLANOVICH (1963–1964: 307–321), PETRUCCI (1972: 5–17).

⁵³ ULLMAN (1963: 42–43).

zott.⁵⁴ Azt is tudjuk, hogy találkozott Boccaccióval, amikor Buggiano önkormányzatának fiatal képviselőjeként utazott Firenzébe, és valószínűleg meghallgatta Boccaccio Dante-előadásait (a Santo Stefano in Badiában 1373. október 23-tól 1374 elejéig magyarázta nyilvánosan a már idős mester a *Commediát*).⁵⁵ Kétségtelen, hogy a 14. század végi, 15. század eleji Firenzében kibontakozó Dante-recepció fontos szereplője volt Salutati is. Salutatira ma nem a költészete miatt emlékezünk, pedig nemcsak többször és behatóan foglalkozott a költészettel és annak értelmezési lehetőségeivel, hanem szonetteket is írt, amelyekből hat maradt fenn.⁵⁶ Tehetsége szerénynek tűnik, alakja sokkal fontosabb a népnyelvű költészet tudósaként és terjesztőjeként. Salutati valójában túllép a latin-népnyelvi ellentét nyelvi dimenzióján. Lefordítja például Dante néhány tercínáját hexameterekre, hogy kommentálja a *De fato et fortuna* egyik passzusát. A Salutatiról és Dantéről összegyűjthető információkból úgy tűnik, hogy Coluccio számára Dante „isten” költő-teológus (*De tyranno*); firenzei polgártárs, a város dicsősége (Bruni, *Dialogi*); és hogy teológiai és morális magyarázatait saját koráig érvényeseknek véli (*De fato*). Ezek alapján arra következtethetünk, hogy Salutatinak rendkívül fontos a *Commedia* exegézise. De ehhez megbízható szövegre volt szüksége.⁵⁷ Nem csodálkozhatunk tehát, hogy még egy 1399-es levelében is erről panaszkodik a Ravennában élő Niccolò da Tuderánónak, és tőle várja egy megbízható kódex elküldését:

⁵⁴ Ld. MEZZADROLI (1992). Salutati Menghino Mezzani Dante-kommentárja után is érdeklődött, és kérése alighanem sikeres volt (magánlevél 11, 10 Niccolò da Tuderánónak, 1399. október 2., ld. NOVATI [1891–1911: III, 374–375]). Ld. CAMPANA, https://www.treccani.it/enciclopedia/menghino-mezzani_%28Enciclopedia-Dantesca%29/.

⁵⁵ PETRUCCI (1972: 20–21; 26–27), WITT (1983: 102–105), BIANCA (2022: 390).

⁵⁶ Coluccio Salutati poétikájáról Dante tükrében ld. AGUZZI-BARBAGLI (1965: 124–125). Salutati szonettjeiről ld. TANTURLI (2006), utánnnyomása TANTURLI (2017: 307–352). Coluccio Salutati népnyelvű szonettjei többek között egy terjedelmes, 15. századi, vulgáris nyelvű költészeti antológiában olvashatók (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, *Redi* 184). Erről ld. DECARIA (2008c).

⁵⁷ Salutatiról mint Dante kritikus olvasójáról ld. a Benvenuto da Imolának (NOVATI [1891–1911: II, 78]) és a Francesco Bartolininek írt levelét (NOVATI [1891–1911: II, 101–102]).

Legelőkelőbb ember, legméltóbb testvér, legkedvesebb barát! Aggódva keresem a mi isteni Danténk művének javított szövegét, akinek költeménye, hidd el, mind a mai napig felülmúlhatatlan magasztos stílusa, elegáns találmányai, azaz a dolgok, a szavak és a téma rendkívüli mélysége miatt. [...] Ezért kevésbé leszel meglepve, ha látod, hogy ilyen lelkesen vágyom egy jó, helyes szövegre. Valóban, ki mondhatatlanul bosszantónak találom a hibákat, amelyek minden kéziratot elárasztottak. Petrarca és Boccaccio műveiből ma már szinte lehetetlen olyan hű másolatot találni, amelynek a szövege ne romlott volna: ezek már nem hű másolatok, hanem csak hasonlítanak rá.⁵⁸

Néhány hónappal később így ír, szintén Niccolò da Tuderanónak:

örömömmre szolgál, hogy keresed és reméled, hogy megtalálod nekem azt a kódexet, amelyre annyira vágyom; hogyha sikerül, és ez az lesz, amire gondolkodok, nem fogom a szerencse átlagos ajándékai közé számítani, mert nem tudom, mi nagyobb öröm érhetne engem [...]. És így, befejezésül, újra és újra kérek tőled egy jó Dante-kódexet.⁵⁹

A megbízható szövegre azért volt szükség, mert Salutati nagyon is szorgalmazta Dante és más toszkán költők verseinek és költészetének másolását és terjesztését, annak ellenére, hogy a korai humanizmus egyes képviselői elleneztek, sőt becsmérelték hozzáállását.⁶⁰ Végül is a század vége

⁵⁸ *Est michi cura, vir insignis, frater optime, amice karissime, quod possim habere correctum opus divinissimum Dantis nostri, quo, crede michi, nullum hactenus poema vel altius stilo vel elegantius inventione vel maioris ponderis, cum ad res aut ad verba veneris vel tractatum [...] Ut minus admirere si tam ardentem me concupiscere videas aliquem textum reperire correctum. Dicit quidem non potest quam molesta michi sit ista corruptio, quae libros omnes invasit. Vix enim invenitur iam ex Petrarca Boccaciique libellis codex fideliter scriptus quique non multum ab exemplaribus degeneraverit: sunt quidem non exempla, sed exemplorum similitudines.* Magánlevél 11, 10 Niccolò da Tuderanónak (1399. október 2.), ld. NOVATI (1891–1911: III, 371–375).

⁵⁹ *gaudium vero, quod speres et queras michi Dantis illum librum, quem summe desidero reperire; quod si perfeceris, et id sit quod cogito, non inter mediocria felicitatis munera reputabo, cum nesciam quid michi posset iocundius evenire [...] Tandem autem iterum atque iterum de Dante rogo.* Magánlevél 11, 14 Niccolò da Tuderanónak (1400. április 23.), ld. NOVATI (1891–1911: III, 382–388).

⁶⁰ Dante védelme Cino Rinuccini és firenzei iskolájával szemben, amelyhez a jelek szerint Salutati is kapcsolódik. Ld. TANTURLI (2006), utánnymása TANTURLI (2017: 307–352), különösen a 316. oldaltól.

felé Firenzében, a latin nyelvű humanizmus szívében, Salutati környezetében jön létre egy Dante-kör, a népnyelvi költészet tisztelőinek, olvasóinak, másolóinak köre.⁶¹ Salutati gyerekei, a „*filii*” között találunk világiakat – Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini, Alberto degli Albizzi, Cino Rinuccini, Antonio degli Alberti, Pietro Paolo Vergerio, Iacopo Angeli da Scarperia, Pietro di ser Mini, Niccolò Niccoli; és szerzeteseket: Giovanni da San Miniato, Giovanni Dominici, Angelo Corbinelli (a S. Angelo kolostor köre).⁶² A vita, amelyet a *Dialogi*-ban az idős és bölcs Salutati a két ellentétes szónoklat formájában javasol a fiataloknak szükséges művészetként, nem idegen az írói munkásságától, és hasonlóképpen taníthatott Cino Rinuccini a saját iskolájában, a Santa Maria del Campóban.⁶³ E kör létezéséről több forrás tanúskodik, Bruni *Dialogijától* kezdve Gherardi *Paradiso degli Alberti* című művéig,⁶⁴ míg Salutati fennmaradt kódexei közvetlenül egy működő, aktív filológiai és irodalmi műhelybe vezetnek be. Salutati vezető szerepét megerősítik a körülötte működő scriptoriummal kapcsolatos legújabb kutatások, még a kancellária irodáin belül is. A kancellária irodája ekkor „másolóműhellyé” is vált, ahol többek között Dante és az olasz nyelvű költészet kézíratait is másolták. Több olyan kódex maradt ránk, amelyek Salutati saját tulajdonában voltak, vagy a műhelyében tervezték és másolták, és amelyek Dantéhoz vagy a toszkán olasz nyelvű lírához kapcsolódtak, esetleg a Salutati körében aktív tagokhoz, szerzőkhöz vagy másolókhöz szorosan kapcsolódtak. Érdemes akár csak említés szintjén néhányat felsorolnunk közülük. Salutati ekkorra már kialakult ízlését és eszméit, amit utólag „humanistának” mondhatunk, jól mutatja a két ránk maradt *all’antica* („antik” szabású) kódex; betűformái-

⁶¹ Több mint valószínű, hogy ez az értelmiségi kör szorgalmazta Dante arc- és testképe megjelenítését. Ahogyan DIACCIATI (2020) írja, Firenze városának és Dante „dicsőítésének valóban kedvező történelmi és kulturális kontextusban, a 14. század utolsó éveiben [...] azok voltak azok az évek, amikor Firenzét, művészetét és művészetének elsőségét ünnepelték”; de ld. DONATO (2008) is.

⁶² TANTURLI (2008a). Giovanni Dominici republikanizmusáról ld. BEN-ARYEH DEBBY (2002); Giovanni Dominici és a Salutati-féle Dante-interpretációról ld. FERRANTE (2022: 297–299).

⁶³ TANTURLI (1976), utánnnyomása TANTURLI (2017: 415–467).

⁶⁴ LANZA (1975). Giovanni Gherardiról és Dante kultuszáról ld. BAUSI (2000); arról, hogy a mű tükrözi Salutati és Bruni republikánus ideológiáját ld. GUERRIERI (2017: 278).

ban és külső megjelenésében mindkettő a klasszicitást idézi: Vergilius összes művei *all'antica* (Paris, Bibliothèque Nationale, *latin* 7942)⁶⁵ és Dante művei *all'antica* (Oxford, Bodleian Library, *Ital.e.6*).⁶⁶ Utóbbi másolója Iacopo Angeli da Scarperia, Salutati egyik legközelebbi tanítványa, akinek nagy érdemei között a Salutati által kifejlesztett, úgynevezett *antiqua* írás átvételét és finomítását is említenünk kell. Közvetlenül dantista könyvtárához tartozik egy firenzei kivitelezésű *Commedia* Salutati saját korából, amelynek másolói Fillippo Villani és az a jól ismert névtelen másoló, akit Giuliano Tanturli *Non benenek* keresztelt el az aláírásnak használt mottója alapján (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, *Pluteo* 26 *sin.* 1);⁶⁷ és Benvenuto da Imola *Comentója*, azaz *Commedia*-kommentárja (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, *Ashb.* 839) Salutati autográf jegyzeteivel (*postille*).⁶⁸ Két további kódexről érdemes továbbá említést tennünk, amelyek két, Dante kultuszával összefüggő Salutati-művet hagyományoznak ránk: a *De tyranno* kódexről (Paris, Bibliothèque Nationale, *latin* 8573 és Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, *Reg. Lat.* 1391),⁶⁹ valamint a *De nobilitate et legum et medicinae* (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, *Pluteo* 78.11) című kéziratról.⁷⁰ Megemlítenéd még Leonardo Bruni *Dialogi ad Petrum Hystrum* című művének egyik másolata is, amely, ahogyan láttuk, a *De tyrannó*hoz és a Dante-recepcióhoz szorosan kapcsolódik (Firenze, Biblioteca Riccardiana, 976).⁷¹ Dante, Petrarca, Boccaccio, Salutati, Domenico da Prato műveit tartalmazza a Laurenziana *Pluteo* 41.31 jelzetű kódex,⁷² amely a szélsőséges humanizmus elleni állásfoglalást reprezentálja. Ehhez kötődik a Francesco Petrarca leveleit tartalmazó kódex, amely egyben Salutati könyvtárának legidősebb kódexe: a firenzei Biblioteca Nazionale Centrale, *Conv. Sopp. J.I.28* jelzetű kódex.⁷³ Megemlítenéd a firenzei Biblioteca

⁶⁵ ZAMPONI (2008a).

⁶⁶ ZAMPONI (2008b).

⁶⁷ TANTURLI (2008b).

⁶⁸ AMATO (2008c).

⁶⁹ PIACENTINI (2008), MARCHIARO (2008).

⁷⁰ DANELONI (2008).

⁷¹ BALDASSARRI (2008a).

⁷² DECARIA (2008a).

⁷³ DE ROBERTIS–GENTILE (2008).

Moreniana 313 jelzetű kódexe is,⁷⁴ amelyben Cino Rinuccini védelmébe veszi a népnyelvű irodalmat, és amelyben a szintén Rinuccini által Antonio Loschinak írt *Responsiva* (népnyelvű változata) is olvasható, amely ideológiailag kapcsolatban áll Salutati Antonio Loschi elleni *Invectivájá*-val. Ugyanúgy nem hagyhatjuk figyelmen kívül a firenzei Medicea Laurenziana Strozzi 174 jelzésű kéziratot sem, amely Coluccio Salutati népnyelvű szonettjét és arcképét is ránk örökíti.⁷⁵ Az olasz nyelvvédő ideológia tekintetében két Filippo Villani-kódex különösen fontos: *Salutati életrajza*, amely a firenzei Biblioteca Medicea Laurenzianában őrzött (*Ashb.* 942) kódexben olvasható,⁷⁶ valamint a Filippo Villani által népnyelvre fordított szövegek, amelyeket a firenzei Biblioteca Nazionale Centralében őrzött *Conv. Sopp. G.2.1501* jelzetű kódexbe másoltak be.⁷⁷ Salutati könyvtárában azonban szerepel az általa erősen kritizált Giovanni Dominici *Lucula noctis* című műve is (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, *Conv. Sopp.* 540).⁷⁸ Dominicival való különösen szoros kapcsolatát mutatja az is, hogy a szerzetes mondta a gyászbeszédet Salutati temetésén.⁷⁹ Végül egy olyan kódexet érdemes még megemlíteni Salutati könyvtárából, amely nem a saját szerzői műhelyének gyümölcse, ám a kancellár népnyelv iránti tiszteletét tanúsítja: a Biblioteca Apostolica Vaticana, *Chigiano L.VIII.305* számú, 14. század közepén másolt kódexét,⁸⁰ amely a vulgáris nyelvű toszkán líra értékes ránk maradt antológiája.

A *De tyranno* elsősorban Danténak, a *Commediának* és a firenzei kultúra elsődlegességének hangsúlyozására íródott, illetve célja Dante költészeti és teológiai eszméinek védelme a firenzei korai humanisták körében. Az erős jogi és politikai realista konnotációk ellenére elsősorban történeti műnek kell tekinteni, amely a Petrarca által kidolgozott és Salutati által továbbvitt filológiai módszerre épül. Salutati a rendelkezésre álló források lelkiismeretes szakmai elemzését végzi, hogy rekonst-

⁷⁴ BALDASSARRI (2008b).

⁷⁵ DECARIA (2008b).

⁷⁶ AMATO (2008a).

⁷⁷ AMATO (2008b).

⁷⁸ AMATO (2008d).

⁷⁹ Ezzel kapcsolatban ld. TANTURLI (2008a: 47, 76. jz).

⁸⁰ TANTURLI (2008c) és ULLMAN (1963: 191–192).

ruálja a tényeket, és bizonyítsa Caesar *imperium*ának legitimitását; s ennek lezárásaként bocsátkozik a dantei szöveg értelmezésébe.⁸¹ 1400-ban Iacopo Angeli da Scarperia és Leonardo Bruni épp két görög fordításon dolgozott. Előbbi Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* című művéből *Brutus életét*, utóbbi Xenophón *De tyranno* című művét fordította. Paolo Viti szerint biztosan Salutati volt az, aki a műfordításokkal támogatást kért tőlük a munkájához.⁸² Salutati gondolkodásának alapjául még mindig az az elképzelés szolgál, ami Danténál is, miszerint a császár (a monarchia mint intézmény) és az Egyház két „Nap”, amely az egész világot vezeti,⁸³ miközben a tanulmány konkrét megírásához Petrarca gondolkodása és a császárságról szóló írásai adhattak még több támpontot és erős inspirációt. Politikai szempontból Salutati e művének alapvető üzenete te-

⁸¹ LEVI (1967), BOND (2006). A *De tyrannó*ban használt források jegyzéke a következő: Zsoltárok könyve; Arisztotelész, *Politica*; Marcus Tullius Cicero, *De officiis*, *De divinatione*, *De re publica*, *Epistulae* (*Familiares*, *ad Atticum*, *ad Quintum fratrem*), *Pro Ligario*, *Pro Marcello*, *Pro rege Deiotaro*, *Pro Plancio*, *Pro Sestio*, *In Catilinam*, *In Vatinius*, *Philippicae*; Publius Vergilius Maro, *Aeneis*, *Eclogae*; Quintus Horatius Flaccus, *Carmina*; Titus Livius, *Ab urbe condita*, *Periochae*; Marcus Annaeus Lucanus, *Pharsalia*; Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*; Lucius Annaeus Seneca, *De clementia*; *Hercules furens*; Újszövetség, Máté 10,8; *Daretis Phrygii de excidio Troiae historia*; Szent Pál, *Korintusiaknak írt 1. levél*; Jelenések könyve; Plutarkhosz, *Iulius Caesar*, *Marcus Iunius Brutus*; Gaius Suetonius Tranquillus, *Caesar*, *Augustus*, *Tiberius*; Decimus Iunius Iuvenalis, *Satirae*; Lucius Annaeus Florus, *Epitome bellorum omnium annorum DCC*; Marcus Iunianus Iustinus, *Epitoma historiarum Philippicarum* (Pompeius Trogus világtörténetének kivonata); Servius Marcus Honoratus, *Commentarium in Vergilii Aeneidem*; *Dictys cretensis ephemeridos belli Troiani*; Eutropius, *Breviarium*; Hyeronimus, *De nominibus Hebraeis*; Paulus Orosius, *Historiae adversus paganos*; Szent Ágoston, *Enarrationes in Psalmos*, *De moribus ecclesiae catholicae et de moribus Manichaeorum*, *Enchiridion*, *De civitate Dei*; Macrobius, *Saturnalia*; *Corpus iuris civilis* (*Codex*, *Digesta*); Nagy Szent Gergely, *Moralia*; Sevvillai Szent Izidor, *Etymologiae*; Papias, *Elementarium doctrinae rudimentum*; Johannes Salisbury, *Policraticus*; Aquinói Szent Tamás, *De regimine principum* (?); Petrus Lombardus *Szentenciás könyvéhez*; *Summa Theologiae*; *Summa contra gentiles*; Johannes Balbus, *Summa grammaticalis* (*Catholicon*); Guido de Columnis, *Historia destructionis Troiae*; Aegidius Romanus, *De regimine principum*; Dante Alighieri, *De monarchia*; *Commedia*; Bartolo de Sassoferato, *Tractatus de tyrannia*; Marsilio da Padova, *Defensor pacis*; William of Ockham, *Dialogue* (?); Francesco Petrarca, *De gestis Cesaris*; Benvenuto da Imola, *Comento*; Baldo degli Ubaldi, *In decretalium volumen commentaria*.

⁸² VITI (2008b: 164).

⁸³ Dante *Purg.* 16, 107; *Monarchia* 3, 15, 10.

hát a legitimitás mint a civilizáció alapköve, amit jól kifejt a *De tyranno* 3. fejezete. Talán Petrucci tudta a legjobban röviden összefoglalni a *De tyranno* lényegét: Salutati itt „[...] komolyan nem állít fel világos ellentétet a köztársasági és a monarchikus államforma között. Éppen ellenkezőleg, itt Salutati [...] egy olyan politikai rendszer legitimitását és gondviselészerűségét kívánta igazolni, amely minden jogi intézményes formában garantálja a polgárok közötti egyetértést, a törvények tiszteletét és a »boni viri« rendezett és vitathatatlan érvényesülését az Állam jogrendszerében.”⁸⁴ Salutati számára a monarchia és a köztársaság különböző helyzetekhez – királyság, birodalom, kisebb település vagy város – megfelelő államformák: nem tűnik tehát logikátlannak vagy következetlennek az a tény, hogy bár másutt a köztársaságot is dicséri, Coluccio a monarchikus kormányzat létrejöttét is legitimálja, feltéve, hogy az „liberális” és a jogon alapul. Valójában mindig azt látjuk, hogy szerinte nincs olyan kormányzási forma, amely minden nép vagy minden politikai helyzet számára abszolút alkalmas lenne – még akkor sincs, ha metafizikai szinten elismerte a monarchikus, ideális szinten pedig a köztársasági rendszer felsőbbrendűségét. Minden államszervezetnek, ahogyan gyakran hangsúlyozta, elsősorban a polgárok boldogulását kell szolgál-

⁸⁴ PETRUCCI (1972: 91): „Qui, al di là dell’occasione offerta alla controversia erudita, al di là della diretta suggestione dantesca, basata anche su alcuni passi della *Monarchia* (cfr. per esempio, a proposito della libertà nella legge, ivi 1. I, 12), al di là dello stesso apparente senso delle argomentazioni esibite dallo scrittore, non è instaurata seriamente una precisa contrapposizione tra forma repubblicana e forma monarchica di governo. Al contrario, qui, il Salutati, nel modo dottamente allusivo che era divenuto proprio del suo sempre più erudito magistero letterario, ha inteso rivendicare la legittimità e la provvidenzialità di un regime politico che, in una qualsiasi legale forma istituzionale, garantisce la concordia tra i cittadini, il rispetto della legge, l’ordinata ed indiscussa prevalenza nell’ordinamento dello Stato dei »boni viri«”. De Id. DE ROSA (2014: 212): „Il fatto poi che Coluccio abbia giustificato la nascita di un governo monarchico, purché »liberale« e fondato sulla legge, dopo aver lodato altrove la repubblica, non appare illogico o incoerente. Egli infatti ha sempre mostrato di ritenere che non esista una forma di governo adatta in assoluto ad ogni popolo o ad ogni situazione politica – pur riconoscendo la superiorità del regime monarchico sul piano metafisico e di quello repubblicano sul piano ideale. Ogni organizzazione statale, come affermò spesso, deve servire in primo luogo all’utilità dei cittadini, realizzando il buon governo.”

nia, megvalósítva a jó kormányzást.⁸⁵ Ebből Viti az alábbi következtetésre jut: „a *De tyranno* nem a 15. század eleji firenzei politikai helyzetre adott válasz kíván lenni, hanem – a valóságtól elszakadva – olyan irodalmi műként jelenik meg, amelyben a filozófia és a történelemfilozófia találkozik, hogy a legreprezentatívabb klasszikus és középkori források felhasználásával meghatározzon egy politikai intézményt.”⁸⁶ Teljesen belátható ezen vélemények létjogosultsága, de ezekkel nem fejeztük ki teljesen a mű minden jelentését, különösen nem a poétikai-teológiai aspektust. Ullman és Dionisotti szerint 1395 körül fordulat állt be abban, hogy Salutati miként értékeli Petrarcat és Dantét. Utóbbi a kancellár életének utolsó éveiben nagyobb jelentőséget kapott, mint az előbbi.⁸⁷ Witt azt írja, hogy „1396 előtt Salutati írásaiban semmi jele annak, hogy Dante bármilyen hatást gyakorolt volna gondolkodására”,⁸⁸ de „ettől kezdve egészen haláláig Dante volt az egyetlen, legátütőbb szellemi hatás Salutati életében”.⁸⁹ A *De fato* című műtől kezdve Salutati egy Dante által ihletett, a gondviselés által irányított emberi történelem eszméjét dolgozza ki; és ez a *De tyrannō*ban teljesedik ki.⁹⁰ Életének ebben az utolsó időszakában megnő Ágoston hatása a teológia, a filozófia területén, sőt a politikai eszméket illetően is,⁹¹ emellett Dante levelei és a *De monarchiā*ja még irodalmi mintaként is jelen lesznek Salutati szövegeiben.⁹² Salutati élete utolsó tizenöt évében egyre inkább vallásos szemmel értékeli a történéseket. Meggyőződésem, hogy a *De tyrannō*t tehát nemcsak

⁸⁵ Ugyanezt előtte már kifejtette DE ROSA (2014: 212).

⁸⁶ „Da qui la sensazione che il *De tyranno* non voglia apparire una risposta al dramma di Firenze all'inizio del Quattrocento, ma che – svincolandosi dalla realtà – si configuri come un'opera letteraria dove filosofia e filosofia della storia si incontrano per definire un'istituzione politica poggiata su un'utilizzazione delle fonti classiche e medievali più rappresentative.”

⁸⁷ ULLMAN (1963: 240–241) és DIONISOTTI (1973: 1086).

⁸⁸ WITT (1976: 83).

⁸⁹ WITT (1983: 315): „From this time to his death Dante was to be the single most pervasive intellectual influence in his life.”

⁹⁰ WITT (2000: 322–323): „Legalábbis élete utolsó tíz évében Salutati olyan vallási perspektívákat képzelt el, amelyek Petrarca számára elérhetetlenek voltak. Ezek magyarázatához a *Commedia* Dantéjára volt szüksége mint társra és útmutatóra.”

⁹¹ ULLMAN (1963: 296–297), WITT (1983: 425–429).

⁹² BIANCA (2022), PARODI (1914), PETRUCCI (1972: 91).

történelmi és jogi traktátusként, hanem egy másik szinten is kell olvasnunk és értelmeznünk; a *De fato* síkjára kell emelnünk, amely Isten tervének szükségszerű megvalósulását hirdeti. Salutati mélységes hite, amivel minden művében találkozunk, a *De tyranno* bevezetésében is jelen van, és a következők szerint interpretálható: itt a földön az egyénnek a közösségen belül és a közjó érdekében kifejtett működése és a szabad választása számít, és ennek hatása is van a világra. Isten nemcsak előre ismeri az egyéni döntéseket – hiszen mindent ismer –, hanem az egyéni döntésnek megfelelően mindenhatóként képes átírni a többi ember történetét és így a történelmet is. Vergilius és Dante Salutati számára is teológus költők: ezért a *De tyrannó*ban a harmónia és a béke idilli helyzetének magyarázatára Salutati Vergilius 4. *eclogájából* idéz,⁹³ amely aztán visszaköszön a *Purg.* 22, 70–72-ben is. Itt Statius elmondja Vergiliusnak, hogy miatta lett költő, és miatta tért át a kereszténységre: „Megújul a század, / Visszatér az igazság és az első emberi idő, / És új utódok szállnak le az égből.”⁹⁴

⁹³ Verg. *Ecl.* 4, 31–35.

⁹⁴ *De tyranno* 4, 19, ld. BALDASSARRI (2014: 132): *Cumque legamus Octavium de restituenda re publica multotiens cogitasse, nihil crediderim eum ab illius intentionis propositio demovisse nisi quod videbat in contentionem omnia reditura. Non erat enim expiatum fermentum illud nec animi civium a commotione tanti fremitus requierant. Quod advertens Maro divinissime, sicut reliqua, dixit:*

*Pauca tamen suberunt priscae vestigia fraudis
quae temptare thetim ratibus, quae cingere muris
oppida, quae iubeant telluri infindere sulcos*

et cetera. Quod autem 'fraudis' dixit, non 'deceptionis' intelligi debet sed 'fraudis', id est 'cul-pae', in quo sensu penes Livium saepe reperitur vocabulum istud 'fraus'.

1. melléklet

Dante, *Commedia*, *Inf.* 34, 37–69

Dante, *Isteni Színjáték*, *Pok.* 34, 37–69

Oh quanto parve a me gran maraviglia
quand'io vidi tre facce a la sua testa!
L'una dinanzi, e quella era vermiglia;

Ó, mekkora volt a csodálkozásom,
mert három arcot láttam a fején!
Az egyik elöl volt: ez vérvörös;

l'altr'eran due, che s'aggiugnieno a questa
sovresso 'l mezzo di ciascuna spalla,
e sé giugnieno al loco de la cresta:

a másik kettő kétoldalt tapadt
emehhez, a két válla közepén,
és fönt, a tarajánál egyesültek.

e la destra pareva tra bianca e gialla;
la sinistra a vedere era tal, quali
vegnon di là onde 'l Nilo s'avvalla.

Sárgásfehér volt a jobboldali,
a bal meg olyan színű, mint akik
a Nílus forrásvidékén születtek.

Sotto ciascuna uscivan due grand'ali,
quanto si convenia a tanto uccello:
vele di mar non vid'io mai cotali.

Mindhárom arc alól két szárny eredt,
illőek ilyen hatalmas madárhoz;
még vitorlát se láttam ekkorát.

Non avean penne, ma di vispistrello
era lor modo; e quelle svolazzava,
sì che tre venti si movean da ello:

Toll nem volt rajtuk: denevérszerűen
voltak kiképezve. Lengette őket,
így három irányban kavart szelet,

quindi Cocito tutto s'aggelava.
Con sei occhi piangëa, e per tre menti
gocciava 'l pianto e sanguinosa bava.

megfagyasztva az egész Cocytust.
Hat szemmel sírt, és közben három állán
a könny s a véres nyál folyt lefelé.

Da ogne bocca dirompea co' denti
un peccatore, a guisa di maciulla,
sì che tre ne faceva così dolenti.

Mindhárom szája egy-egy kárhozottat
marcangolt, úgy, ahogy kendert tilolnak:
egyszerre kínoztá mindhármukat.

A quel dinanzi il mordere era nulla
verso 'l graffiar, che talvolta la schiena
rimanea de la pelle tutta brulla.

Az elülsőt nemcsak foggal harapta,
de körmével is tépte, hogy a hátán
időnként teljesen lejt a bőr.

„Quell'anima là sù c' ha maggior pena”,
disse 'l maestro, „è Giuda Scariotto,
che 'l capo ha dentro e fuor le gambe mena.

„Aki a legjobban szenved, középen
– szólt Költőm –, az Iskarióti Júdás:
a feje benn van, lába kinn kalimpál.

De li altri due c' hanno il capo di sotto,
quel che pende dal nero ceffo è Bruto:
vedi come si storce, e non fa motto!;

A másik kettő fejével kilóg:
a fekete pofából csüng le Brutus,
nézd, hogy vonaglik, de egy szót se szól!

e l'altro è Cassio, che par sì membruto.
Ma la notte risurge, e oramai
è da partir, ché tutto avem veduto”.

A másik Cassius, a természetes.
De újra itt az éj, itt az idő,
hogy tovább menjünk: láttuk az egészet.”
(Nádasdy Ádám fordítása)

2. melléklet

Coluccio Salutati: *De tyranno*, 5. fejezet

Arról, hogy Dante joggal helyezte Brutust és Cassiust a Pokol legmélyére mint kivételes árulókat

[1.] Mivel tehát Caesar, mint világosan bebizonyosodott, nem nevezhető türannosznak, hiszen hazája hálából, nem pedig kényszerből választotta őt fejedelemmé; és nem is zsarnokoskodott, lévén kegyesen és emberségesen kormányzott, világos, hogy megölése főbenjáró bűn volt. Mármost a mi Danténk, amikor a túlvilági létet bemutatta és végiggondolta, hogy az árulás – ami minden esetben együtt jár a hűség sérelmével – minden bűnök közül a legsú-

lyosabb, az árulókat a Pokol mélyén lévő jégbe taszította, és ide – a világminőség középpontjába – helyezte Lucifert három arccal, és e három közül a középső vörös, a bal oldali fekete, a jobb oldali pedig sárgásfehér, ami a sápadtság színe. Júdást továbbá – Krisztus árulóját – úgy mutatta be Dante, mintha a főördög középső torkába merülne alá és fejét szörnyen mardosnák Lucifer fogai. Brutus a bal arc szájában volt, Cassius pedig a jobb arcéban, s a lábuknál fogva voltak örök marcangoltatásra ítéelve.

[2.] A zseniális költő mindezt nyilvánvalóan az isteni értelemmel összhangban képzelte így. Merthogy ezen árulókat – akik közül az egyik pénzért elárulta Isten fiát, minden dolgok teremtőjét és atyját; a másik kettő pedig árulásával megölte a haza atyját, aki Brutusnak még igazi apja is volt – együtt és egyenrangúként helyezte a büntető Lucifer mellé, sőt testébe. Ugyanakkor meg is különböztette őket a büntetésmódok és a kínzásukat végző szájak eltérései által, hogy így mindegyiküknél meg lehessen különböztetni az elkövetett bűn súlyosságát. A három arcszín utalhat arra a három hatásra, amely a bűnösök lelkében keletkezik: az első a vörösség, amely a lelkiismeret-furdalásból fakad; a második a sápadtság, amely a büntetéstől való félelemből születik; a harmadik a feketeség, amely a lelkiismereten ejtett foltot jelzi. És ezek a hatások, noha minden bűnöst egyaránt érintenek, mégis különösen e három főbűnösre érvényesek. Júdás ugyanis, amikor az elülső vörös arcban, Lucifer szájába dugott fejjel tölti büntetését, akkor ő valóban „Júda”. Ez a szó ugyanis – amint Jeromos bizonyítja Philón héberül írt könyvére hivatkozva –, „dicséretet” vagy „hitvallást” jelent, ezért a „Júdás” szót így fordíthatjuk: „hitvalló vagy dicsőítő”. Júdás ugyanis a bűnbánattól indítva, a harminc ezüstpénzt visszaadva, azt mondta: „Vétkeztem, elárultam az igaz vért”. „Vétkeztem, elárultam” – ezek valóban a vallomástétel szavai; az „igaz vért” viszont a dicsőítés és magasztalás szavai. Aki tehát megbánva tettét egy kötéltre akasztotta fel magát, úgy bűnhődik, hogy feje az első arc vörös szájába merül.

[3.] Cassiusról azt olvassuk, hogy mivel azt hitte, Brutust legyőzték, és félt, hogy ellenségei kezébe kerül, megkért valakit a környezetéből, hogy vágja le a fejét. A források szerint azonban Brutus ebben az ütközetben legyőzte, megsemmisítette és a táboruk felszámolására készítette Octavianus seregét. Cassius azonban, amikor látta, hogy a lovasok támadást intézve visszarohannak és előzönlik a táborot, azt hitte, hogy Brutus serege elmenekült, és azt gondolta, hogy Brutus számára minden elveszett, visszavonult egy dombra, és mivel a felderítő késve tért vissza, félelmében arra vetemedett, hogy önként adja magát a halálnak. Ezt megfontolva helyezte Dante Cassiust Lucifer sápadt arcába. Brutus viszont, bár győzött Octavianus felett, amikor később megtudta, hogy Cassius – noha ugyanazon a napon megnyerte a tengeri csatát – vereséget

szenvedett, és belegondolt, hogy minden veszélybe került, Cassius pedig meghalt, az egész ügy gonoszságát és istentelenségét belátva, odaállt egyik társa elé, és megkérte, hogy szúrja le. És mivel a büntett foltja leginkább rajta – mint Caesar fián – hagyott nyomot, Dante, mint látjuk, Lucifer fekete arcához rendelte. És hogy valóban Caesar fia volt, azt könnyen beláthatják mindazok, akik tudják, hogy Caesar buja kapcsolatokat ápolt Brutus anyjával; és akik olvasták, hogy a meggyilkolásakor a diktátor, látván, hogy egy kivont törrel maga Brutus támad rá, görögül ezt mondta neki – latin betűkkel leírva: „Kaj szu, téknon?“, azaz: „Te is, fiam?“. E szavakat görögül így írjuk: „Καὶ σὺ, τέκνον?“ De a gyalázat motívumához Brutusnál még valami sajátos is járul. Azt olvassuk a forrásokban, hogy miközben Brutus egy éjszaka lámpafénynél különféle gondolatoktól gyötörtetett magában, egy fekete fantom jelent meg előtte, és miután Brutus megkérdezte tőle, hogy ki ő, állítólag ezt válaszolta: „A te gonosz szellemed.“ Dante joggal osztotta neki Lucifer fekete arcát.

[4.] Ki tehetne tehát szemrehányást Danténak, ha a Pokol legmélyére taszította és örök kínokra ítélte azon leggonoszabb embereket, akik oly súlyosan vétettek az erkölcsi elvek ellen, amikor áruló módon megölték Caesart, a haza atyját, aki oly kegyesen gyakorolta az uralmat, és akire a szenátus és a római nép rendkívüli szükséghelyzetben rábízta a gonoszságok megszüntetését és a háborúk lezárását? Egyébként a költemény bűnrendszere szerint logikus, hogy arra a helyre, ahová a teremtetője ellen nagyravágyásában fellázadó első ördögi teremtményt száműzték, oda került le az emberré lett Istent eláruló Júdás, valamint Brutus és Cassius, akik elpusztítva az államot, és megfosztva a hazát atyjától a birodalomirányítás jogaért és a bőséges javakért – amelyeket pedig Caesar addig is nagylelkűen juttatott nekik – áruló módon megölték Caesart, az istenségnek eme képmását. De a mi Danténknak bőségesen elegendő lenne Vergilius tekintélye is, akit vezetőjének és mesterének választott. A Pokol legmélyére ugyanis ő is azokat helyezte, „kik igaztalan ügyben / fognak fegyvert, esküjüket megszegve uruknak“. (ford. Lakatos István)

[5.] És végül is mindazok, akik költeményekben mesélik el a némelykor igaz, némelykor kitalált emberi vállalkozásokat, ezek kimenetelétől függően szokták a hősokeket felmagasztalni vagy a tetteket elmarasztalni. Így Homérosz Akhilleuszt előnyben részesítette Hectorral szemben; így Vergilius Aeneasz helyezte Mezentius és Turnus dicsérete elé. És így helyezte még mindig ő Antoniust Octavianus, Euandert pedig Turnus mögé. Így a többiek is dicséretekkel igyekeznek bizonyítani, hogy a győztesek jobbak a legyőzötteknél. Nos, ki mondja hát, hogy a mi Danténk azokat ünnepelte, akiket a győzelem sújtott le, és akiket az erősebbek szerencsés sorsa vont homályba? És lehet-e, hogy Dante a maga költeményében felmagasztalja vagy dicséretre méltónak állítja be és

mutatja azokat, akiket az emberi hatalom lesújtott, és akiket az isteni gondviselés a háború kimenetele és a sors tanúsága szerint nemcsak szerencsétlennek, hanem istentelennek és gonosznak nyilvánított?

[6.] Mármost, amikor a mi legbölcsebb keresztény költőnk a dolgok következményeit – amelyek Isten akaratának igaz tanúi – végiggondolta, és megértette, hogy Isten miként rendelte egy egységes Monarchiában összefogni az embereket, talán nem volt szükséges, hogy az isteni Gondviseléssel szembenő elkárhozottak és elvetemültek közé sorolja azokat, akik minden eszközzel megpróbáltak ellenállni ennek a tervnek? Ebből arra következtetünk, hogy Dante nem tévedett – ebben sem, amint másban sem – sem teológiai, sem erkölcsileg, még kevésbé költőileg, amikor Brutust és Cassiust elítélte: ellenkezőleg, nemhogy nem tévedett, de kétségtelenül igazságosan ítélte.

(Mátyus Norbert fordítása)

Források

- BALDASSARRI 1994 S. U. BALDASSARRI (ed.), *Leonardo Bruni: Dialogi ad Petrum Paulum Histrum*, Firenze, 1994.
- BALDASSARRI 2014 S. U. BALDASSARRI (ed.) – R. BAGEMIHL (transl.), *Coluccio Salutati: Political Writings*, Cambridge (Mass.) – London, 2014.
- BIANCA 1985 C. BIANCA (ed.), *Coluccio Salutati: De fato et fortuna*, Firenze, 1985.
- ERCOLE 1914 F. ERCOLE (ed.), *Tractatus de Tyranno von C. Salutati*, Kritische Ausgabe mit einer historisch-juristischen Einleitung von F. ERCOLE. Mit einer Geleitwort von J. KOHLER, Berlin – Leipzig, 1914.
- ERCOLE 1942 F. ERCOLE (a cura di), *Coluccio Salutati: Il trattato 'De Tyranno' e lettere scelte*, Bologna, 1942.
- LANZA 1975 A. LANZA (a cura di), *Giovanni Gheradi da Prato: Il Paradiso degli Alberti*, Roma, 1975.
- NOVATI 1891–1911 F. NOVATI (a cura di), *Epistolario di Coluccio Salutati*, I–IV, Roma, 1891–1911.
- SCARTAZZINI–VANDELLI 1911 G. A. SCARTAZZINI (comm.), *Dante Alighieri: La Divina Commedia*, sesta edizione riveduta e corretta da G. VANDELLI, Milano, 1911.
- WITT 1976 R. G. WITT, *Coluccio Salutati and his public letters*, Genève, 1976.

Felhasznált irodalom

- AGUZZI-BARBAGLI 1965 D. AGUZZI-BARBAGLI, *Dante e la poetica di Coluccio Salutati*, Italica, 42 (1965), 108–131.
- AMATO 2008a L. AMATO, *La Vita di Salutati scritta da Filippo Villani (e rivista da Salutati)*, in: T. De Robertis – G. Tantarli – S. Zamponi (ed.),

- Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009), Firenze, 2008, n. 1, 55–56.
- AMATO 2008b L. AMATO, *La Vita di Salutati di Filippo Villani nel volgarizzamento di Girolamo Pasqualini*, in: T. De Robertis – G. Tantarli – S. Zamponi (ed.), Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009), Firenze, 2008, n. 2, 57–58.
- AMATO 2008c L. AMATO, *Salutati annota il Comento alla Commedia di Benvenuto da Imola di mano di Tedaldo della Casa e Filippo Villani*, in: T. De Robertis – G. Tantarli – S. Zamponi (ed.), Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009), Firenze, 2008, n. 9, 70–72.
- AMATO 2008d L. AMATO, *Un manifesto della cultura tradizionale: la Lucula noctis di Giovanni Dominici a Salutati*, in: T. De Robertis – G. Tantarli – S. Zamponi (ed.), Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009), Firenze, 2008, n. 12, 78–79.
- AUERBACH 1963 E. AUERBACH, *Dante, poeta del mondo terreno*, in: Studi su Dante, Milano, 1963.
- BAGGIONI 2015 L. BAGGIONI, *La forteresse de la raison. Lectures de l'humanisme politique florentin d'après l'œuvre de Coluccio Salutati*, Genève, 2015.
- BALANYI 1918 BALANYI GY., *Tractatus de Tyranno von C. Salutati* (recenzió), Történeti Szemle, 7 (1918), 285–292.
- BALDASSARRI 2008a S. U. BALDASSARRI, *Salutati nei Dialogi ad Petrum Paulum Histurum di Leonardo Bruni*, in: T. De Robertis – G. Tantarli – S. Zamponi (ed.), Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009), Firenze, 2008, n. 16, 87–89.
- BALDASSARRI 2008b S. U. BALDASSARRI, *Polemiche all'ombra di Salutati: Cino Rinuccini difende la cultura volgare e risponde ad Antonio Loschi*, in: T. De Robertis – G. Tantarli – S. Zamponi (ed.), Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009), Firenze, 2008, n. 27, 108–110.
- BARON 1966 H. BARON, *The Crisis of the Early Italian Renaissance. Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Princeton (N. J.), 1955; Revised One-Volume Edition with an Epilogue, Princeton (N. J.), 1966.
- BAUSI 2000 F. BAUSI, *Giovanni Gherardi*, in: Dizionario Biografico degli Italiani, vol. 53, 2000. [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-gherardi_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-gherardi_(Dizionario-Biografico)), 2024. 09. 20.

BEN-ARYEH DEBBY 2002

N. BEN-ARYEH DEBBY, *Political Views in the Preaching of Giovanni Dominici in Renaissance Florence, 1400–1406*, *Renaissance Quarterly*, 55 (2002), 19–48.

BIANCA 2022

C. BIANCA, *La presenza di Dante in Coluccio Salutati*, in: B. Itri – A. Mazzucchi (a cura di), *Suggerzioni e modelli danteschi tra Medioevo e Umanesimo. Atti del convegno internazionale di Roma, 22–24 ottobre 2018*, Roma, 2022, 381–407.

BILLANOVICH 1963–1964

G. BILLANOVICH, *Giovanni del Virgilio, Pietro da Moglio, Francesco da Fiano*, *Italia medioevale e umanistica*, 6 (1963), 203–234; 7 (1964), 279–324.

BLACK 1986

R. BLACK, *The Political Thought of the Florentine Chancellors*, *The Historical Journal*, 29 (1986), 991–1003.

BOND 2006

CH. BOND, *Lucan the Christian Monarchist: the anti-republicanism of the De tyranno and the "De bello civili"*, *Renaissance Studies*, 20 (2006), 478–493.

CAMPANA 1971

A. CAMPANA, *Menghino Mezzani*, in: *Enciclopedia Dantesca*, vol. 3, 1971, 937–939.

CAVALLARI 1921

E. CAVALLARI, *La fortuna di Dante nel Trecento*, Firenze, 1921.

DANELONI 2008

A. DANELONI, *La copia del De nobilitate legum et medicine appartenuta al Salutati*, in: T. De Robertis – G. Tanturli – S. Zamponi (ed.), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009)*, Firenze, 2008, n. 40, 152–153.

DECARIA 2008a

A. DECARIA, *Salutati con Dante, Petrarca, Boccaccio difeso da Domenico da Prato contro l'estremismo umanistico*, in: T. De Robertis – G. Tanturli – S. Zamponi (ed.), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009)*, Firenze, 2008, n. 28, 111–112.

DECARIA 2008b

A. DECARIA, *Sonetto che segue un ritratto di Coluccio Salutati*, in: T. De Robertis – G. Tanturli – S. Zamponi (ed.), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009)*, Firenze, 2008, n. 53, 210–211.

DECARIA 2008c

A. DECARIA, *I sonetti di Salutati in un'ampia raccolta di rime tre-quattrocentesche*, in: T. De Robertis – G. Tanturli – S. Zamponi (ed.), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009)*, Firenze, 2008, n. 54, 211–212.

DE ROBERTIS–GENTILE 2008

T. DE ROBERTIS – S. GENTILE, *Alcune lettere di Petrarca nel più antico autografo di Salutati*, in: T. De Robertis – G. Tanturli – S. Zamponi (ed.), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo*

della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009), Firenze, 2008, n. 100, 314–316.

DE ROBERTIS–TANTURLI–ZAMPONI 2008

T. DE ROBERTIS – G. TANTURLI – S. ZAMPONI (ed.), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009)*, Firenze, 2008.

DE ROSA 1980–2014 D. DE ROSA, *Coluccio Salutati: il cancelliere e il pensatore politico*, Roma, 2014, [második bővített és javított kiadás; első kiadás: Firenze, 1980].

DE ROSA 2017 D. DE ROSA, *Coluccio Salutati*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 89, 2017. [https://www.treccani.it/enciclopedia/lino-coluccio-salutati_\(Dizionario-Biografico\)/?search=SALUTATI%2C%20Lino%20Coluccio%2F](https://www.treccani.it/enciclopedia/lino-coluccio-salutati_(Dizionario-Biografico)/?search=SALUTATI%2C%20Lino%20Coluccio%2F), 2024. 09. 20.

DIACCIATI 2020 S. DIACCIATI, *L'immagine di Dante nel Palazzo del Bargello*, *Archivio Storico Italiano*, 178 (2020), 3–24.

DIONISOTTI 1973 C. DIONISOTTI, *Coluccio Salutati*, in: *Enciclopedia Dantesca*, vol. 4, 1973, 1086–1087.

DONATO 2008 M. M. DONATO, *Il primo ritratto documentato di Dante e il problema dell'iconografia trecentesca: conferme, novità e anticipazioni dopo due restauri*, in: A. Cottignoli – D. Domini – G. Gruppioni (a cura di), *Dante e la fabbrica della Commedia*, Ravenna, 2008, 355–380.

EMERTON 1925 E. EMERTON, *Humanism and Tyranny. Studies in the Italian Trecento*, Cambridge (Mass.), 1925.

ERCOLE 1914 F. ERCOLE, *Coluccio Salutati e il supplizio di Bruto e Cassio*, *Bullettino della Società Dantesca Italiana*, 21 (1914), 127–135.

FERRANTE 2022 G. FERRANTE, *Suggestioni dantesche al Concilio di Costanza*, in: B. Itri – A. Mazzucchi (a cura di), *Suggestioni e modelli danteschi tra Medioevo e Umanesimo. Atti del convegno internazionale di Roma, 22–24 ottobre 2018*, Roma, 2022, 281–324.

GUERRIERI 2017 E. GUERRIERI, *Il Paradiso degli Alberti di Giovanni Gherardi da Prato: il modello decameroniano e altri archetipi letterari*, *Heliotropia*, 14 (2017), 265–282.

HANKINS 1995 J. HANKINS, *The "Baron Thesis" after Forty Years and Some Recent Studies of Leonardo Bruni Author(s)*, *Journal of the History of Ideas*, 56 (1995), 309–338.

HANKINS 2010 J. HANKINS, *Exclusivist Republicanism and the Non-Monarchical Republic*, *Political Theory*, 38 (2010), 452–482.

HANKINS 2012 J. HANKINS, *Coluccio Salutati e Leonardo Bruni*, in: *Il Contributo Italiano alla Storia del Pensiero: Filosofia*, Roma, 2012, 2–4.

HERDE 1965 P. HERDE, *Politik und Rhetorik in Florenz am Vorabend der Renaissance*, *Archiv für Kulturgeschichte*, 47 (1965), 141–220.

- LANZA 1990 A. LANZA, *Firenze contro Milano. Gli intellettuali fiorentini nelle guerre con i Visconti (1390–1440)*, Anzio, 1990.
- LEVI 1967 M. A. LEVI, *La controversia sulla uccisione di Giulio Cesare e le fonti latine del De tyranno di Coluccio Salutati*, Rendiconti dell'Istituto Lombardo. Classe di Lettere e Scienze Morali e Storiche, 101 (1967), 717–728.
- MARCHIARO 2008 M. MARCHIARO, *Coluccio Salutati: De tyranno*, in: T. De Robertis – G. Tanturli – S. Zamponi (ed.), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra* (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009), Firenze, n. 45, 2008, 169–170.
- VON MARTIN 1913 A. VON MARTIN, *Coluccio Salutati's Traktat „Vom Tyrannen“. Eine kulturgeschichtliche Untersuchung nebst Textedition*, Berlin – Leipzig, 1913.
- MEZZADROLI 1992 G. MEZZADROLI, *Rassegna di alcuni commenti trecenteschi alla «Commedia»*, Lettere italiane, 44 (1992), 130–173.
- MOLNÁR 1996 MOLNÁR P., *Az ellenállási jog két értelmezése Aquinói Szent Tamásnál*, Magyar Filozófiai Szemle, 40 (1996), 31–52.
- NUZZO 2010 A. NUZZO, *Tra retorica e verità. Una riflessione sullo stile epistolare di Salutati*, in: L. C. Rossi (ed.), *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi. Seminario internazionale per i centenari di Coluccio Salutati e Lorenzo Valla* (Bergamo, 25–26 ottobre 2007), Firenze, 2010, 211–225.
- NUZZO 2020 A. NUZZO, *A korai humanizmus és Magyarország: Coluccio Salutati, Ozorai Pipo és a famosi cives*, in: Domokos Gy. – W. Somogyi J. – Szovák M. (szerk.), *Italianista tanulmányok a magyar humanizmus és a tizenöt éves háború idejéről*, Budapest, 2020, 176–177.
- PARODI 1914 E. G. PARODI, *Tractatus de Tyranno von Coluccio Salutati*. Kritische Ausgabe mit einer historich-juristischen Einleitung v. Francesco Ercole [...], Berlin u. Leipzig 1914, recensione, Bullettino della Società Dantesca Italiana, 21 (1914), 278–279.
- PERI 2011 M. PERI, *I colori di Lucifero. Dante e il Pastore di Erma*, Zeitschrift für romanische Philologie, 127 (2011), 503–543.
- PETRUCCI 1972 A. PETRUCCI, *Coluccio Salutati*, Roma, 1972.
- PIACENTINI 2008 A. PIACENTINI, *Un codice monografico dedicato al Salutati: le lettere – trattato*, in: T. De Robertis – G. Tanturli – S. Zamponi (ed.), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra* (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009), Firenze, 2008, n. 44, 168–169.
- QUAGLIONI 2012 D. QUAGLIONI, *«A problematical book»: il De tyranno di Coluccio Salutati*, in: R. Cardini – P. Viti (ed.), *Coluccio Salutati cancelliere e politico*, Firenze, 2012, 335–349.

- RUBINSTEIN 1957 N. RUBINSTEIN, *The place of the empire in fifteenth-century Florentine political opinion and diplomacy*, Bulletin of the Institute of Historical Research, 30 (1957), 125–135.
- RUINI 2007 R. RUINI, *Bruto e Cassio in Inf. XXXIV 55–69 e la riflessione politica fiorentina quattrocentesca*, in: Quattrocento fiorentino e dintorni. Saggi di letteratura italiana, Firenze, 2007, 9–36.
- TANTURLI 1976 G. TANTURLI, *Cino Rinuccini e la scuola di Santa Maria in Campo*, Studi medievali, 17 (1976), 625–674.
- TANTURLI 2006 G. TANTURLI, *Umanesimo civile, Umanesimo volgare: i sonetti di Coluccio Salutati*, in: M. Bendinelli Predelli (a cura di), Firenze alla vigilia del Rinascimento. Antonio Pucci e i suoi contemporanei. Atti del convegno di Montreal (Mc Gill University, 22–23 ottobre 2004), Fiesole, 2006, 333–378.
- TANTURLI 2008a G. TANTURLI, *Coluccio Salutati e i letterati del suo tempo*, in: T. De Robertis – G. Tantarli – S. Zamponi (ed.), Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009), Firenze, 2008, 41–47.
- TANTURLI 2008b G. TANTURLI, *L'edizione fiorentina della Commedia del tempo e dell'ambiente del Salutati*, in: T. De Robertis – G. Tantarli – S. Zamponi (ed.), Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009), Firenze, 2008, n. 11, 75–78.
- TANTURLI 2008c G. TANTURLI, *Il canzoniere toscano di Coluccio Salutati*, in: T. De Robertis – G. Tantarli – S. Zamponi (ed.), Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009), Firenze, 2008, n. 94, 298–301.
- TANTURLI 2017 G. TANTURLI, *La cultura letteraria a Firenze tra Medioevo e Umanesimo. Scritti 1976–2016*, I–II, Firenze, 2017.
- ULLMAN 1963 B. L. ULLMAN, *The Humanism of Coluccio Salutati*, Padova, 1963.
- ULLMAN 1973 B. L. ULLMAN, *Coluccio Salutati on Monarchy*, in: Studies in the Italian Renaissance, second edition with additions and corrections, Roma, 1973, 461–473.
- VITI 1992 P. VITI, *Leonardo Bruni e Firenze. Studi sulle lettere pubbliche e private*, Roma, 1992.
- VITI 2008a P. VITI, *La «florentina libertas» e l'ideologia antitirannica*, in: R. Cardini – P. Viti (ed.), Coluccio Salutati e Firenze. Ideologia e formazione dello Stato (Firenze, Archivio di Stato, 9 ottobre 2008–14 marzo 2009), Firenze, 2008, 151–157.
- VITI 2008b P. VITI, *Tirannide e libertà in Coluccio Salutati*, in: R. Cardini – P. Viti (ed.), Coluccio Salutati e Firenze. Ideologia e formazione dello Stato (Firenze, Archivio di Stato, 9 ottobre 2008–14 marzo 2009), Firenze, 2008, 69.

- WITT 1969 R. G. WITT, *The De tyranno and Coluccio Salutati's View of Politics and Roman History*, *Nuova Rivista Storica*, 53 (1969), 434–474.
- WITT 1977 R. G. WITT, *Coluccio Salutati and the Conception of the Poeta Theologus in the Fourteenth Century*, *Renaissance Quarterly*, 30 (1977), 538–563.
- WITT 1983 R. G. WITT, *Hercules at the Crossroads. The Life, Works, and Thought of Coluccio Salutati*, Durham (North Carolina), 1983.
- WITT 2000 R. G. WITT, *In the Footsteps of the Ancients: The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, Boston – Leiden, 2000.
- ZAMPONI 2008a S. ZAMPONI, *Un Virgilio all'antica realizzato nel circolo di Salutati*, in: T. De Robertis – G. Tanturli – S. Zamponi (ed.), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo*. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009), Firenze, 2008, n. 59, 232–233.
- ZAMPONI 2008b S. ZAMPONI, *Un Dante all'antica copiato da Iacopo Angeli da Scarperia*, in: T. De Robertis – G. Tanturli – S. Zamponi (ed.), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'Umanesimo*. Catalogo della mostra (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008–30 gennaio 2009), Firenze, 2008, n. 95, 302–303.

A Contribution to the Hungarian Edition of Coluccio Salutati's *De tyranno*: Dante in the scriptorium of Coluccio Salutati.

Coluccio Salutati's De tyranno has almost always been read as a political work, within the framework of the history of ideas, provoking because of its contents a debate on the coherence of the Florentine chancellor's political and legal ideas. However, the work was created to justify and explain a passage from Dante's Inferno, and it therefore seems more appropriate even today to interpret it on a literary, moral and theological level. But it is perhaps even more interesting to point out that together with Bruni's Dialogi ad Petrum Paulum Histrum, De tyranno is a manifesto of Florentine culture in the very early fifteenth century. It shows us how a laboratory functioned around Salutati, in which even Latin-loving humanists esteemed Florentine poetry in the vernacular and in particular the work and thought of Dante.

Keywords: Coluccio Salutati, Dante, Leonardo Bruni, Florence, Caesar, Brutus, Cassius, republic, monarchy

MOLNÁR ANNAMÁRIA

16. századi magyar politikai viszonyok egy ferrarai humanista szemével – Celio Calcagnini *De concordia*ja

Celio Calcagnini ferrarai humanista Ippolito d'Este egri püspök kíséretének tagjaként 1517-ben érkezett a Magyar Királyságba és másfél évet töltött az országban. Ez idő alatt (és távozása után is) számos magyar humanistával levelezett, illetve a kopernikusi világméretű megdőléseztől csillagászati műve, a *Quod coelum stet, terra autem moveatur* is az országban született. Műfajilag és tematikailag egyaránt sokszínű életművének egyik figyelemreméltó darabja a Szatmári Györgynek ajánlott *De concordia*, amely reflektál a korabeli magyar politikai viszonyokra és azzal kapcsolatos aggályait fejezi ki. Calcagnini számos antik irodalmi példával igyekszik meggyőzni a magyarokat a török elleni összefogás szükségességéről, ugyanakkor arra is figyelmeztet, annak hiánya esetén milyen sors vár az országra. Tanulmányommal egyfelől célozom visszahozni Calcagnini alakját a magyarországi kutatások látóterébe, másfelől bemutatni a *De concordia* toposzait, forrásait és egyedi vonásait.¹

Kulcsszavak: Celio Calcagnini, *De concordia*, humanizmus, törökellenes irodalom

Calcagnini, a ferrarai polihisztor

Celio Calcagnini (1479–1541), a ferrarai d'Este család kötelékébe tartozó humanista, Ippolito d'Este (1479–1520) akkori egri püspök kíséretének tagjaként 1517. december 4-én érkezett a Magyar Királyságba és másfél évet töltött az országban. Diplomáciai feladatai mellett ez idő alatt is fenntartotta műfajilag és tematikailag egyaránt szerteágazó irodalmi tevékenységét, és életműve számos igen nagy jelentőségű darabja épp

¹ Jelen tanulmány az MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport támogatásával készült.

magyarországi tartózkodása alatt született, köztük a kopernikuszi világméretű megelőlegező *Quod coelum stet, terra autem moveatur* című csillagászati munka is. Az itt töltött idő alatt igen jelentős humanista kapcsolati hálót épített ki, korának számos humanistájával levelezett, valamint levelezőpartneri kapcsolatban állt magyar egyházi méltóságokkal, humanistákkal, amelyet az országból való távozása után is fenntartott. Magyar vonatkozású életeseményei azonban e ponton nem érnek véget, hiszen Aragóniai Beatrix halálára beszédet írt *In funere Beatricis Pannoniarum reginae oratio* címmel, 1518-ban pedig nem csupán a bácsi országgyűlésen vett részt, hanem Egerben hitszónoklatot tartott *Eucharistia sermo* címmel,² illetve Szatmári György akkori pécsi püspöknek ajánlva *De concordia* címmel törekellenes összefogásra buzdító művet írt.

Életének lexikonszerű, akár magyar nyelven is elérhető összefoglalása helyett, a kontextualizálás megkönnyítése végett, e tanulmányban csupán a legfontosabb tudnivalók felidézésére vállalkozom. Minden további fellelhető, itt nem említett adat megtalálható a hivatkozott szakirodalomban.

A Ferrarában klasszikus humanista képzésben részesült Calcagnini nem túlzás polihisztornak nevezni, hiszen filozófusként, természettudósként, matematikai és csillagászati munkák szerzőjeként, valamint történetíróként egyaránt teljes joggal tartja őt számon a tudomány. Irodalmi munkássága mellett egyházjogásként, diplomataként és apostoli protonotáriusként is tevékenykedett. Numizmatikai jártasságát bizonyítja, hogy ő készítette el a d'Este család érméinek katalógusát. Magyarországi tartózkodása során Eger mellett számos alkalommal járt Budán is, ahol csillagászati kódexeket tanulmányozott és a helyi mestereket is bevonva különféle csillagászati műszereket készíttetett. Calcagnini nálunk töltött időszakának legfontosabb levelezőpartnerei között találjuk néhány itáliai, részben Magyarországhoz is kötődő honfitársát, Giovanni Manardo (1462–1536) ferrarai orvost, II. Ulászló és II. Lajos udvari orvosát, a szintén orvos Nicolò Lonigót (1428–1524), az író Lelio Gregorio Giraldit (1479–1552) és II. Lajos tanítóját, a diplomata Girolamo Balbit (1460–1530). Asztronómiai kérdésekben a Budán tar-

² A mű általános bemutatását, témájának korabeli relevanciáját, latin szövegét és magyar fordítását ld. BITSKEY-TÓTH (2020: 29–43).

tózkodó csillagász, kartográfus Jakob Ziegler (1470 k.–1549) volt segítségére. Egyházi körökben leginkább Szalkai László váci és Szatmári György pécsi püspökkel levelezett. Emellett igen szoros viszonyt ápolt a váradi humanista körrel, különösen Perényi Ferenc püspökkel.³

Calcagnini életműve 1544-ben posztumusz jelent meg Antonio Musa Brasavola gondozásában, *Caelii Calcagnini protonotarii ferrarensis Apostolici opera aliquot* címmel. A kiadás 657 oldalon a kötet elején egy *elenchusszal*,⁴ valamint a végén egy 50 oldalas névmutatóval kiegészítve tartalmazza Calcagnini 16 könyvnyi levelezését, továbbá műfaji és tematikai szempontból egyaránt rendkívül sokszínű életművét, a teljesség igénye nélkül például államelméleti, retorikai, erkölcsfilozófiai, teológiai munkákat, valamint dialógusokat, kommentárokat, orációkat.

Eme rövid bevezető alapján is kirajzolódik, milyen jelentőséggel bír Calcagnini a magyarországi humanizmus történetében, ám mind ez idáig mégsem jutott ehhez méltó szerephez. Jelen tanulmány részben egyfajta emlékeztető kíván lenni, hogy felhívja a figyelmet Calcagnini nem teljesen hiányzó,⁵ ám az utóbbi években mégis méltatlanul háttérbe szorult magyarországi kutatásainak fontosságára, ugyanakkor elemezni és bemutatni szándékozik a ferrarai humanista magyar vonatkozású életművének egy eddig fel nem dolgozott darabját,⁶ a török elleni összefogást szorgalmazó *De concordia*t.

Egy humanista törökellenes intelmei – a *De concordia*

Calcagnini azáltal, hogy nemcsak a kulturális, hanem a politikai életnek is aktív szereplője volt, teljes mértékben nem hagyhatta figyelmen kívül a magyarországi viszonyokat. Intellektuális szempontból lényegesen sivárabb körülményeket tapasztalt, mint amilyenekhez Itáliában hozzá-

³ Calcagnini magyarországi vonatkozású levelezéséről ld. HUSZTI (1922: 57–71), HUSZTI (1923: 60–69), BITSKEY (2008: 66–68), BITSKEY (2009: 18–21).

⁴ E tartalomjegyzék kiadását ld. VILLARI (2018: 70–72).

⁵ Calcagnini Magyarországhoz kötődő tevékenységéről ld. HUSZTI (1922: 57–71), HUSZTI (1923: 60–69), LÁZÁR (2006: 39–42), BITSKEY (2008: 63–71), BITSKEY (2009: 13–23), életéről és munkásságáról összefoglaló jelleggel: MARCHETTI (1973), AGUZZI-BARBAGLI (1985: 242–243), LAJOS (2004: 7).

⁶ Érdemi elemzés nem született még a műről, az említés szintjénél valamivel hosszabban JÁSZAY (1982: 210–211) ír róla.

szokott, az országban töltött időszakot számos alkalommal egyfajta ovidiusi *relegatio*-áthallással jellemzi itáliai barátainak írt leveleiben, többször utalva önmagára száműzöttként (*relegatus*), aki arra kényszerült, hogy Itália fényességét hátrahagyva a sötétségben (*obscuritas*) éljen.⁷ Szintén leveleiben találunk példát arra is, amikor az országban élő földijeinek már-már szemrehányást tesz, ők mennyivel jobban boldogulnak Pannóniában a barbárokkal.⁸ Fontos ugyanakkor megjegyezni azt is, hogy Calcagnini véleménye címzettől, élethelyzettől függően változott, e negatív szemlélet leginkább a kezdetben írt magyarországi leveleit jellemezte.⁹

Az ország helyzete ugyanakkor politikai szempontból is számos aggodalomra adott okot. A II. Ulászló halála utáni időszak belviszályai, politikai csatározásai arra sarkallták Calcagninit, hogy felhívja a magyar nemesek figyelmét az egymás közötti egyetértés mihamarabbi megteremtésének szükségességére, amely nem kizárólag Magyarország, hanem az egyre nyomasztóbbá váló török fenyegetettség miatt az egész keresztény Európa érdeke is volt. Így született meg 1518-ban a *De concordia. Commentatio Caelii Calcagnini ad Pannonios*,¹⁰ amelyet Szatmári György pécsi püspöknek ajánlott.

⁷ [...] ego procul a patria, procul a studiis meis [...] in mediam quasi Scythiam relegatus (CALCAGNINI [1544: 79]). Lelio Gregorio Giraldinak pedig így ír helyzetéről: [...] nunc trans Istrum et ad limites usque Scythae depulsus et paulo minus quam relegatus non desino delitias et suavitates amicorum animo repetere [...] Tu vero in isthac rerum specula et luce humani generis vivis mi Lili, tecum cogita, amabo, quomodo mihi in hanc rerum obscuritatem detruso lumen afferas. (CALCAGNINI [1544: 80]).

⁸ *Quam fortunate agis in Pannonia mi Lodovice, quam tibi bene convenit cum barbaris.* A levél címzettje Ludovico Guidi di Bagno, Ercole Gonzaga bíboros vikáriusa. A levél teljes szövegét ld. CALCAGNINI (1544: 83).

⁹ E helyen tartom szükségesnek jelezni, hogy véleményem szerint időszerű lenne legalább a magyarországi időszak leveleinek jegyzetekkel ellátott kiadását elkészíteni, ugyanis csupán 45 Calcagnini-levél magyar vonatkozású részei állnak rendelkezésünkre ÁBEL Jenő kiadásában (vagyis számos esetben nem is a levelek teljes szövege olvasható, de arra is találunk példát, hogy csak a címzést közli) az *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* c. kötetben, és ezek sem mentesek a pontatlanságoktól (ld. 18. lábjegyzet). ÁBEL–HEGEDŰS (1903: 76–98).

¹⁰ CALCAGNINI (1544: 409–415).

A mű témaválasztása nem egyedi, hiszen a török egyre fenyegetőbbé váló jelenléte Európa határainál már a 14. század végétől irodalmi visszhangra talált. A téma változatos műfaji keretek között a humanisták számára is meghatározóvá vált, így lényegében Calcagnini sem tett mást, mint egy már meglévő irodalmi hagyományhoz csatlakozva reflektált az aktuálpolitikai helyzetre és megfogalmazta álláspontját a kérdésben, hiszen magyarországi tartózkodása minden bizonnyal még inkább rávilágított a téma relevanciájára.

A törökellenes irodalom néhány alapvető toposzáról, mintegy bevezető és orientáló jelleggel e helyütt is elengedhetetlen röviden szólni. A téma egyik legfontosabb alappillére az arisztotelészi alapokon nyugvó barbár-civilizált ellentét, amely kiegészül a keresztények barbár törökökkel szembeni feljebbvalóságával. Hangsúlyos szerep jut továbbá a szabadság eszméjének, amely e művekben szintén az európaiak kiváltsága, hiszen a humanisták gyakran ismételt megállapítása szerint Ázsiában az uralkodót kivéve mindenki rabszolga. Ám ha nem jól sáfárkodnak vele, épp a szabadság vezethet el a viszályhoz (*discordia*), veszélybe sodorva az áhított egységet, egyetértést (*concordia*). Számos műben megtalálható alapvetés, hogy a török pusztítása nem más, mint egyfajta isteni büntetés (Mohács után a török már egyenesen Isten ostoraként jelenik meg) a széthúzásért és viszálykodásért, amely leginkább a magyarság vétkei miatt sújtja az országot és ezáltal az európai keresztény államokat. A magyaroknak ezen felül kulcsszerep is jut a török elleni küzdelemben, hiszen az ország földrajzi elhelyezkedéséből adódóan pajzsa, védőbástyája a kereszténységnek (*clipeus/murus/propugnaculum Christianitatis*).¹¹

Visszatérve elemzésünk tárgyára, a *De concordiára*, azt a kiadásban egy Szatmárinak szóló levél előzi meg,¹² amelyben Calcagnini röviden megindokolja, miért döntött a mű megírása mellett, valamint magyará-

¹¹ A törökellenes irodalom fő toposzairól, a magyar és itáliai humanisták e tárgyú irodalmi produkciójáról, valamint Nagyszombati Márton *Opusculum ad regni Hungariae proceres* c. epikus művéről ld. KISS (2014). A *Querela Hungariae*-toposz 16–17. századi irodalmi megjelenéséről ld. IMRE (1995), a *propugnaculum Christianitatis* humanista koncepciójáról és annak irodalmi megvalósításáról ld. IMRE (1995: 143–166).

¹² CALCAGNINI (1544: 408).

zattal szolgál arra is, miért éppen Szatmárinak ajánlotta azt. E sorokban nyoma sincs a korábban emlegetett barbároknak és száműzetésnek, sőt, Calcagnini azt hangsúlyozza, érkezésekor mennyire jóindulatúan és barátsággal (*studiose*¹³ *et amice*) fogadták, így mintegy hálája jeleként vetette papírra intelmeit. Ám tisztában van azzal is, hogy szavai mit sem érnek, ha a fenyegető veszély (*imminens periculum*) és a közös megmenekülésre való törekvés (*communis salutis studium*) ez idáig nem bírtak elég meggyőző erővel.¹⁴

Az ajánlás nagyobb részét Szatmári erényeinek magasztalása teszi ki. Calcagnini a pécsi püspök kivételes emberi mivoltát és intellektusát egyaránt kiemeli,¹⁵ ugyanakkor fontos érvként említi a viszálykodó felek megbékítése, a *concordia* megteremtése iránti erőfeszítéseit.¹⁶ Calcagnini választása azért is eshetett Szatmárra, mert sorai tanúsága szerint már Itáliában megismerte nevét, majd az országba érkezve Ippolito d'Este és Girolamo Balbi elismerő szavai, később pedig személyes tapasztalatai még inkább megerősítették korábbi értesüléseit.¹⁷ Balbi egyébként egy másik szállal is kapcsolódik a *De concordia*hoz, Calcagnini ugyanis levélben tájékoztatta őt a mű megírásáról, és jóváhagyását kérte, hogy Szatmárinak ajánlja azt. A sorok tanúsága szerint Calcagnini arra is megkérte barátját, hogy nézze át, és ahol szükségesnek tartja, javítsa a még váz-

¹³ Felfedezhető egyfajta cinikus él abban, hogy Calcagnini magyarországi fogadtatása jellemzésére épp a *studium* (hiszen számos jelentése között megtalálható a 'tudomány', 'tanulmány' is) szót magában rejtő *studiose* alakot választotta, miközben korábbi levelében még barbárokként utalt a magyarokra. Ld. 8. lábjegyzet.

¹⁴ CALCAGNINI (1544: 408): *non quia me existimarem ea facundia excultum, ut eis id possem persuadere, quod imminens periculum et communis salutis studium persuadere non possunt, sed ut eos benevolentiam et votum meum testatissime relinquerem.*

¹⁵ CALCAGNINI (1544: 408): *singulari et incomparabili comitate ac benignitate promeruisti.*

¹⁶ CALCAGNINI (1544: 408): *unus maxime omnium optimates in concordiam revocare, et partes dissidentes conciliare adnitaris.*

¹⁷ CALCAGNINI (1544: 408): *olim in Italia auctoritatem et magnitudinem tuam audieram, mox in Pannonia (sic!) veniens de illustrissimo et reverendissimo principe meo, et clarissimo viro Hieronymo Balbo familiare tuo, exploratissimum super sapientia et acumine ingenii tui testimonium acceperam.*

latos formában lévő művet, de arra vonatkozó adatunk már nincs, hogy ezt Balbi valóban megtette-e.¹⁸

A *De concordia* a törökellenes irodalom két alaptoposza köré épül. Az egyik, a már korábban említett és a címadásban is egyértelműen azonosítható *concordia-discordia* ellentét. A másik pedig a kereszténység mint összetartó erő, amely egyben a feljebbvalóság biztosítéka is a törökkel szemben. Bevezetésként, egyfajta felütésként Calcagnini arra a kérdésre keresi a választ, külföldiként mennyire van joga állást foglalni a magyarok ügyében. Külön kiemelendő a mód, ahogyan már pusztán az érvelése felépítésével ellentétbe állítja a pogány antik és korának keresztény kultúráját. Ezzel pedig már önmagában, szinte anélkül, hogy a konkrét tartalmi elemeket figyelembe vennénk, jól körülhatárolhatóan azonosíthatjuk a barbárság és a kereszténység szembenállását, és természetesen tanúi lehetünk utóbbi megkérdőjelezhetetlen győzelmének is. Hiszen az antik irodalmi példák, Platón, Ciceró¹⁹ és Lükurgosz szavai képviselik az elvetendő pogány hozzáállást azáltal, hogy mindenkit arra ösztönöznek, idegenföldön csak a saját dolgával törődjön,²⁰ váljon már-

¹⁸ A Balbinak írt levél nem csupán a *De concordia* szempontjából, hanem a Calcagnini-kutatás további irányait tekintve is fontos. Ahogyan arra a 9. lábjegyzetben már utaltam, az ÁBEL Jenő által készített kiadás hiányossága nemcsak az, hogy a levelek bizonyos részeit kihagyja és ezt egyszerűen ...-tal jelöli, de még a kiadott szövegek sem minden esetben mentesek a pontatlanságtól. E Balbinak írt levélben például az *expungas* (töröld) alak helyett *expugnas* (ostromold) szerepel, vö. ÁBEL–HEGEDŰS (1903: 86). A levél helyes és teljes szövege CALCAGNINI (1544: 87) alapján, saját átírásomban a következő (a kiemelések a hibás vagy hiányzó részeket mutatják): *Ad optimates Pannonios dissidentes inter se, De concordia nescio quid commentarii conscripsi, quod Reverendiss. Quinqueecclesiensi principi dicandum putavi, si tu vir doctissime album calculum adieceris huic sententiae. Eum commentarium primogenium et tumultuarium adhuc ad te mitto, ut expungas, interlinas, aboleas; quod abs te factum erit, factum approbabo. Bene vale vir clarissime, et me ama. Agria.*

¹⁹ Cic. Off. 1, 125: *Peregrini autem atque incolae officium est nihil praeter suum negotium agere, nihil de alio anquirere minimeque esse in aliena re publica curiosum.* Cicero eme sorai azért is lehettek kézenfekvőek Calcagnini számára, mert *Disquisitiones aliquot in libros Officiorum Ciceronis* címmel megfogalmazta a *De officiis* érintő kritikáit, észrevételeit (címválasztás, fogalmak használata stb.). A művet ld. CALCAGNINI (1544: 253–269).

²⁰ *De concordia* (a továbbiakban: DC) 409: *in republica aliena peregrinum hominem suas tantum res agere oportere.* A műből származó valamennyi idézet forrása CALCAGNINI (1544: 409–415).

már süketnémává,²¹ ahogyan az andekdota szerint Marcus Valerius Homullus római polgár tanácsolta a hozzá vendégségbe érkező Antoninus Piusnak, aki arról érdeklődött, hogyan tett szert a kőre, amelyből háza porfíroszlopait elkészíttette.

A fentiektől merőben eltér a keresztény értékrend, ahol Krisztus új törvényeket hozott (*Christus [...] novas leges tulit*), amelyek értelmében a közös vallás az összekötő kapocs, nem pedig az országhatárok, így nincs abban semmi különös, ha egy itáliai, aki csak rövid ideje tartózkodik Pannóniában, szükségét érzi egy, a *concordiáról* szóló mű megírásának. Ahogyan fogalmaz, senki nem győzheti meg arról, hogy ő idegen a vele azonos vallásúak között.²² A két kultúra szembeállítás és a keresztény értékrend egyértelmű fölénye ellenére Calcagnini mégis megtalálja a hidat, a horatiusi arany középszer, hiszen Nagy Sándor példájával illusztrálja, hogy nincsenek olyan éles különbségek két nép között, mint hisszük. A hadvezér ugyanis, amikor hallotta, hogy seregében különbséget tesznek a görögök és a barbárok között, azt mondta, számára csak jók és rosszak léteznek.

Miután ezen érvekkel alátámasztotta elhatározása létjogosultságát, tényleges intelmei előtt kiemeli, hogy egy kívülálló beszéde mindig nagyobb hatást érhet el, hiszen nem befolyásolja őt pártoskodás, barátság vagy érdekek, vagyis objektív tud maradni. Így tehát, miután minden vallási-ideológiai és személyes akadály elhárult, Calcagnini hozzákezd mondanivalója kifejtéséhez. A *De concordia* tartalmát műfajából adódóan a klasszikus értelemben nem lehet, ugyanakkor nem is szükséges összefoglalni. Elegendő róla annyit mondani, hogy egy antik, görög és római irodalmi, valamint történelmi forrásanyagot felvonultató humanista *exemplum*- és toposzgyűjtemény, amelyben Calcagnini számára ismert példákon keresztül illusztrálja az egység, az összefogás (*concordia*) fontosságát, illetve felvázolja azokat a szerencsétlen végkimenetelű forgatókönyveket, amelyek annak elmaradása és a *discordia* felülkerekedése esetén következtek be. Ezt a kivételesen gazdag humanista alpműveltséget egészíti ki a magyar történelemből vett példákkal, amelyekről ké-

²¹ DC 409: *eum qui in alienam domum venisset, surdum et mutum esse debere.*

²² DC 409: *nemo mihi unquam persuaserit, me peregrinum esse inter eos qui eadem mecum religione initiati sunt.*

sőbb részletesen is szó esik. Gondolatmenetét néhányszor megszakítja és kiszól a műből, minden esetben a magyar urakhoz intézve szavait.

A *De concordia* minden elemében ízig-vérig humanista alkotás, nem csupán témaválasztása, toposzai, hanem antik irodalmi forrásai is azzá teszik. Ez utóbbiak többsége parafrazeálva, szerzője megnevezésével vagy anélkül, kisebb része pedig szó szerint idézve szerepel. A műben azonban olyan nagyszámú irodalmi és történelmi utalás található – sőt, lényegében azok egybefűzéséből áll össze a munka –, hogy teljes kifejtésükre jelen tanulmány keretein belül nincs mód (ezt egy jegyzetelt szövegkiadásban lehetne csak minden részletre kiterjedően elvégezni), így most a főbb nevek felsorolása mellett csak az egyes típusok néhány szemléletes példáját emelném ki.

A *De concordia* görög forrásai között egyaránt találunk költőt (Homérosz, Hésziodosz), filozófust (Platón), történetírót (Plutarkhosz), tragédiaköltőt (Euripidész), komédiaköltőt (Arisztophanész) és fabulaszerzőt (Aiszóposz). Homéroszt görögül idézi, a többi felsorolt szerzőt parafrazeálja.

A latin nyelvű források között nagyszámú említése miatt kiemelkedik a már fentebb is említett Cicero, akinek számos gondolatát felhasználja Calcagnini, néhol megjelöli, melyik művéből dolgozik, másutt azonban elmulasztja ezt. Petronius azért érdemel külön figyelmet, mert tőle szó szerinti idézetet is olvashatunk, ám annak épp az első szava szerepel hibásan.²³ Hasonlóan érdeklődésre számot tartó adat, hogy Ennius *Annales*-ének 12. könyvéből is merít (maga jelöli meg a forrást),²⁴ amely azonban mára csak töredékes formában maradt ránk, így a szöveg helyet nem tudjuk pontosan azonosítani, ugyanakkor mégis érdekes lehet, hogyan és milyen változathoz jutott hozzá Calcagnini. Sallustius és Horatius nevét szintén forrásai között említi, ugyanakkor nyilvánvalóan számolnunk kell azzal, hogy nem tartotta szükségesnek minden

²³ Vö. Petr. *Sat.* 124, 27–33. Calcagnininál *Intonuere tubae* szerepel az *Intremuere tubae* helyett. Itt kétféle lehetőséggel számolhatunk: vagy egyszerűen csak hibásan idézte emlékezetből, de az is lehetséges, hogy egy másik szövegváltozatot ismert.

²⁴ DC 410–411: *Hinc Di Consentes dicti ab Ennio, XII illi qui mutuo inter se consensu conspirare creduntur.*

egyes szerző név szerinti említését, hiszen egy humanista számára teljesen magától értetődő volt az antik irodalmi művek mélyreható ismerete.

A *De concordia* toposzkészlete

Nem csupán a fent felsorolt antik források, hanem a műben megjelenő klasszikus toposzok is ékes tanúbizonyságát adják Calcagnini kiemelkedő humanista műveltségének. A *De concordia* toposzairól általánosságban, mintegy bevezető jelleggel korábban már szó esett, így a következőkben csak az eddig nem említett, ám mégis kiemelkedő és tipikus jegyekről esik szó.

Talán nem meglepő, hogy a címadó *concordia-discordia* párosa, a törekellenes irodalom egyik alappillére a leginkább felülreprezentált, néhány soronként megjelenő toposz a műben. E két fogalom meglehetősen sokszínű, egyszersmind változatos formában és módokon kíséri végig a művet. Athéniaiak, krétaiak, makedónok, egyiptomiak, héberek és rómaiak példái elevenednek meg előttünk, ők hogyan jártak el belviszályok vagy külső fenyegetés esetén. Calcagnini valamennyi esetben azt hangsúlyozza, minden állam csak addig virágzott, amíg jelen volt a *concordia*, sőt enélkül naggyá sem lehettek volna. Minderre Sallustius híressé vált szavaival élve emlékeztet: *concordia res parvas crescere, discordia vero magnas etiam dilabi*.²⁵

Az antikvitás kedvelt hajózás-toposza szintén többféleképpen jelenik meg a műben. Calcagnini arra figyelmeztet, hogy hatalmas oktalanság azt hinni, az egyéni érdek (*privatum commodum*) előbbre való a közügyénél (*publica utilitas*), hiszen, ha pusztulás jön, az mindenre kiterjed és senkit nem kímél. Itt állítja párhuzamba a hajó süllyedését az állam pusztulásával: a közös hajóban utazókat ugyanaz a hajótörés fenyegeti, függetlenül attól, hogy a taton vagy az orrban vannak. Így a királyság mindaddig nem pusztulhat el, amíg az urakra és a polgárookra is egyazon veszedelem árnya vetül, ha mégis, akkor pedig senki nem vonhatja ki magát a következmények alól.²⁶ Ugyanígy süllyedésre van ítélve az a

²⁵ DC 412.

²⁶ DC 411–412: *Nam sicut navis periclitari non potest, quin ea, quae in ipsa congesta sunt, eodem naufragio amittantur: neque interest [...] an in puppi an in prora sita sint: ita respublica et regnum affligi non potest, quin ea quae civium et optimatum sunt, eadem clade rapiantur.*

hajó, amelynek kapitányai a saját érdeküket nézik és nem tudnak meg-egyezni, merre fordítsák a kormányt.²⁷

E példákon keresztül Calcagnini megidézi ugyan a természet erejét, ám nem sokkal később hozzáteszi, hogy a viharok és a természeti csapások (földrengés, árvíz), sőt még az ellenségek sem pusztítottak el annyi várost, mint a *discordia*. A valódi veszélyt a széthúzó gondolkodás (*discordans cogitatio*), valamint a széthúzó lelkek dühe és féktelensége (*discordantium animorum furor et intemperantia*) jelentik.

A tanító-nevelő, *praeceptum*-jelleg szintén helyet kap azáltal, hogy Aiszóposz 53. apológusát idézi fel Calcagnini, amelyben egy apa, érezvén közelgő halálát, úgy dönt, felhívja fiai figyelmét az egyetértés fontosságára. Először a nagyobb és erősebb fiút kéri meg arra, törjön el egy köteg rőzsét, majd miután nem jár sikerrel, a kisebb kezébe csak egy ágat ad, aki könnyűszerrel ketté is töri azt. Ily módon a fiúk rájöhetnek, hogy amíg összetartanak, erejük megtörhetetlen, ám külön-külön közel sem olyan erősek, mint hiszik.

A fentiekben említett példák is szemléletesen mutatják, jól megfér egymás mellett a műben az antikvitas és a keresztény szemlélet, míg előbbi a követendő példák sorát, utóbbi a mű alapgondolatának ideológiai alapját szolgáltatja, e kettőt pedig Calcagnini kellő tudatossággal ötvözi és állítja mondanivalója szolgálatába.

A *De concordia* magyar vonatkozású elemei

Az eddigiek alapján úgy tűnhet, a *De concordia* megírása során Calcagnini csupán humanista műveltségére és a jól ismert toposzrendszerre támaszkodott, a megszokott elemeket számára logikus rendbe illesztve közhelyeket vonultatott fel, azonban ez messze nem helytálló megállapítás. Épp ennek ellenkezője igaz, ugyanis annak ellenére, hogy viszonylag rövid időt töltött az országban, a ferrarai humanista igyekezett tájékozódni a magyar eseményekről, reflektálni rájuk, valamint az összefogás szükségessége melletti érvként felvonultatni azokat. E törekvésének ékes bizonyítéka, hogy amikor az állam zavartalan működését és felvi-

²⁷ DC 413: *Quod si navem gubernantes obluctent inter se, et quisque velit pro captu animi sui huc vel illuc clavum propellere, et antemnas obvertere: quis dubitat ei navi presentissimum naufragium aut allisionem paratam esse.*

rágzását garantáló feltételek között az egyetértés fontosságára hívja fel a figyelmet, Attila hun király példáját idézi fel, aki hódításaival nagy birodalmat épített fel, ám halála után fiai viszálykodása kis híján semmisé tette minden erőfeszítését.²⁸

Calcagnini külön erénye, hogy tisztában van a közelmúlt magyar történelmének eseményeivel is, hiszen Attila után, már a következő mondatban, 1514-ben találjuk magunkat, a Dózsa György-féle parasztfelkelés idején. Calcagnini szinte szemrehányást tesz önmagának, amiért túlságosan régi példát hozott, miközben akadnak sokkal aktuálisabbak is.²⁹ Dózsát ugyan nem említi név szerint, valamint beismeri, hogy nincs tisztában a felkelés okával sem, mégis elismerésre méltó a tény, hogy hallott a történetekről. Az eseményeket nem egészen három évvel korábbra (*nondum plane triennium actum est*) datálja, ami azért különös, mert a felkelés 1514. május és július között zajlott, ám Calcagnini csak 1517 decemberében érkezett Magyarországra. Mivel a mű tartalma, szóhasználatja egyértelműen megerősíti, hogy Calcagnini csak az országba érkezése után kezdett a *De concordia* megírásába, ezért az valószínűsíthető, hogy néhány hónapot tévedett a felkelés időpontját illetően, ez azonban egyáltalán nem kisebbíti érdemét, hogy tájékozódott az aktuális magyarországi eseményekről. Calcagnini igen szókimondóan fejezi ki aggályait, amiért egy kapákkal és kaszákkal felfegyverzett csőcselék is ilyen mértékű felfordulást idézhetett elő, a megmenekülés pedig, véleménye szerint, Istenen kívül annak köszönhető, hogy a lázadók nem voltak tisztában erejükkel és nem látták az urak együgyűségét.

Calcagnini azonban nem áll meg a közelmúlt eseményeinél, hanem egészen saját korának hétköznapi valóságáig jut. Némi antik áthallással, szinte már cicerói hévvel a halhatatlan istenekre (*per deos immortales*) kéri a magyarokat, ne sodorják veszélybe királyukat (nem nevezi meg, de egyértelműen II. Lajosra utal), ugyanakkor arra is figyelmeztet, ifjúkora

²⁸ DC 413: *In vestris monumentis traditum est, quam egregie ac feliciter Attila ille magnus autor vestri generis non parvam orbis partem suis victoriis obiverit, magnumque vobis nomen et regnum paraverit: quod omne post eius mortem dissidentibus eius liberis, sibique principum asciscantibus pene funditus eversum est.*

²⁹ DC 413: *Sed quid ego vetustatem et res a memoria nostra remotas excutio, quom proximis et recentibus exemplis uti possimus.*

ellenére ne nézzék le őt, mert egy uralkodó erényeit és alkalmasságát nem életkora határozza meg. Álláspontját fiziognómiai érvek rövid felsorolásával támasztja alá, szemei, homloka, egész külseje alapján alkalmasnak vélve Lajost az uralkodásra, továbbá egy kedvelt és többször visszatérő makedón példával emlékeztet arra, hogy II. Philipposz halála után Nagy Sándor is fiatalon került hatalomra.

Az elrettentő történelmi példák és intelmek után a mű záró soraiban kap helyet a magyarok felelősségének és kulcsszerepének kifejtése a török elleni harcban. Calcagnini ugyan már a mű egy korábbi részében megteszi azt az igencsak súlyos, ugyanakkor helytálló megállapítást, hogy minden keresztény megmenekülése és épsége a magyarokon áll (*ex vestris praesidiis communis omnium Christianorum salus et incolumitas pendeat*).³⁰ Ám, hogy korábbi kijelentését nyomatékosítsa, a záró sorokban is visszatér ehhez a gondolathoz. Felszólítja a magyarokat, hogy fontolják meg szavait, továbbá meg is nevez néhány veszélynek kitett államot, a felsorolás élén pedig nem meglepő módon épp saját hazáját, Itáliát találjuk: *Nec vero Pannoniae tantum hoc votum, sed Italiam, Germaniam, Galliam, Hispaniam, caeterasque Christi provincias hoc a vobis efflagitare cogitate*.³¹

Történelmi ismereteink alapján ismert előttünk az a sajnálatos tény, hogy Calcagnini intő szavai nem találtak értő fülekre, és kevesebb mint egy évtized múlva Mohácsnál megpecsételődött az ország sorsa. Ez azonban semmit sem von le a *De concordia* irodalmi értékéből és nem kisebbíti a ferrarai humanista érdemeit, aki bár csupán másfél évre érkezett az országba, mégis úgy érezte, legalább e munkával felelős szószólójává kell válnia az ügynek.

Összegzés

Jelen tanulmány megírásának elsődleges célja az volt, hogy emlékeztessen, Celio Calcagnini ferrarai humanista magyar vonatkozású tevékenysége, szerepvállalása humanistaként és diplomataként egyaránt rendkívül szerteágazó, egyszersmind kimagasló volt. Munkássága további kutatásokra érdemes, amelyek kontextualizálják (leginkább magyarorszá-

³⁰ DC 412.

³¹ DC 415.

gi) tevékenységét és méltó hangsúlyt adnak valamennyi munkájának, egységbe rendezve azokat. Ezzel összefüggésben másik célkitűzésem az volt, hogy fenti állításomat egy eddig még nem kutatott, a magyar szakirodalomban nem elemzett művének bemutatásával illusztráljam. Úgy vélem, a *De concordia* ékes példája Calcagnini humanista *eruditiójának*, toposzai, forrásai és *exemplumai* a törökellenes irodalom méltó munkájává teszik, magában hordozza annak valamennyi jellegzetes vonását, ugyanakkor arra vonatkozóan is bizonyítékkul szolgál, hogy Calcagnini személyében érdekes és további kutatásokra érdemes szerzővel van dolgunk.

Források

- ÁBEL–HEGEDŰS 1903 ÁBEL J. – HEGEDŰS I. (szerk.), *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Budapest, 1903.
- CALCAGNINI 1544 *Caelii Calcagnini protonotarii ferrarensis Apostolici opera aliquot*, Bazel, 1544.

Felhasznált irodalom

- AGUZZI-BARBAGLI 1985 D. AGUZZI-BARBAGLI, *Celio Calcagnini*, in: P. G. Bietenholz – T. B. Deutscher (eds.), *Contemporaries of Erasmus*, vol. 1, Canada, 1985, 242–243.
- BITSKEY 2008 BITSKEY I., *Egy humanista polihisztor Egerben: Celio Calcagnini*, in: Oborni T. – Á. Varga L. (szerk.), *Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*, Eger, 2008, 63–71.
- BITSKEY 2009 I. BITSKEY, *Un capitolo della storia dell’Umanesimo postcorviniano: Celio Calcagnini in Ungheria*, *Studia Historica Adriatica ac Danubiana*, 2 (2009/1), 13–23.
- BITSKEY–TÓTH 2020 BITSKEY I. – TÓTH O., *Celio Calcagnini Eucharistia-sermója Egerben 1518-ban*, in: Bajáki R. – Báthory O. (szerk.), *Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben*, Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok 26, Budapest, 2020, 29–43.
- HUSZTI 1922 HUSZTI J., *Celio Calcagnini in Ungheria I–II.*, *Corvina*, 2 (1922/3), 57–71.
- HUSZTI 1923 HUSZTI J., *Celio Calcagnini in Ungheria III–IV.*, *Corvina*, 3 (1923/6), 60–69.
- IMRE 1995 IMRE M., *„Magyarország panasza”. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995.
- JÁSZAY 1982 JÁSZAY M., *Párhuzamok és kereszteződések. A magyar-olasz kapcsolatok történetéből*, Budapest, 1982.

- KISS 2014 F. G. KISS, *Political Rhetorics in the Anti-Ottoman Literature. Martinus Thyrnavinus: To the Dignitaries of the Hungarian Kingdom*, in: N. Spannenberger – Sz. Varga (ed.), *Ein Raum im Wandel: Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Stuttgart, 2014, 141–157.
- KISS 2022 F. G. KISS, *Renaissance humanism in the age of the Jagiellonian kings in Hungary (1490–1526)*, *Hungarian Studies*, 36 (2022), 3–21.
- LAJOS 2004 LAJOS M., *Celio Calcagnini*, in: Kőszeghy P. (szerk.), *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor II.*, Budapest, 2004, 7.
- LÁZÁR 2006 LÁZÁR I., *Celio Calcagnini Magyarországon*, in: Szörényi L. – Takács J. (szerk.), *Serta Jimmyaca. Emlékkönyv Kelemen János 60. születésnapjára*, Budapest, 2006, 39–42.
- MARCHETTI 1973 V. MARCHETTI, *Celio Calcagnini*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 16, 1973. https://www.treccani.it/enciclopedia/celio-calcagnini_%28Dizionario-Biografico%29/ 2024. 09. 09.
- VILLARI 2018 S. VILLARI, *Gli «Opera aliquot» e l'eredità di Calcagnini. La testimonianza di Giraldo Cinthio*, *Studi giraldiani. Letteratura e teatro*, 4 (2018), 5–94.

16th-century Hungarian political conditions through the eyes of a Ferrarese humanist – The *De concordia* of Celio Calcagnini

Celio Calcagnini, a humanist from Ferrara, arrived in the Kingdom of Hungary in 1517 with the attendance of Bishop Ippolito d'Este of Eger and spent a year and a half in the country. During this period (and even after his return to Italy), he maintained a correspondence with many Hungarian humanists, and his astronomical work Quod coelum stet, terra autem moveatur, which anticipated the Copernican world view, was also written in Hungary. One of the most remarkable pieces of his oeuvre, both in terms of genre and topic, is De concordia, dedicated to György Szatmári, which reflects on and expresses his concerns about contemporary Hungarian political conditions. Calcagnini uses a number of literary examples from antiquity to convince Hungarians of the need for unity against the Ottomans, while at the same time warning off the fate that awaited the country in its absence. The aim of my study is to bring Calcagnini's figure back into the field of research in Hungary and to present the tropes, sources, and unique features of De concordia.

Keywords: Celio Calcagnini, *De concordia*, Humanism, Anti-Ottoman Literature

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

Egy magyar jezsuita javaslatai az „eretnekségek kiiktatásáról” a 16–17. század fordulóján

Szántó (Arator) István, a jezsuiták első nemzedékének jelentős magyar képviselője szinte egész élete során folyamatosan és elszántan küzdött a reformáció ellen a katolikus hit helyreállítása érdekében. Bárhol is szolgált, minden tevékenységének végső célja ez volt. Műveinek nagy része azonban sajnálatos módon elveszett, ám nagyszámú és gyakran terjedelmes leveleinek jó része fennmaradt.

Az 1600-as évből fennmaradt levelei és egy rövid, összefoglaló írása (Brevis et succincta descriptio, quo tempore et qua occasione haereses in Ungariam et Transylvaniam fuerint invectae, quem progressum habuerint, et quis modus sit eas exstirpandi) megmutatja, hogy az idősödő Szántó – hosszú évek tapasztalatai alapján – hogyan látja a katolicizmus helyzetét kora Magyarországon, milyen módszerekkel és intézkedésekkel véli visszaszoríthatónak a protestáns felekezetek térnyerését.

Kulcsszavak: jezsuita rend, hitviták, felekezeti küzdelmek, „eretnekségek” visszaszorítása

Szántó (Arator) István (1540–1612), a jezsuiták első nemzedékének jelentős magyar képviselője szinte egész élete során folyamatosan és elszántan küzdött a reformáció ellen a katolikus hit helyreállítása érdekében.¹ Bárhol is szolgált, minden tevékenységének végső célja ez volt: Rómában magyar gyóntatóként a papképzés előmozdítására megkísérelte létrehozni a Collegium Hungaricumot;² magyar nyelvű imádságoskönyvet állított össze; erdélyi tartózkodása idején a fejedelem által támogatott iskola alapításán kívül számos hitvitát folytatott a protestánsokkal; elkezdte (és egyes vélemények szerint be is fejezte) a Biblia magyar nyelvre fordítását;

¹ Szántó életének rövid összefoglalását legutóbb ld. LÁZÁR (2018).

² A teljesség igénye nélkül ld. például STEINHUBER (1895), FRAKNÓI (1912), BITSKEY (1983), BITSKEY (1996), LÁZÁR (2022).

elkészítette a Korán cáfolatát³ stb. Írásainak azonban hányatott sors jutott osztályrészül: élete során egy sem jelent meg nyomtatásban, magyar nyelvű kézirataiból egyetlen sor sem maradt fenn (különösen fájó a feltételezett bibliafordítás hiánya), latin nyelvű kéziratainak nagy része szintén elveszett. Néhány latin nyelven írott műve, továbbá nagyszámú, köztük több igen terjedelmes, egy adott témát alaposan körüljáró, elemző levele azonban fennmaradt, amelyeknek zöme különböző forráskiadványokban az utóbbi évszázadban nyomtatásban is megjelent.

1600-ban Szántó jelezte⁴ a rend generálisának, Claudio Acquavivának, hogy negyvenévi szolgálata után hátralévő éveit visszavonultan, nyugodt alkotótevékenységnek szentelve szeretné eltölteni: magyar és latin nyelven szándékozik prédikációgyűjteményt összeállítani, hogy ezzel segítse a nem kellőképpen képzett és felkészült papok munkáját, valamint a protestánsok írásait kívánja megcáfolni. A rendi előjáró hozzájárul Szántó kéréséhez.

Ugyanebből az évből fennmaradt egy rövid, összefoglaló írása, a *Brevis et succincta descriptio, quo tempore et qua occasione haereses in Ungariam et Transylvaniam fuerint invectae, quem progressum habuerint, et quis modus sit eas exstirpandi*.⁵ Ez az írás, valamint egy ehhez kapcsolódó terjedelmes levele megmutatja, hogy az idősödő Szántó – hosszú évek tapasztalatait összegezve – hogyan látja a katolicizmus helyzetét kora Magyarországon, milyen módszerekkel és intézkedésekkel véli visszacsoríthatónak a protestáns felekezetek térnyerését.

A *Brevis et succincta descriptio* keletkezésének körülményeiről pontos ismeretekkel rendelkezünk. Szántó 1600. május 28-án levelet írt Acquaviva generálisnak,⁶ amelyben többek között hírt ad művének elkészültéről, megírásának előzményeiről. A generális titkára, Jacques Sirmond⁷ Acquaviva nevében az osztrák tartományfőnök, Ferdinand Alber közvetítésével felkérte Szántót, hogy tegyen eleget egy bizonyos, a jezsui-

³ LÁZÁR (1990).

⁴ Szántó levele Claudio Acquavivához, Bécs, 1600. május 28. Ld. LUKÁCS (1987: 468–472).

⁵ Rövid és tömör összefoglalás arról, hogy az eretnekségek mikor és milyen körülmények között jelentek meg Magyarországon és Erdélyben, hogyan terjedtek el, és miképpen lehet őket kiirtani. Ld. LUKÁCS (1987: 569–579).

⁶ Ld. a 4. lábjegyzetet.

⁷ A francia Jacques Sirmond (1559–1651) csaknem két évtizeden át volt a generális titkára.

itákhoz közelálló párizsi tudós kérésének. A *doctor parisiensis* az iránt érdeklődött, hogy az északi országokban hogyan jelent meg a protestantizmus, hogyan terjedt el, mennyire vált jelentőssé a korábbi időszakban.⁸ A tartományfőnök a válaszával Magyarország, Erdély, Dalmácia, Horvátország és Bosznia vonatkozásában Szántót bízta meg, aki beszámolója szerint a feladatot körültekintően teljesítette, több mint egy hónapos munkával összeállította a válaszát, vagyis a *Brevis et succincta descriptiōt*, amelyet a generálisnak írott leveléhez mellékel.⁹ Megjegyzi, hogy Erdéllyel csak érintőlegesen foglalkozik, hiszen az előző évben részletesen megírta a jezsuiták erdélyi tevékenységének történetét.¹⁰

A *doctor parisiensis* kérését közvetítő levél nem maradt fenn, azonban mivel Szántó művében pontról pontra válaszol, következtethetünk a kérdések tartalmára. Mielőtt azonban a kérdésekre sorjában válaszolna, Szántó röviden felvázolja az ország történetét vallási szempontból, és általános megállapításokat tesz a protestantizmus elterjedéséről. Rövid összefoglalásának már az első mondataiban határozott kijelentést fogalmaz meg az „eretnekségek” vonatkozásában: a magyarok 600 évvel korábban vették fel a kereszténységet, az országban soha nem ütötte fel a fejét eretnokség, az mindig kívülről, idegen népek közvetítésével jelent meg. Példaként hozza fel a huszitizmust, amelynek képviselői – elmondása szerint – Mátyás idején feltűntek ugyan az országban és engedélyt kértek nézeteik hirdetésére, a király azonban ehhez nemcsak hogy nem járult hozzá, hanem kivégeztette őket, e szavak kíséretében: *satius est, ut vos soli pereatis, quam ut plures vobiscum in tartara pertrahatis, et inde maiora vobis inferni tormenta accumuletis*.¹¹ Mátyás halála után azonban az ország meggyengült, belviszályok gyötörték, végül pedig a mohácsi vereséget követően teljesen széthullott.

⁸ Jelenleg nincs információ arról, hogy ki lehetett ez a bizonyos *doctor parisiensis*, illetve hogy a többi országra vonatkozóan kapott-e válaszokat, valamint hogy az információk gyakoroltak-e hatást a jezsuiták tevékenységére.

⁹ Ld. az 5. lábjegyzetet.

¹⁰ Ez a *Historia Societatis Iesu in Transylvania* c. műve. Ld. LUKÁCS (1987: 527–568).

¹¹ „jobb, ha egyedül ti pusztultok el, mint hogy sokakat magatokkal rántva a pokolba ott még nagyobb büntetést szenvedjete el”. Ld. LUKÁCS (1987: 569).

Az államszervezet meggyengülése mellett a nemesség felelősségét is hangsúlyozza. A nemesek morális züllésük következtében fogékonyra váltak a lutheranizmusra és a kálvinizmusra, jobbagyaikra is rákényszerítették ezeket a tanokat, fiaikat pedig protestáns egyetemekre küldték tanulni, hogy minél inkább megerősítsék őket a protestantizmus iránti elkötelezettségükben. Az új tanok elterjedését Szántó szerint elősegítette az is, hogy csak kevésszámú és alacsony színvonalú katolikus iskola maradt az országban, amelyek nem képesek ellensúlyozni a külföldi egyetemeken képzett protestáns prédikátorok hatását. Beszámol arról, hogy a protestánsok mindenütt, ahol megjelennek, rögtön iskolát alapítanak, ahol a szegények gyerekeit is oktatják, anyagilag is támogatva őket. Ezt követően részletesen, egyházmegyékre bontva tudósít a katolikus iskolák helyzetéről.

A főpapok felelősségét is hangsúlyozza, akik elhanyagolva a lelkek gondozását, teljes mértékben világi ügyekkel foglalkoznak, anyagi javakat hajhásznak, odáig elmenően, hogy még ha sor kerül is vizitációra, a vizitátorokat a protestánsok, illetve az erkölcstelen életmódot folytató katolikus papok könnyedén megvesztegetik. A királyok és fejedelmek sem léptek fel kellő határozottsággal a protestantizmus terjedése ellen, sőt időnként még akadályozták is azokat a püspököket, akik határozottabb cselekvésre szánták volna el magukat. Végül mindezek alapjaként az általános erkölcsi romlást, a társadalom minden rétegét – egyháziakat, nemeseket, polgárokat – egyaránt érintő morális züllöttséget nevezi meg.

Ezek előrebocsátása után tér rá a kérdések megválaszolására, és – amint említettem – a válaszokból következtethetünk arra, hogy miről szándékozott tájékozódni a párizsi tudós.

Az első kérdés arra vonatkozhatott, hogy mely protestáns tanok jelentek meg az országban, ez mikor történt, és elterjedésük mely területeket érintette. Szántó válaszában kifejti, hogy az országban a lutheranizmus és a kálvinizmus van jelen, ezek a mohácsi csatavesztést követő zűrzavaros időkben, a belviszályok és a háborúk miatt tűntek fel. Elsősorban a kevert (német és szláv) lakosságú területeken erősödtek meg. Szántó részletesen felsorolja azokat a jelentős városokat, amelyekben csaknem kizárólagossá vált a protestantizmus, illetve azokat, amelyekben a protestánsok és a katolikusok együtt élnek. Megjegyzi, hogy a nemesek birtokain érvényesül a *cuius est regio, eius religio* elve.

A második kérdés arra irányulhatott, hogy a protestantizmus elterjedése okozott-e erőszakba torkolló villongásokat. Szántó válasza szerint Magyarországon nem történt ilyesmi (Erdély vonatkozásában megjegyzi, hogy a későbbiekben visszatér erre a kérdésre). Ennek okát főképp abban látja, hogy bár a protestáns tanok erkölcsi szabadosságot hirdetnek, az ország törvényei szigorúan büntetik az ilyen jellegű cselekedeteket. Tudósítása szerint esetenként protestáns német katonák követtek el (nem vallási jellegű) atrocitásokat pl. rablásokat, kicsapongásokat, azonban később megbűnhődtek. Érdeemes odafigyelnünk arra – amit Szántó más írásaiban is hangsúlyoz –, hogy állítása szerint az „eretnekségeket”, azaz a protestáns tanokat idegenek hurcolták be az országba, vagyis a magyaroktól ezek távol állnak.

A harmadik kérdés a rekatolizáció lehetőségeiről, esélyeiről, teendőiről tudakozódhatott. Ezzel kapcsolatban Szántó optimistán nyilatkozik, egyszerűen megoldhatónak tartja a problémát, ugyanis úgy véli, hogy mindössze a világi és egyházi hatóságoknak kellene határozottan fellépniük. A világi előljáróknak csupán be kellene tartatniuk az ország törvényeit, a protestáns várkapitányok, városi előljárók stb. helyébe katolikusokat kellene helyezniük. Az egyházi előljáróknak pedig vizitációkat kellene tartaniuk, a helytelen életmódot folytató papokat meg kellene regulázniuk, a protestáns lelkészeket és az őket támogató nemeseket ki kellene közösiíteniük.

A negyedik kérdés az országban megtalálható protestáns irányzatokra vonatkozhatott. Szántó megismétli, hogy Magyarországon a lutheránusok és a kálvinisták vannak jelen, ezek már felekezeteknek tekinthetők, megvan az egyházszervezetük, előljáróik, hierarchiájuk.

Ötödik kérdésében a „párizsi tudós” arról érdeklődhetett, hogy betölthetnek-e tisztségeket, hivatalokat protestáns személyek Magyarországon. Erre Szántó igenlő választ ad, hozzátéve, hogy még az udvari körökben is jelen vannak lutheránus, illetve kálvinista tisztviselők. Például Miksa főherceg több visszafoglalt vár élére protestáns várkapitányt nevezett ki.

A következő kérdés a vallásgyakorlás szabadságára vonatkozhatott. Szántó szűkszavúan válaszol: a protestáns prédikátorok ugyanolyan

szabadon hirdethetik tanaikat, mint a katolikus papok, ráadásul büntetlenül zaklathatják őket.

A hetedik kérdés a protestánsok vallásgyakorlására irányulhatott. A válasz szerint a protestánsok a főbb egyházi ünnepeken (Karácsony, Húsvét, Pünkösd) kívül más ünnepeket nem tartanak meg, illetve sajátokat kreálnak, nem tartják meg a böjtölést, és az egyházi törvényeket általában figyelmen kívül hagyják.

A nyolcadik kérdés konkrétan az ország vezetőinek vallási hovatartozása iránt érdeklődhetett. Szántó név szerint felsorolja, hogy a legjelentősebb hivatalokat betöltők közül ki katolikus, illetve protestáns.

A következő kérdésre Szántó mindössze ennyit ír: „a válasz az eddigiekből következik”, így nem tudjuk, miről szólhatott.

A tizedik kérdés a katolikusok és a protestánsok arányáról érdeklődhetett. Szántó válasza ezúttal is rövid, tőle szokatlanul nem tartalmaz magyarázatot: a protestánsok száma százszorosa a katolikusokénak.

A következő kérdés a jezsuiták helyzetére vonatkozhatott. Szántó elmondja, hogy az országban egyetlen kollégiumuk van Turóc vármegyében, és bár ez is ellenséges környezetben működik, mégis eredményesen.

Az utolsó kérdés általánosabb jellegű lehetett. Szántó válaszában felpanaszolja néhány főnemes eltávolodását a katolikus egyháztól. Ugyancsak elkeseredetten említi meg, hogy az országban nagyon kevés könyv található, azok is zömükben latin nyelvűek. Míg a protestánsoknak van saját bibliafordításuk, katolikus fordítás nincs. Megemlíti, hogy szándékában áll a Biblia magyarra fordítása, hiszen ez is hathatós eszköz a protestánsok elleni küzdelemben.

A kérdésekre adott válaszai után röviden áttekinti a vallás helyzetét Dalmáciában, Horvátországban és Boszniában, valamint önálló fejezetet szentel Erdélynek. Az elsőként említett három országrészben, amelyeknek lakói különböző nyelven beszélnek, ám egyebekben nagyon hasonlóak, a katolicizmus nem szenvedett el jelentős veszteséget.

Az Erdélyről szóló fejezetben röviden áttekinti az országrész történetét, majd a megelőző évtizedek eseményeit. Kiemeli, hogy itt nemcsak a lutheránusok és a kálvinisták, hanem az antitrinitáriusok is komoly befolyással rendelkeznek. Ez utóbbiak tanainak rövid összefoglalását is adja,

ami arra utal, hogy írásának címzettje feltehetően kevésbé ismerte ennek az irányzatnak a jellemzőit. Szántó felsorolja, hogy kiknek a révén terjedtek el és váltak jelentőssé Erdélyben a különböző protestáns irányzatok.

A *Brevis et succincta descriptio* sorsáról, esetleges hatásáról nincs információnk. Szövege egyetlen, 17. századi másolatból ismert, amelyet Budapesten őriznek, máshol, még a rend központi levéltárában sincs nyoma.¹² Ez jelentheti azt is, hogy továbbították a bizonyos párizsi tudósoknak. Pillanatnyilag az ő személye sem ismert számomra, valamint az sem, hogy felhasználta-e a kéziratot a későbbiekben. Az a tény, hogy a jezsuitákhoz közelálló, de nem közjük tartozó személyről van szó, arra utal, hogy nem a rend által szervezett, tőlük megszokott módszeres tájékozódásról lehet szó, amely későbbi összehangolt cselekvést készített volna elő.

Szántó azonban nem így gondolta. Alig két héttel előző levele és a *Brevis et succincta descriptio* elküldése után újabb levelet ír a rendfőnöknek.¹³ Ebben azt a gyanúját és sejtését fogalmazza meg, hogy valójában nem az említett párizsi tudós, hanem maga a pápa kért információkat, valamint javaslatokat arra vonatkozóan, hogy az északi országokban hogyan lehetne az „eretnekségeket”, vagyis a protestantizmust visszaszorítani, kiirtani, és visszavezetni az embereket a katolikus egyházhoz. *Quod si ita est, tunc visum est mihi, aliter esse respondendum. Et inveni quatuor modos faciles, et quibus meliores sub caelo inveniri non possunt.*¹⁴ – fogalmaz szerényen Szántó.

A részletesen kifejtett négy módszer nem mond ellent a *Brevis et succincta descriptio*-ban megfogalmazottaknak, azonban Szántó a hangsúlyokat máshová helyezi, az ott elmondottak egy részét részletesebben fejti ki. Alapvetően nem információkat közöl, hanem a protestantizmus visszaszorításának lehetőségeire, az ennek érdekében meghozandó in-

¹² Budapesti Egyetemi Könyvtár Hevenesi-gyűjtemény (v. IX. f. 1–8). Az Erdélyre vonatkozó részeket kiadta MÜLLER (1884), valamint VERESS (1921).

¹³ Szántó levele Claudio Acquavivához 1600. június 13-án-án kelt Bécsben. Ld. LUKÁCS (1987: 580–591).

¹⁴ „Amennyiben ez megfelel a valóságnak, akkor úgy tűnik, kissé másképpen kell válaszolnom. Négy egyszerű módszert fedeztem fel, amelyeknél jobbat nem lehet találni az egész földkerekségen.” Ld. LUKÁCS (1987: 580).

tézkedésekre koncentrál. Feltételezéséből kiindulva, javaslataival a pápát, VIII. Kelement szólítja meg.

Az első módszer a világi hatóságok határozott fellépését szorgalmazza. Javaslata szerint a pápa vegye rá a császárt arra, hogy távolítsa el a városokból a protestáns prédikátorokat, a protestáns világi tisztviselőket pedig katolikusokra cserélje le. Annak igazolására, hogy javaslata megvalósítható, példaként felhossa, hogy a közelmúltban, alig egy hónappal korábban ez történt Linz városában. Ezen túlmenően a császár a protestánsoktól elvett templomokat, egyéb épületeket bocsássa a jezsuiták rendelkezésére, hogy kollégiumokat hozhassanak létre, ahonnan vallásukhoz hű, képzett katolikusok kerülhetnek ki. Számos települést sorol fel, ahol ez a terv megvalósítható, választásait különböző racionális érvekkel támasztva alá.

A második módszer – habár kézenfekvő – szintén a császár határozott fellépését igényli: vegye rá a világi és egyházi hatóságokat, hogy az ország törvényeit, amelyek a katolikus hit megvédésére, fenntartására irányulnak, tartsák és tartassák be. Elképesztőnek és érthetetlennek tartja ugyanis, hogy a protestantizmus egyáltalán megjelenhetett az országban, hiszen a törvények ezt egyértelműen tiltják. Csak annak tudható be az „eretnekségek” elterjedése, hogy az arra illetékes tisztviselők elhanyagolták feladataikat. Érvelését törvényszövegek hosszas idézésével támasztja alá. Szent István intelmeivel kezdi, ezzel is jelezvén, hogy már az első szent király is a hit védelmét tartotta a legfontosabbnak. Ezt követően idézi Szent István második törvénykönyvét, majd II. Lajos dekrétumát, amely fő- és jószágvesztéssel fenyegeti a lutheránusokat, végül pedig a közelmúlt egyházzal kapcsolatos törvényeit is megemlíti.

A harmadik módszer az egyház keretein belül szükséges intézkedésekről szól. Szántó javasolja a pápának, hogy figyelmeztesse a püspököket és egyéb egyházi elöljárókat feladataik teljesítésére. Szervezzenek vizitációkat, ügyeljenek az egyházfegyelemre, ne tűrjék el az egyházi és világi törvények megsértését.

A negyedik módszer szintén az egyházat érinti. Utasítsa a pápa az érseket, hogy szervezzon országos zsinatot – ami már negyven év óta nem volt –, ahová hívjon meg tudós egyházi embereket, akik képesek eredményesen vitázni a protestánsokkal, valamint protestáns prédikáto-

rokat és nemeseket. Így lehetőség nyílik a disputációra és a katolikus vallás pozícióinak megerősítésére.

Javaslatainak felsorolása után Szántó megjegyzi, hogy megítélése szerint az első kettő tűnik hatékonyabbnak, kivitelezhetőbbnek. E meglepőnek látszó kijelentését a továbbiakban meg is indokolja, keserű kritikáját adva a magyarországi katolikus egyháznak, illetve előjáróinak. Elmondja, hogy habár többször kérték és figyelmeztették a püspököket és egyéb főpapokat a magyarországi katolikusok, hogy a hivatalukból következő kötelezettségeiknek tegyenek eleget, nem jártak sikerrel. A főpapok sokkal inkább világi ügyekkel, vagyonuk gyarapításával foglalkoznak, mint az egyházi feladataikkal és a hívekkel. Még ha születtek is elképzelések az egyház helyzetének javításáról, ezek végrehajtásával senki sem foglalkozik. Így csak az vezethet sikerre, ha egy hatékony pápai megbízott összefogva a világi hatalom képviselőjével, akit a császár nevezne ki, végrehajtáná a Szántó által javasolt intézkedéseket.

Levelének záró szakaszában Szántó egy rendkívüli fontossággal bíró kérdésre tér ki, nevezetesen a papképzésre. Már csaknem három évtizeddel korábban, az 1570-es években, amikor Rómában tartózkodott, komoly erőfeszítéseket tett a Collegium Hungaricum létrehozására. Az intézmény megalapítására tett kísérletében odáig is elment, hogy összetűzésbe került a pápával, és ez irányú tevékenységével csak akkor hagyott fel, amikor a pápa kiátkozással fenyegetve elküldte az örök városból. Később is, bárhová került – de leginkább Erdélyben –, igyekezett mindig iskolákat alapítani, hogy képzett fiatalok segítségével léphessenek fel a protestánsok ellen. E levelében is hangsúlyosan javasolja, hogy ahol csak mód van rá, létesítsenek jezsuita kollégiumokat, mert meggyőződése szerint minél több jól képzett katolikus papra van szükség ahhoz, hogy egyházukat megerősítsék, és a híveket visszatéríthessék a katolicizmushoz.

Azt nem tudhatjuk, hogy ha Szántó „egyszerű és hatékony” javaslatait következetesen véghezvitték volna, sikerrel jártak volna-e. A következő néhány évtizedben sem hagytak alább azonban a hitviták, amelyekből olyan irodalmi remekművek születtek, mint Pázmány Péter vitairatai. Az ő katolikus hitre térítésében pedig Szántó minden bizonnyal komoly szerepet játszott.

Források

- LÁZÁR 1990 LÁZÁR I. D. (kiad., bev., jegyz.), *Szántó (Arator) István: Confutatio Alcorani* (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 27), Szeged, 1990.
- LUKÁCS 1987 LUKÁCS L. S.I. (kiad., bev., jegyz.), *Monumenta Antiquae Hungariae IV (1593–1600)* (Monumenta Historica Societatis Iesu 131), Roma, 1987.
- MÜLLER 1884 F. MÜLLER, *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde XIX*, Hermannstadt, 1884, 579–596.
- VERESS 1921 VERESS E., *Annuae Litterae S. I. de rebus Transylvanicis in temporibus principum Báthory 1579–1613* (Fontes rerum Transylvanicarum 5), Budapest, 1921, 199–201.

Felhasznált irodalom

- BITSKEY 1983 BITSKEY I., *A római Collegium Germanicum-Hungaricum és a magyar ellenreformáció kezdetei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 87 (1983/1–3), 130–136.
- BITSKEY 1996 BITSKEY I., *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Budapest, 1996.
- FRAKNÓI 1912 FRAKNÓI V., *A római magyar szeminárium története*, Katolikus Szemle, 26 (1912), 444–453; 562–580.
- LÁZÁR 2018 LÁZÁR I. D., *A csodák szerepe Szántó (Arator) István írásaiban*, in: Tóth O. (szerk.), *Miraculum. A csodák szerepe és jelentősége az európai kultúrtörténetben* (Haereditas Graeco-Latinitatis VII), Debrecen, 2018, 265–274.
- LÁZÁR 2022 LÁZÁR I. D., *Érvek és ellenérvek a jezsuita Collegium Hungaricum önállósága mellett és ellen (1578–1579)*, in: Tóth O. – Forisek P. (szerk.), *Az antik nevelés és öröksége* (Haereditas Graeco-Latinitatis X), Debrecen, 2022, 149–156.
- STEINHUBER 1895 A. STEINHUBER, *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom, I–II*, Freiburg in Breisgau, 1895.

Proposals of a Hungarian Jesuit on the “elimination of heresies” at the turn of the 16th and 17th centuries

István Szántó (Arator), a significant Hungarian representative of the first generation of Jesuits, fought against the Reformation almost all his life, continuously and determinedly, in order to restore the Catholic faith. Wherever he served, the ultimate goal of all his activities was this: In Rome, as a Hungarian confessor, he attempted to establish the Collegium Hungaricum to promote priestly training; he compiled a prayer book in Hungarian; during his stay in Transylvania, in addition to founding a school supported by the prince, he engaged in numerous religious debates with Protestants;

he began (and, according to some opinions, completed) the translation of the Bible into Hungarian; he prepared a refutation of the Koran, etc. Unfortunately, however, most of his works have been lost, but a good part of his numerous and often voluminous letters have survived.

His surviving letters from the 1600s and a short summary (Brevis et succincta descriptio, quo tempore et qua occasione haereses in Ungariam et Transylvaniam fuerint invectae, quem progressum habuerint, et quis modus sit eas extirpandi) show how the ageing Szántó, based on many years of experience, sees the situation of Catholicism in Hungary of his time, and what methods and measures he believes can be used to suppress the rise of Protestant denominations.

Keywords: Jesuit Order, religious debates, sectarian struggles, the suppression of “heresies”

STOCKER MERCÉDESZ

Héraklés a képregényekben: egy mitológiai alak modern újragondolása

A mítoszteremtés nem kizárólag a régmúlt sajátja: erkölcsi és társadalmi kérdésekre reflektáló új történetek, új hősök napjainkban is feltűnnek egy új, modern mítoszteremtés keretében, olykor ókori mitológiai történetek adaptálásával, s e történetek hőseinek modern köntösbe öltöztetésével, újraértelmezésével. Tanulmányomban a Héraklés-mítoszok képregényes adaptációit vizsgálom, amelyek közül kiemelendő a The Incredible Hercules c. Marvel-sorozat, ahol a görög hős a modern értelemben vett szuperhősként tűnik fel.

Kulcsszavak: Herkules, Héraklés, mitológia, populáris kultúra, képregény

Héraklés jelleme az antik mítoszokban

Héraklés alakja számos antik mitológiai történetben, drámában és komédiában feltűnik. Legjellemzőbb vonásai közé tartozik a hősiesség és a bátorság, ugyanis kalandjai során ez elengedhetetlen a szörnyekkel való küzdelemhez, ám később, ahogy lentebb látni fogjuk, a komédiákban megváltozik a hős ábrázolása.¹

Héraklés legkorábbi ránk maradt említése az *Odüsszeia* 11. énekében található, ahol a főszereplő hadési árnyként talál rá a híres hősré:

τὸν δὲ μετ' εἰσενόησα βίην Ἡρακληεῖην,
εἶδωλον: αὐτὸς δὲ μετ' ἀθανάτοισι θεοῖσι
τέρπεται ἐν θαλίῃς καὶ ἔχει καλλίσφυρον Ἥβην,
παῖδα Διὸς μεγάλοιο καὶ Ἥρης χρυσοπεδίλου.²

¹ O'DALY (2013: 35–36).

² Hom. *Od.* 11, 601–604: „Aztán Héraklész erejét láttam meg, azaz csak, / képmását: hiszen ő maga él örök isteneink közt, / ott lakmározik, s karcsubokájú asszonya Hébé, nagy Zeusznak s az aranysarujú Hérának lánya.” (ford. Devecseri Gábor)

Alakja a nagy drámaíróknál is megjelenik. A *Leláncolt Prométheuszban* ő engedi szabadon a titánt, s Prométheustól megtudjuk, hogy tizenkét munka vár a hősre. Mindazonáltal itt érdemes megjegyezni, hogy a mítoszok sorrendje nem egységes: a tizenkét munka véghezvitelét Héraklés életének különböző pontjaira datálják.³

Héraklés kalandjait már az ókori világban az ifjúság nevelésére használták, hiszen megpróbáltatásait a vizsgák letételéhez hasonlították, míg a fiatal felnőttek számára a szenvedés nyomán elért végső jutalom elérése szolgált követendő példaként. Alakja utóbbi szempontból ragadta meg a filozófusok figyelmét is, hiszen ezáltal a megpróbáltatásokkal szembeni türelmet és állhatatosságot szemléltethették. Ezek voltak a Héraklés-történetek legjellemzőbb vonásai, hiszen változatlan ereje mellett a hős nem fejlődik, vagy lesz érettebb, mindent csupán kitartásának köszönhet.⁴

Mindezek mellett a hős karakterének vannak más oldalai is, ugyanis az athéni tragédiákban és komédiákban való megjelenéseire jellemző, hogy vonásait és viselkedését pozitív és negatív szélsőségekbe taszították. Példának okáért a komédiák rendszeresen ábrázolják kicsapongó életvitelét s falánkságát,⁵ például Aristophanésnél a *Darazsakban* vagy a *Békében*, míg a *Békákban* az Alvilágba vezető út során Dionysos elsősorban pékségekről, bordélyházakról, fogadóról és pihenőhelyekről kéri tanácsát:

τούτους φράσον μοι, λιμένας, ἀρτοπώλια,
πορνεῖ, ἀναπαύλας, ἐκτροπάς, κρήνας, ὁδοῦς,
πόλεις, διαίτας, πανδοκευτρίας, ὅπου
κόρεις ὀλίγιστοι.⁶

A populáris kultúra

A populáris kultúra szerves részét képezi a modern ember hétköznapijainak. Fogalmát több irányból is megközelíthetjük, Storey szerint „a po-

³ O'DALY (2013: 15).

⁴ MAURICE (2020: 474).

⁵ STAFFORD (2017: 144–145).

⁶ Ar. R. 112–115: „Hol volt, nevezd meg, kikötő, piac, / Bordély, letérő, menhely, út, ivóvíz, / Város, megálló s vendéglő hol a / Poloska ritkább...?” (ford. Arany János)

puláris kultúra egyszerűen olyan kultúra, amely közkedvelt és sokan szeretik.”⁷ Ebből a megközelítésből kiindulva a populáris kultúra fogalmát úgy határozom meg, mint a társadalom egy nagy szegmensében elterjedt gyakorlatok, hiedelmek és tárgyak összességét, amelyek az emberek ízlését és értékeit testesítik meg. A populáris kultúra kutatása nemcsak e tartalmak jellegzetességeit vizsgálja, hanem azt is, hogy milyen szerepet játszanak a társadalom mindennapi életében, és hogy milyen jelentőséggel bírnak ezek a tartalmak (legyen az zene, film, képregény vagy más művészeti ág) a közönség számára.⁸

A mitológiai alakok popkulturális alkotásokban való megjelenésének vizsgálatával megismerhető a klasszikus mitológia megítélése, jelentősége és haszna a jelenkor társadalmában. A mitológiai történetek modernizálása mellett egy új mítoszteremtés is zajlik, s ez fontos szerepet játszik a kulturális identitás kialakításában, amely a történelmi emlékezethez is szorosan kapcsolódik.⁹ Ezáltal az antik modellre épülő új történetek kialakítása közben az alkotóknak nemcsak a klasszikus antikvitas és a modern képregények közötti kapcsolatot kell figyelembe venniük,¹⁰ hanem a világot is, amelyben élünk, így a mai társadalmi normákhoz kell igazítani e „modern mítoszokat”, s meg kell találni, mi a szerepük és jelentőségük napjainkban.¹¹

A modernizálást tekintve a klasszikus szövegek adaptálását nagyban befolyásolja az adott médium, amelybe átültetik, ugyanis mindig a legnépszerűbb formában, vagy az adott kor embere számára legmegfelelőbb módon közzétették és terjesztették ezeket a történeteket. A klasszikus görög-római irodalom és kultúra nem halt el, hanem napjainkban is tovább él, illetve átalakul, legyen szó akár színházi darabokról, drámákról, mitológiai történetekről vagy más kulturális tevékenységekről. Ahogy napjainkban, a római társadalmon belül sem húzódott éles ha-

⁷ STOREY (2009: 5): “popular culture is simply culture that is widely favoured or well-liked by many people.”

⁸ SZIGETI (2014: 6).

⁹ WALDE (2016: 362).

¹⁰ DABROWSKY (2010: 58–61).

¹¹ NAUMOVSKA–RUDAKOVA–NAUMOVSKA (2024: 94).

tárvonal a magas és a populáris kultúra között. Az *interpretatio Romana*¹² keretein belül lehetővé vált a mítoszok kibővítése és új mítoszok kialakítása, így más kultúrákból származó tartalmakat is beleszőhettek a történetekbe. Ez a mechanizmus és szemlélet megalapozta a későbbi nemzeti irodalmakat, és a kultúra alapvető részét képezi. Annak ellenére, hogy a mitológia már nem alkotja a mindennapok szerves részét (elvégre már nem bír vallási jelentőséggel, ahogy az ókorban), mégis rengeteg kapcsolatunk van a klasszikus kultúrával. A modern mítoszok kiemelkedő alakjai, a szuperhősök nem csupán reflektálnak az antik előzményekre, hanem egyúttal sajátot is teremtenek.¹³

Abban az esetben, ha „modern mítoszteremtésről” beszélünk, megfigyelhetjük a klasszikus mitológiából ismert motívumok és témák újbóli alkalmazását, ahogyan azt a folklór is teszi,¹⁴ akár rejtett (pl. ismert karakterek és fordulatok sémáinak használata, hasonló történetvezetés), akár nyilvánvaló utalásokkal (pl. a modern hősök vizuális megjelenése),¹⁵ ezzel is segítve a modern olvasót abban, hogy befogadóbbá és nyitottabbá válhasson a mitológiai történetek megismerésére. Ez azonban azzal is jár, hogy az adaptációk sokszor nagyon elrugaszkodnak az eredeti történettől, ahogyan az a Walt Disney *Herkules* (1997) című alkotásában is megfigyelhető.¹⁶ Emellett vitathatatlan, hogy a magas kultúra nyugaton elválaszthatatlanul kötődik a klasszikus antikvitáshoz, vagy legalábbis az azt követő történelmi korokban róla kialakult képhez.

A képregény egyike azoknak a modern formáknak, amelyekben újraformálódhatnak a klasszikus ókorral kapcsolatos elképzeléseink. A szuperhős-műfaj kétségkívül a populáris kultúra egyik legnagyobb hatású ága világszerte,¹⁷ hiszen a modern képregények sajátos mitológiai jelentőséggel bírnak azáltal, hogy az ősi mitológiai archetipikus mintá-

¹² Az *interpretatio Romana* Tacitus kifejezése, amelyet a *Germania* 43. caputjában használ. Jelentése római értelmezés, amely során más népek isteneit, illetve hőseit római névvel illették, ha a saját mitológiájukban szereplő alakokkal egyezést vagy hasonlóságot mutattak.

¹³ WALDE (2016: 367).

¹⁴ TÓTH (2011: 31).

¹⁵ LIPTÁK (2013: 6), DABROWSKY (2010: 58).

¹⁶ FREUENFELDER (2005: 210–213).

¹⁷ GÓMEZ (2020: 4).

kat követik. Így a modern világban új narratív modelleket hoznak létre, amelyek az aktuális értékeket és eszméket tükrözik.¹⁸ Megfigyelhető, hogy a jelenkor már nehezebben fogadja be saját értékrendjébe az antik mítoszokat, így azok átalakításával ismét vonzóvá és befogadhatóvá tehetőek a közönség számára. Ennek okán különböző médiumokban, képregényekben, illetve irodalmi szövegekben élesztik újra az antik hősöket klasszikus előképeiktől eltérő, modern formában.¹⁹ A következőkben esettanulmányként Héraklés (vagy a popkultúrában elsődlegesen használt nevén Herkules) képregényes megjelenéseit mutatom be, ugyanis a hős alakja összekapcsolja a modernizálást és a „modern mítoszteremtést” azzal, hogy a görög–római mitológiai tartalmakat ugyan jelentős mértékben átveszi és integrálja, mégis egy saját feldolgozást mutat be.²⁰

A műfaj eredete

A klasszikus motívumok, karakterek és történetszálak mindig fontos szerepet játszottak a képregényekben, különösen a szuperhősműfajban,²¹ amelynek első jelentős képviselője az *Action Comics* 1. számában bemutatkozó Superman volt, aki azáltal vált szuperhőssé, hogy emberfeletti erővel és mitológiai vonásokkal rendelkezett.²² A korai képregények hőseinek megalkotásához jelentős részben mitológiai isteneket és hősöket vettek alapul: ha a legnépszerűbb hőst, Supermant vesszük szemügyre, számtalan hasonlóságot fedezhetünk fel a mitológiai alakokkal, hiszen a hős látszatra és szépségében Apollót, erejében Héraklést, gyorsaságában pedig Hermést idézi, így nem meglepő a modern hős hatalmas népszerűsége.²³ A képregénykarakterek esetében ezek a képességek földönkívüli eredetből, tudományos balesetekből vagy genetikai mutációkból származhatnak. Mindezek mellett a szuperhősöknek egyéb attribútumai is vannak, amelyek fellelhetők a mítoszokban is, mint például az egyenruha vagy a maszk (mint Héraklés ikonikus

¹⁸ NAUMOVSKA–RUDAKOVA–NAUMOVSKA (2024: 90).

¹⁹ CARUTH (1966: 6).

²⁰ WALDE (2016: 362).

²¹ KONING (2020: 204).

²² GÓMEZ (2020: 5).

²³ CARUTH (1966: 2–3).

oroszlánbőr bundája és furkósbotja) vagy egy fiatalabb társ (pl. Achilles és Patroklos párosa), ezzel is közelebb hozva a modern befogadót az ókori mitológiához,²⁴ valamint az amerikai szuperhősképregények borítóábrázolásain a modern hősök mind testtartásukban, mind esztétikai szépségükben hasonlítanak a görög istenek és hősök szobraira.²⁵

A képregény médiuma az elmúlt évtizedekben elkezdett a főszór (mainstream) részévé válni és elismerést nyerni legitim művészeti ágként és irodalmi formaként egyaránt.²⁶ Mindez főként annak tudható be, hogy a képregényírók elkezdtek szélesebb közönséget megszólító, árnyaltabb és komplexebb történeteket írni, s egyes képregények rangos díjakat nyernek, mint például Art Spiegelman *Maus* című műve, amelyért Pulitzer-díjat kapott.²⁷

A klasszikus elemek használata

A szuperhősképregények terén nagy fejlődés ment végbe Superman 1938-as színre lépése óta. A mai, Modern Kornak²⁸ nevezett korszakra kiforrott cselekményszálak, összetett és árnyalt képi világ, csiszolt karakterek, valamint a realiztikus stílus jellemző.²⁹ A sorozatként megjelenő képregények szuperhősei és a görög mitológia hőszai közötti hasonlóság nyomán megfigyelhető, hogy a modern írók hogyan értelmezik és dolgozzák fel a görög mitológia klasszikus szövegeit.³⁰

²⁴ GÓMEZ (2020: 6).

²⁵ LATHAM (2012: 6).

²⁶ DUNAI (2024: 15; 181–185).

²⁷ KOVACS (2011: 9).

²⁸ A képregényeket, s legfőképp az észak-amerikai szuperhősképregényeket ugyanúgy, mint a mitológiát, különböző korszakokba sorolhatjuk, elsősorban a megjelenés ideje szerint. Az első az Aranykor, amelynek kezdete az 1930-as évek elejére tehető, és egészen az 1950-es évek közepéig tartott, majd az Ezüstkör váltotta fel, azt pedig a Bronz-kör, amely az 1970-es évek elejétől az 1980-as évek közepéig tartott. A mai kort Modern Kornak nevezzük, ld. BRYANT (2010: 12–14). Mindenestre érdemes megjegyezni, hogy e felosztást elsősorban a rajongók és az alkotók dolgozták ki, s nem tudományos alapokon nyugszik. Ebből kifolyólag számos alkalommal nem egyértelmű a használata, ugyanis különböző kiadók és kiadványok esetében eltérések mutatkoznak. DUNAI (2024: 15–16).

²⁹ KONING (2020: 200–201).

³⁰ LATHAM (2012: iii).

Az antikvitás különböző módokon jelenik meg a képregények világában.³¹ Első típusként említhetjük a klasszikus elemek utalásszerű használatát, amihez nincs szükség mélyebb mitológiai ismeretekre a befogadó részéről, mint például Daredevil küzdelme a gladiátorral,³² vagy Lois Lane átváltozása kentaurrá.³³ A második kategóriába azok a történetek tartoznak, amelyek a klasszikus motívumok mellett helyszíneket és/vagy szereplőket is átvesznek, mint például Wonder Woman esetében, aki szépségében Aphroditét, bölcsességében Athénét, gyorsaságával Merkúrt, erejével pedig Herkulest idézi, s mindemellett a hősnő az amazonok közé tartozik, akiket a görög mitológiából ismerhetünk, hiszen anyja nem más, mint az amazonkirálynő, Hippolyté.³⁴ A harmadik kategóriába azokat a történeteket sorolhatjuk, amelyek egy az egyben ókori eseményeket dolgoznak fel képregényes formában, vagy akár az ókorban is játszódnak, mint a thermopylai csatát feldolgozó 300. A cselekmény középpontjában Xerxés perzsa király Spárta elleni támadása áll, amely során a védekező spártaiak csupán 300 fővel tudtak kiállni, hogy megvédjék hazájukat, s ezt a véres és brutális eseménysort ábrázolják a képregény füzetek. De említhetünk egy másik feldolgozást is: a Marvel Comics gondozásában jelent meg *The Iliad* címmel a trójai háború illusztrált változata, a homérosi *Iliász* 21. századi adaptációja.³⁵

A képregényhősök bizonyos megközelítésben új istenek, akik a leg súlyosabb társadalmi problémákkal küzdenek, mint például a korrupcióval, a drogbandákkal vagy épp a nácizmussal és a kommunizmussal. Az antik hősök újjáéledése képregényhősök képében hosszú időre nyúlik vissza, többek között a fentebb említett Superman és Marvel Kapitány inspirációjaként is szolgáltak az 1930-as, 1940-es években, a képregények történetének hajnalán.³⁶ Az eredeti Marvel Kapitány alakjában, annak érdekében, hogy a karakter vonzerejét növeljék, egyesítették Superman és különféle mitológiai alakok hagyományát. A hős később

³¹ Jelen felosztás alapja KOVACS (2011: 3–26).

³² *Daredevil* #226.

³³ *Superman's Girl Friend, Lois Lane* #92.

³⁴ *All Star Comics* #8.

³⁵ *Marvel Illustrates: The Iliad*.

³⁶ KONING (2020: 205).

szuperhősnévként felvette az erejét előhívó „Shazam!” varázsszót, így ma ezen a néven ismerjük.³⁷ A Shazam egy mozaikszó, amely az inspirációt nyújtó hősök és istenek nevét rejt, nevezetesen Salamon, Herkules, Atlas, Zeus, Achilleus és Mercurius rövidítése, s mindegyik karakternek más jellemvonását birtokolja a hős: úgymint bölcsesség, erő, kitartás, hatalom, bátorság és gyorsaság.³⁸

Az antik világ képregényekbe integrálása mellett más kapcsolat is megfigyelhető a népszerű médium és a mitológiai történetek között. Mivel a képregények médiuma rendkívül adaptív,³⁹ éppen ezért világuk a klasszikus mitológiához hasonlóan számos történetből és karakterből épül fel, amelyek változatos módokon kapcsolódnak egymáshoz. A képregények esetében az „univerzum” kifejezés használatos erre, mint például Marvel-univerzum vagy DC-univerzum, amelyekben belül előfordulhatnak teljesen párhuzamos vagy egymástól eltérő valóságok, avagy történetvariációk.⁴⁰ A mítoszvariánsokra példaként hozhatjuk a görög mitológiából Héraklés kilencedik munkáját, amelynek során a hősnek az amazonok királynője, Hippolyté övét kellett megszereznie. Héraklés elhajózott az amazonok által lakott szigetre, s a legelterjedtebb változat szerint elő is adta történetét a királynőnek, aki megígérte, hogy neki ajándékozza az övét. Mivel a hős ekkorra már számos munkát sikerrel elvégzett, Héra sokallotta sikereit, így amazon-alakot öltött, hogy elterjessze a nép között, hogy Héraklés társaival el akarja rabolni a királynőt. A nagy felfordulásból harc kerekedett, amelynek során a hős megölte Hippolytét, majd amint megszerezte az övét, távozott a szigetről.⁴¹ Vannak egyéb, kevésbé elterjedt variánsok is, az egyik szerint Héraklés a királynő testvérét, Melanippét korábban foglyul ejtette és az amazonok

³⁷ DETHLOFF (2011).

³⁸ *Whiz Comics*, vol. 1. #2.

³⁹ Ez többek között a piaci orientáltságnak is köszönhető, ugyanis a két nagy cégóriás, a Marvel Comics és DC Comics elsősorban arra törekszik, hogy történeteikkel minden igényt lefedjenek. Ez a történetek számtalan variációját eredményezi, mint például egy indiai Spider-Man meglétét, vagy egy alternatív, *Marvel Zombies* néven futó sort, amely az időszakosan nagy népszerűségnek örvendő posztapokaliptikus környezetbe helyezte a karaktereket. TÓTH (2011: 32).

⁴⁰ KONING (2020: 202).

⁴¹ TRENCSENYI-WALDAFEL (1983: 194).

vezetője ezért önként ajánlotta fel az övét,⁴² míg egy másik szerint a Héra által már felhergelt tömeg láttán Héraklés maga gyanított kelepécét, s egyből rá is támadt a királynőre.⁴³

A képregényes univerzumokon belüli történetvariációk, avagy a képregények „mítoszvariánsai” két csoportba sorolhatóak, ami jól illusztrálható Spider-Man karakterével. Az első kategóriába azok a történetek tartoznak, ahol az olvasó által már ismert Peter Parker testesíti meg a hőst, és az alkotók vagy változtatásokkal újramesélik a történeteket, vagy pedig más történetszálat és új eseményeket vezetnek be, így tartva a hőst örökké fiatalon. A különböző univerzumokat jellemzően különböző sorszámokkal jelölik az alkotók. A kánon szerint a „főuniverzum” a 616-os Földé (*Earth-616*), ez a legelterjedtebb, központinak tekintett olvasat, amelynek világán számos képregény játszódik, mint például a *Spider-Man Unlimited*.⁴⁴ Ehhez a történethez viszonyítva figyelhetjük meg a változásokat a párhuzamos univerzumokban, mint például egy szuperképességek nélküli Peter Parker megjelenését (*Earth-40081*),⁴⁵ vagy éppen az ismert hős halálát, akit egy új Spider-Man, Miles Morales vált fel a későbbiekben (*Earth-1610*).⁴⁶ Az ilyen változtatás általában a jelenkori olvasóközönség igényeit próbálja kielégíteni a figurák és a modern események aktualizálásával, a már ismert történetet kibővítve.⁴⁷ A második kategóriába azok a megjelenések sorolhatók, ahol Spider-Man karakterét más személyesíti meg, és ennek köszönhetően sok esetben más nevet is kap a hős. Erre jó példa Spider-Girl alakja (*Earth-982*): az események tizenöt évvel a „főuniverzum” előtt történnek, s a visszavonuló Peter Parker helyét szuperhősként a lánya, May „Mayday” Parker veszi át.⁴⁸ Ezzel szemben egy másik univerzumban (*Earth-65*) a sokak által Spider-Gwennek nevezett, „hivatalosan” Ghost-Spider vagy Spider-Woman az eredeti szuperhős, akit a „főuniverzum-

⁴² KERÉNYI (1977: 204–206).

⁴³ Apollod. 5, 9.

⁴⁴ *Spider-Man Unlimited*.

⁴⁵ *Powerless*.

⁴⁶ *Ultimate Spider-Man*.

⁴⁷ DABROWSKY (2010: 59).

⁴⁸ *Spider-Girl*.

ban” meghalt Gwen Stacy, Peter Parker legjobb barátja testesít meg.⁴⁹ A Spider-Man 2009 kissé az iménti kettő ötvözetének nevezhető, ugyanis ez a történet a távoli jövőben játszódik, s egy új Spider-Man jelenik meg a régi mintájára, azonban itt nincs kapcsolat a két karakter között, s a szuperhős személyazonosságát Miguel O’Hara veszi fel (*Earth-928*).⁵⁰ Ezek a feldolgozások nem csupán új történeteket biztosítanak az olvasók számára, hanem teljesen új főszereplők megjelenítésével is lehetőséget teremtenek új olvasók bevonására.

Héraklés képregényes megjelenései

A legendás hős önálló Marvel-karakterként először 1965-ben tűnt fel a képregények világában a *Journey into Mystery Annual* 1. számával, amely Stan Lee és Jack Kirby munkája.⁵¹ Herkules Thorhoz hasonlóan hamar a Marvel-univerzum szerves részévé vált: eleinte gyakran vendégszerepelt a viharisten történeteiben annak riválisaként, majd több száz képregényben tűnt fel az *Avengers* (Bosszúállók vagy Bosszú Angyalai) tagjaként a csapat legkülönbözőbb korszakaiban és felállásaiban. Saját sorozatai közül kiemelkedik az addigi leghosszabb, a 2008 és 2010 között futott *The Incredible Hercules*, amelyben remekül megfigyelhetők a párhuzamok az ókori istenek és a modern hősök között, hiszen a füzeteket visszaemlékezések tarkítják, amelyekből jobban megismerhetjük Héraklés mítoszát.⁵²

A *The Incredible Hercules* összesen huszonkilenc epizódból és egy prologusból áll, s ez közel hétszáz oldalt tesz ki. Kezdetben a *The Incredible Hulk* folytatásának tervezték, ugyanis a Hulk eltűnését követően le

⁴⁹ *Spider-Gwen*.

⁵⁰ *Spider-Man 2009*.

⁵¹ Érintőlegesen már korábban megjelent: Wonder Woman, az amazon harcos bemutatását követően egy visszaemlékezés során megemlíti Herkulest. Kilencedik munkájának történetét írják át az alkotók, ugyanis a képregényben Wonder Woman tulajdonában áll az eredetileg amazon királynő birtokában lévő öv, sőt ebben a történetvariációban nem Árétól származik a hatalmas erővel bíró eszköz, hanem Aphroditétől. Annak ellenére, hogy Wonder Womannek egy kihívás során sikerült egymaga legyőznie Herkulest, a mitológiai történethez hasonlóan Herkules itt is megszerzi az övet egy csel segítségével, azonban bővebb információt nem kapuk a történetekről (*All Star Comics* #8).

⁵² MARSHALL–KOVACS (2016: xx–xi).

kívánták zárni a népszerű *franchise*-t. A *The Incredible Hercules* Greg Pak korábbi Hulk-sorozatát követte a 112. számmal kezdődően Fred Van Lente társszerzővel. Herkules ekkorra már több mint négy évtizede a Marvel-univerzum fontos része: az *Avengers* mellett szerepelt például a *Guardians of the Galaxy* (A Galaxis őrzői) tagjaként, egy másik supercsapat, a *Champions* (Bajnokok) vezetőjeként, vagy éppen a jövőben játszódó füzetekben, ahol az Androméda-galaxisban utazott egy űrszekéren (*Hercules*, vol. 1–2).⁵³ Azonban a *The Incredible Hercules* ezektől annyiban eltér, hogy – a hős 2005-ös harmadik sorozatához (*Hercules*, vol. 3 – *New Labors of Hercules*) hasonlóan – itt ő áll a történet középpontjában, amelyben a görög istenek, illetve mitológiai szörnyek is fontos szerepet kapnak. A képregényben a mítoszfeldolgozás mellett kiemelt helyet kap a humor, megfelelően az ókori irodalomból tükröződő kettős alakjának, hiszen jellemző attribútumai közt volt a hősiesség mellett a részegesség és a falánkság is, ahogy azt például a *Békében* (τοὺς θ' Ἡρακλέας τοὺς μάττοντας καὶ τοὺς πεινῶντας ἐκείνους)⁵⁴ vagy a *Darazsakban* (οὐθ' Ἡρακλῆς τὸ δεῖπνον ἐξαπατῶμενος)⁵⁵ láthatjuk. A képregényírók az ókori történetekhez nyúltak inspirációért, hogy nagyobb mélységet adhassanak a karakternek, s mindenekelőtt Euripidés Héraklését használták, a világ legfélelmetesebb, Koning megfogalmazásában „masszív büntudatkomplexussal” bíró hősét, akit emberi hibák terhelnek, s ezt az impulzív, saját erejét kordában tartani képtelen karaktert kezdte feldolgozni a Marvel.⁵⁶

A *The Incredible Hercules* a modern korban játszódik: az istenek immár nem az Olymposon vagy az égi szférákban, hanem a Földön, az emberek között élnek, s a különböző kultúrák mitológiája keveredik. Az istenek közötti hatalomért folytatott küzdelemben Herkules elsődleges célja, hogy Zeus halálát követően visszaállítsa az egykori főisten uralmát a Földön, azonban nem képes elfogadni apja sorsát, így egy újbóli *katabasis* által megpróbálja visszahozni őt a Hadésból. A szerzők a klasszikus mitológiai történeteket a Marvel-univerzumba kívánják illeszteni,

⁵³ MARSHALL–KOVACS (2016: xx–xi).

⁵⁴ Ar. *Pax* 741. „És a nagyevő Hérakléseket, s éhenkórászokat innen” (ford. Arany János).

⁵⁵ Ar. *Ve.* 60. „Sem ebéddel felsütött Héraklésünk,” (ford. Arany János).

⁵⁶ KONING (2020: 206).

így a szuperhős Herkules ókori párjához hasonlóan többretegű és bonyolult karakter.⁵⁷

A képregényben az egyik legjobban kifejtett mítoszfelelevenítés a *The Incredible Hercules* 126. számában található egy visszatekintésben, amely húsz oldalon keresztül meséli el, hogyan védte meg Herkules Théba városát, miközben elvesztette halandó apját, Amphytriónt, aki akkor avatta be a hőst isteni származásába. Ez a visszaemlékezés azzal ad mélységet a történetnek, hogy háttérinformációt szolgáltat a hősről.⁵⁸ Kiemelkedő jellemére példát szolgáltat a 117. füzet, ahol utalást láthatunk arra, hogy immár ő a csapat vezetője, nem úgy, mint az *Argonauticában*,⁵⁹ hiszen mint mondja: „A vezetők, az igazi vezetők inspirálnak, mint Amerika Kapitány, vagy az édesajkú aranyat beszélő Iasón, amikor Görögország legnagyobb hőseit gyűjtötte össze.”⁶⁰

A képregénybeli Herkules tehát erősen emlékeztet az ókori forrásokból ismert alakra, hiszen hatalmas erejű, heves természetű, szinte elpusztíthatatlan hős, akit a becsület és a barátság motivál, de természetesen nem idegenkedik az ivástól és ünnepléstől sem, s a nők iránti érdeklődése sem csekély. A 115. számban a mítoszvariánsok kérdése is megjelenik, ugyanis Herkules elmeséli az Euripidész *Az őrjöngő Héraklés* című tragédiájában szereplő történetet, amely során utolsó munkájából visszatérve ellenségének hitte családját és végzett velük, ám ez ellentmond annak a variánsnak, amely szerint munkáival családjának meggyilkolása miatt vezekelt, amire a képregényben fel is hívja a figyelmet

⁵⁷ *The Incredible Hercules*.

⁵⁸ *The Incredible Hercules* #126.

⁵⁹ Az Argo gondosan megválogatott legénységéhez csatlakozik Héraklés is, aki Eurystheusnak elvégzendő munkái közben tér le saját ösvényéről, az erylmanthiai vadkan leölése után. Közvetlenül az indulás előtt a vezérválasztás során egy erős jelenet figyelhető meg. Annak ellenére, hogy Iasón segítségére gyűltek össze az emberek, a vezérválasztáskor mégis a tömegből sokan Héraklés nevét kiáltják, amely valószínűleg a herosz hírnevének köszönhető, azonban erélyesen elutasítja, s bárki másnak is megtiltja, hogy jelentkezzen erre a címre, hiszen azt illeti a megtiszteltetés, aki idehívta őket, s így válik a csapat vezetőjévé Iasón. Ap. Rhod. *Argon.* 1, 122–134; 1, 327–362.

⁶⁰ *The Incredible Hercules* #117, 11: “Leaders [...] true leaders [...] | inspire, like Captain America -- | or sweet-talk gold out of its luster, like Jason, when he gathered together the greatest heroes in all of Greece”.

Herkules társa, Amadeus Cho, de a hős belefojtja a szót: „Nem figyelsz. Ez mítosz, amit elmondok neked. A mítoszok nem dátumok és életrajzok gyűjteménye, amin civakodhatsz, mint egy hivatalnok a főkönyvével. A mítoszok olyan történetek, amelyek csak olyan jelentéssel bírnak, amelyeket te adsz neki, szóval figyelj.”⁶¹ A témából fakadóan elengedhetetlen az istenségek megjelenése, így a történet folyamán több istennel és istennővel is találkozhatunk, s a mitológiához hasonlóan egyikük sem mindenható, így adva teret a homérosi eposzokból is jól ismert ármánykodásoknak.⁶²

A *The Incredible Hercules* szerzőinek nem kevés szellemességgel és iróniával sikerült a modern korba átültetniük a hőst, ami leginkább a *Dark Reign* történetszál (ez a Marvel-univerzum 2008–2009-es *Dark Reign* [Sötét uralom] időszakában játszódik) kapcsán figyelhető meg, amelyet rendkívüli összetettsége kiemel a többi történetszál közül.⁶³ Mindenekelőtt érdemes rámutatni a képregényalkotók aprólékos munkájára, hiszen az Alvilágjárás híres motívumát, az eleusisi misztériumokat is beillesztik a történetbe – igaz, csak érintőlegesen említve. A hős a társával az Alvilágba belépve azt a tanácsot kapja Athénétől, hogy ne nézzenek hátra, ami Orpheus és Eurydiké történetét idézi, s csak a kaland végén térünk vissza rá, amikor a Hadésből távozva a hőst társa magára hagyja, s Herkules hiába kiált utána, ő maga elé válaszul csak ennyit szól: „Ne nézz vissza!”⁶⁴ A történet elején Hadés bejárata rendhagyó módon egy kaszinóban található Atlantic Cityben, ahol az Alvilág őrzője, Kerberos is megjelenik, valamint Charón mellett is el kell haladnia a hősnek, hiszen apja nem csupán az Alvilágban van, hanem egyenesen annak legmélyén, a Tartarosban. Charónnal külön konfliktusba bonyolódik a hős, hiszen mikor a tizenkét munkája során szállt alá, és beengedte a révész, Pluto

⁶¹ *The Incredible Hercules* #115, 17: “ You’re not listening. This is myth I’m telling you. | Myths aren’t some collection of dates and biographies you bicker over like a clerk with his ladger. | Myths are stories that only have the meaning you give to them so listen.”

⁶² KONING (2020: 211).

⁶³ *The Incredible Hercules* #127–131.

⁶⁴ *The Incredible Hercules* #131, 24.

évekig büntette őt ezért,⁶⁵ s még mindig nem épült fel Herkules legutóbbi látogatásából, így a szokásos fizetség helyett annyi érmét kér, ahány emberrel Herkules valaha végzett, azaz tízezret. Ezzel és az ehhez hasonló referenciákkal a szerzők mélyebb olvasatot adnak a történetnek, s ez kiemeltebb élményt ad az ókori utalásokra nyitottabb olvasóknak is.⁶⁶

Az írók Herkules mellett az istenekre is nagy hangsúlyt fektetnek, Zeus képregénybeli alakját illetően például egy érdekes jelenet ragadhatja meg az olvasók figyelmét. Halálát követően a főistent fivére, Pluto perbe fogja, s Zeus tetteinek vagy éppen ballépéseinek néhány áldozata tanúskodik az egykori főistennel szemben. Elsőként Kronos lép fel ellene, aki csalással, mérgezéssel, etnikai tisztogatással és apagyilkossággal vádolja meg. Ezzel szemben a másik tanú, Semelé, megtagadja, hogy Zeust vádolja, hiszen elmondása szerint Héra verte át és okozta vesztét, s a továbbiakban azt is megjegyzi, hogy ha „horrortörténetekkel” szeretnék bevádolni Zeust, inkább Lédát vagy Európét kellett volna szólítaniuk helyette. Zeus azzal az egyetlen dologgal védekezik, hogy tervei kiüríthetetlenek (legfőképp a halandók számára), s annak ellenére, hogy tettei szörnyűek, érzéketlenek és igazságtalanok, ezek létezése mégis szükségszerű, hiszen nélkülük a történelem nem haladhat előre. Mindemelllett az időközben megérkező Herkulesnek magyarázza, hogy mit jelent istennek lenni, hiszen ölni, pusztítani kell, ezzel kiváltva a haragot és kétségbeesést az emberek részéről, akik nem látják, hogy az istenek örökkévalósága és tökéletessége milyen szörnyűségekkel jár⁶⁷ – ami az olvasóban felvetheti az istenek természetüknél fogva való tökéletességének megkérdőjelezését.⁶⁸ Herkules azzal kel atyja védelmére, hogy egy isten nem képes változni vagy fejlődni, hiszen ez lényegi természetük része, s míg az emberek erre képesek, meglehet, hogy az istenek kevesebbet érnek az embereknél, ezért Zeus megérdemli a szánalmat.⁶⁹

⁶⁵ Pluto talán a legkiemelkedőbb mitológiai alak, akit a képregényben következetesen a római nevén említene, s nem a görögön – feltehetőleg azért, hogy az olvasókat ne zavarja meg az Alvilág hasonló elnevezése.

⁶⁶ *The Incredible Hercules* #129, 10–11.

⁶⁷ *The Incredible Hercules* #130.

⁶⁸ KONING (2020: 215).

⁶⁹ *The Incredible Hercules* #130.

A történet e pontján Herkules kettős státusza jelenik meg, hiszen az ókori mítoszok szerint előbb hős volt, majd istenné vált, s ez a kettősség más módon is megjelenik a Hadés-jelenetben.⁷⁰ A saját apját védő hőst megállítja egy másik Herkules, akit Héraklésnek szólítanak, s kiderül, hogy ő a hős halandó énje, akinek teste halálakor aláhullott az Alvilágba, míg lelke felemelkedett az Olymposra.⁷¹ Ez a változata halálát követően ez idáig a Hadésban időzött és az elkövetett bűnökért szenvedett, míg a másik az égi birodalomban a nimfákkal pihent, majd a Földön istenként és szuperhősként tetszelgett. Az immár szuperhős Herkules állítja, hogy egész életét annak szentelte, hogy bűneiért megbocsátást nyerjen, s eltörölje korábbi hibáit, ezzel is növelve az Olympos dicsőségét. A karakter két változata azonban mégis összeütközik, s a küzdelem során isteni fele győz, ezzel is megjelenítve a múlttal való leszámolást, s a hérosz végül erre a következtetésre jut:⁷² „Megpróbáltam megváltoztatni a véleményedet, Héraklés. Most már tudom, te vagy a múlt. Téged nem lehet megváltoztatni.”⁷³ Ezzel a tetteivel Herkules paradox módon mégis Zeus állításának ad igazat, mivel azzal, hogy képes volt szembe szállni múltbéli önmagával és megküzdeni gonoszságával, megváltotta önmagát. Vállalta tetteinek következményeit, s megváltozott isteni természete ellenére, így megállja a helyét Zeus állítása, amely szerint az istenek tökéletes teremtmények.⁷⁴

Összegzés

E modern Héraklés-ábrázolás jól példázza, hogyan lehet megtalálni az egyensúlyt az adaptáció és a saját történet elmesélése között. Míg az antik mitológiában Héraklés elsősorban a kitartás példajaként szolgált, modern változata számos különböző attribútummal rendelkezik, s alak-

⁷⁰ *The Incredible Hercules* #129, 6.

⁷¹ Erre egy emlék utal, amely az Alvilágba való belépéskor villan fel. A nézők betekintést nyernek a Nessos-történetbe, s Herkules halálának körülményeibe. E variáció szerint három napig hullott alá az Alvilágba, mielőtt Zeus felemelte lelkét az Olymposra, testét hátrahagyva. *The Incredible Hercules* #129.

⁷² *The Incredible Hercules* #130–131.

⁷³ *The Incredible Hercules* #131, 19. "I tried to change your mind, Heracles. I know now – you are the past. You cannot be changed."

⁷⁴ KONING (2020: 216).

ját a szélsőségek is jellemzik, hiszen történeteinek ábrázolásából nem maradhat ki az általa okozott végtelen pusztítás sem. Mivel az antik források nem egységesek Héraklés történeteit illetően, minden kor megte-remtheti saját értelmezését, s a képregényadaptációt az adott célközön-ség számára megfelelőnek nevezhetjük, még ha néha erős változtatáso-kat eszközöl is a történetekben. A képregény médiumát sokrétűsége és kifejezőképessége teszi rendkívül alkalmassá a feldolgozásra, és az újra-feldolgozásra, s ha valaki ezen a médiumon keresztül találkozik Hérak-lés modern interpretációjával, a pontatlanságok ellenére is új rétegekkel és értelmezési lehetőségekkel szolgálhat számára az új megközelítés.

Felhasznált irodalom

- BRYANT 2018 T. BRYANT, *Ages of comics*, in: M. K. Booker (ed.), *Encyclopedia of comic books and graphic novels*, Santa Barbara – Denver – Colo-rado, 2018, 12–14.
- CARUTH 1966 E. CARUTH, *Hercules and Superman: The modern-day mythology of the comic book. Some clinical applications*. 43th Annual Meeting of Amer-ican Orthopsychiatric Association, San Francisco, 1966.
- DABROWSKY 2010 DABROWSKY Á., *Köpenyes istenségek. Mitológia és az amerikai képre-gény*, Szkhion (2010/2), 57–63.
- DUNAI 2024 DUNAI T., *A comics szerzői kora. Az észak-amerikai képregény újrain-tézményesülése a 21. században*, Budapest – Szeged, 2024.
- FREUENFELDER 2005 D. FREUENFELDER, *Popular Culture and Classical Mythology*, *The Classical World*, 98 (2005/2), 210–213.
- GÓMEZ 2020 L. U. GÓMEZ, *From hero to superhero. The update of an archetype*, in: R. L. Gregoris – C. M. Villalobos (ed.), *The Hero Reloaded. The reinvention of the classical hero in contemporary mass media*, Amszterdam – Philadelphia, 2020, 1–17.
- KERÉNYI 1977 KERÉNYI K., *Görög mitológia, II. Hérostörténetek*, Budapest, 1977.
- KONING 2020 H. KONING, *The Incredible Hercules: Prince of Power. The modern Hercules*, in: A. J. L. Blanshard – E. Stafford (ed.), *The modern Hercules. Images of the Hero from the Nineteenth to the Early Twenty-First Century*, London, 2020, 199–218.
- KOVACS 2011 G. KOVACS, *Comics and Classics: Establishing a Critical Frame*, in: G. Kovacs – C. W. Marshall (ed.), *Classics and Comics*, Oxford, 2011, 3–26.
- LATHAM 2012 A. S. LATHAM, *Comic Books vs. Greek Mythology: the Ultimate Crossover for the Classical Scholar*, szakdolgozat, The University of Texas at Tyler, English Department, 2012.

- LIPTÁK 2013 LIPTÁK R., *Modern mítosz és metafikciós elemek Neil Gaiman Sandman-sorozatában*, Apertúra. Film noir, társadalom, modernitás, 8 (2013/4), 1–35.
- MARSHALL–KOVACS 2016 C. W. MARSHALL – G. KOVACS, *Introduction*, in: G. Kovacs – C. W. Marshall (ed.), *Son of Classics and Comics*, Oxford, 2016, xi–xxx.
- MAURICE 2020 L. MAURICE, *Disney's Hercules in Context: Mouse-morality for Mini-heroes*, in: A. J. L. Blanshard – E. Stafford (ed.), *The modern Hercules. Images of the Hero from the Nineteenth to the Early Twenty-First Century*, London, 2020, 468–488.
- NAUMOVSKA–RUDAKOVA–NAUMOVSKA 2024 O. V. NAUMOVSKA – N. I. RUDAKOVA – N. I. V. NAUMOVSKA, *Analysis of the Typology of Mythologems and Features of Modern Myth-making*, Southern Semiotic Review, 19 (2024), 82–99.
- O'DALY 2013 A. O'DALY, *Animated Adaptations. A Study of Disney Animation as Modern Mythology & Folklore*, szakdolgozat, University of Dublin, 2013.
- STAFFORD 2017 E. STAFFORD, *Hercules' Choice: Virtue, Vice and the Hero of the Twentieth-Century Screen*, in: E. Almagor – L. Maurice (ed.), *The Reception of Ancient Virtues and Vices in Modern Popular Culture. Beauty, Bravery, Blood and Glory*, Boston, 2017.
- STOREY 2009 J. STOREY, *Cultural Theory and Popular Culture: An Introduction*, Harlow, 2009.
- SZIGETI 2014 SZIGETI E., *Hasznos-e a kultúrákutató?*, Tabula, 15 (2014/2). https://epa.oszk.hu/03100/03125/00027/pdf/EPA03125_tabula_2014_2_06.pdf, 2024. 10. 17.
- TÓTH 2011 TÓTH Z. J., *Istenek alkonya. A szuperhősképregény változó paradigmái*, Korunk, 22 (2011/2). https://epa.oszk.hu/00400/00458/00565/pdf/EPA00458_korunk_2011-02_031-038.pdf, 2024. 10. 17.
- TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1983 TRENCSÉNYI-WALDAPFEL I., *Mitológia*, Budapest, 1983.
- WALDE 2016 Ch. WALDE, *Graeco-Roman Antiquity and Its Productive Appropriation. The Example of Harry Potter, Our Mythical Childhood*, in: K. Marciniak (ed.), *The Classics and Literature for Children and Young Adults*, Leiden – Boston, 2016, 362–383.

A tanulmányban tárgyalt képregények

- B. M. BENDIS – B. JEMAS, *Ultimate Spider-Man*, vol. 1, M. Bagles – S. Immonen – D. La-fuente (art.), 2000–2011.
- M. CHERNISS – P. JOHNSON, *Powerless*, vol. 1, 1–6, M. Gaydos – L. Loughridge (art.), 2004–2005.
- P. DAVID, *Spider-Man* 2099, vol. 1, R. Leonardi – A. Williamson (art.), 1992–1996.

- T. DEFALCO – M. W. BARR – T. KAVANAGH, *Spider-Man Unlimited*, vol. 1, D. Fingerioth (ed.) – R. Lim – J. Bingham – M. Bagley (art.), 1993–1998.
- T. DEFALCO, *Spider-Girl*, vol. 1, 1–15, P. Olliffe (art.), 1998–1999.
- L. DORFMAN, *Superman's Girl Friend, Lois Lane*, vol. 92, C. Swan – M. Esposito (art.), 1969.
- J. LATOUR – S. MCGUIRE, *Spider-Gwen*, vol. 1, R. Rodriguez – T. Miyazawa – R. Kämpe – R. Renzi (art.), 2015.
- F. MILLER, 300, L. Varley (art.), 1998.
- F. MILLER – D. O'NEIL, *Daredevil*, vol. 226, D. Mazzuchelli – D. Janke (art.), 1986.
- C. MOULTON, *All Star Comics*, vol. 8, M. C. Gaines (ed.) – H. G. Peter (art.), 1942.
- G. PAK – F. VAN LENTE, *The Incredible Hercules*, vol. 112–131, R. Stegman – T. Pallot – D. Smith – C. Hamscher – R. Buchemi (art.), 2008–2010.
- B. PARKER, *Whiz Comics*, vol. 1, 2, C. C. Beck – B. Parker (art.), 1940.
- R. THOMAS, *Marvel Illustrates: The Iliad*, M. Á. Sepulveda – S. Florea – N. Fairbairn (art.), 2007.

Hercules in Comics: A Modern Reimagining of a Mythological Figure

Myth-making is not an exclusive feature of the distant past: new stories and new heroes reflecting on moral and social issues are also emerging today in the context of a new, modern myth-making, sometimes adapting ancient mythological stories and re-interpreting the heroes of these stories in a modern guise. In my study, I examine the comic adaptations of the Hercules myths, most notably the Marvel series The Incredible Hercules, in which the Greek hero appears as a superhero in the modern sense.

Keywords: Heracles, Hercules, mythology, popular culture, comics

FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS FORDÍTÁSOK

MAJOROS MÁTÉ

Marcus Annaeus Lucanus: A polgárháború

2. könyvének fordítása

Az alábbiakban Marcus Annaeus Lucanus Bellum Civile (Pharsalia) c. epikus költeménye második könyvének jegyzetekkel ellátott verses fordítása olvasható.

Kulcsszavak: Marcus Annaeus Lucanus, *Pharsalia*, *Bellum Civile*, eposz, ezüstkor, polgárháború, Caesar, Pompeius

Marcus Annaeus Lucanus: A polgárháború

2. könyv

1–15. Panaszkodás az isteneknek, amiért lehetővé tették a jövő ismeretét; 16–42. Rémület Rómában. Az asszonyok siránkozása; 43–66. A férfiak siránkozása; 67–233. Egy idős férfi visszaemlékezése a Marius és Sulla idején lezajlott polgárháborúra; 234–285. Brutus az éj leple alatt felkeresi Catót, és tanácsot kér tőle; 286–325. Cato azt válaszolja, hogy követni fogja Pompeiust, és Brutusnak is ugyanezt javasolja; 326–349. Marcia, Cato volt felesége visszatér korábbi férjéhez Hortensius sírjától; 350–379. Marcia feleségül megy korábbi férjéhez második alkalommal is; 380–391. Cato jelleme; 392–438. Pompeius visszavonul Capuába. Az Appenninek vízrajza; 439–477. Caesar lerohanja Észak-Itáliát. Libo, Thermus, Sulla, Tarus, Lentulus és Scipio menekülése; 478–525. Domitius Ahenobarbus szembeszáll Caesarral Corfiniumnál, a város polgárai azonban kiszolgáltatják neki. Caesar, akarata ellenére, szabadon bocsátja Domitiust; 526–595. Pompeius beszéde csapataihoz; 596–609. Visszavonulása Brundisiumba; 610–627. A város fekvésének leírása; 628–649. Pompeius Ázsiába küldi fiát, Cnaeust, hogy a keleti népek segítségét kérje. Ő maga is Épeirosba készül; 650–679. Caesar Pompeius nyomába ered és Brundisium kikötőjét lezárva igyekszik elvágni őt a tengertől; 680–703. Pompeius nagy nehézségek árán elhagyja Itáliát és Épeirosba menekül; 704–736. Caesar bevonul Brundisiumba.

- Ég dühe feltárult, s a világ is előre jelezte,
háboru lesz, és szörnynevelő káosszal a dolgok
rendjét s törvényét lecserélte a látnoki kozmosz,
és hirdette a bűnt. Mért láttad jónak, Olympos
5 főnöke,¹ gondokkal szaporítani a nyugtalan embert,
hogyan megtudja, mi baj készül, szörnyű jelek által?
Vagy sikerült a világnak, hogy a tűz kialudt, még
friss földet meg nyersanyagot foglalva bevésni
kőbe a rendszert, mindenhol megszabni a törvényt,
10 korlátozva magát is, majd a világnak előre
elrendelt idejét végleg részekre tagolni;
vagy nincs semmi kiszabva: a véletlen vakon ödög,
térül-fordul, a pillanat az, mi uralja az embert;²
bármilyen is fogsz, tedd meg azonnal; az emberi elme,
15 hogy mi jövend, sose lássa: ha fél, fűthesse reménység!³
Így, hogy látták, mily rontást fog mérni az égi
teljesedés a világra, sötét törvényszünet állt be
városszerte;⁴ s mind a nemest plebejus⁵ ruha rejti,
s lictori vesszőt⁶ nem kísér bíborszínű köntös.⁷

¹ Ti. Iuppiter (gör. Zeusz) Saturnus és Rhea fia, Neptunus és Pluto fivére, Iuno testvére és férje, a legfőbb római istenség, valamint az Olymposon lakó görög istenek feje, az ég, a harmat, az eső, a hó, a villám, a mennydörgés ura, az egész természet és minden istenek atyja, továbbá az állam és a család főistene és őre.

² Vagyis, ahogy a sztoikusok tanítják, minden dolog szükségszerűségből fakad, míg az epikureusok tanítása szerint minden csak a véletlen műve.

³ A költőnek ez az imája, ti. hogy ne lássuk előre a minket fenyegető szerencsétlenségeket, visszautal azokra a zavargásokra, amelyekben a rómaiak az első könyvben említett csodák miatt szenvedtek. Ezekre ugyanis úgy tekintettek, mint valami szörnyű csapás biztos jeleire, amelyek hirtelen fognak rájuk szakadni az istenek büntetéséből.

⁴ Az igazságszolgáltatás felfüggesztését Rómában csak a legnagyobb veszélyhelyzetek idején hirdette ki a *senatus* és a *magisterek*.

⁵ A köznéphez tartozó nemtelen polgárok. Negatív konnotációban a pórnép, az aljas tömeg.

⁶ Ilyen vesszőket vittek a *lictorok* (tisztviselői közszolgák) a legfőbb tisztviselők előtt, egyrészt, hogy az általuk kihirdetett büntetést végrehajtsák, másrészt pedig a hatalom és a büntetőjog jelképeként.

⁷ A bíborszegélyű köntös vagy kelme átvitt értelemben utalás a nagyobb méltóságokra.

- 20 Még elfojtották a panaszt, keblükben a néma
fájdalom örvénylett. Épp így hallgatnak a döbönt
házak a gyász elején, végtisztesség amikor nem
jár ki a testnek még,⁸ s szolgálóit kusza hajjal
még nem készíti úrnőjük dühös ütlege sírni,
- 25 még a hülő testet karjával ölelgeti egyre:
holtában düledt szemeit, s élettelen arcát;
még nem fáj neki, ám nem fél már: őrizi szoborként,
és bámulja baját. A korábbi ruháit az asszony
eldobja, s leigazza a gyász tömegével a szentélyt:
- 30 hinti az isteneket könnyekkel ez, az veri keblét
durva talajhoz, a szent küszöböt koszorúzza kibontott
fürtje ziláltan, az isteneket hívják könnyörögve,
s fárasztják fülüket, mi a sűrű sirámra süket már.
Ám nem téged kért mind, Fenndörgő, leborulva:
- 35 egymás közt szétosztották, és mindegyik isten
oltáránál volt anyasírás. Összekaristolt
arccal, könnyek közt, kék karral mondja az egyik:
„Most, ó, gondterhelt anya – szól –, üsd kebled ököllel,
most szaggasd hajadat, fájdalmaidat ne odázd el,
- 40 s végső bajra ne mentsd! Most még van sírni esélyünk,
míg a vezérek közt a szerencse inog; ha egyik győz,
örvendeznünk kell.” Így bujtja magát fel a gyászra.
S férfiak is, kik a harcra s az ellenségre vadásznak,
méltán zúdítták zordon mennyekre keservük.
- 45 „Ó, nyomorult sors! Mért nem a pun vész ifjai voltunk,
mért nem Cannae⁹ és Trebiae¹⁰ idejére születünk!

⁸ A halottak búcsúztatása meghatározott szertartás szerint zajlott. Vergiliusnál Aeneas így búcsúzik Pallastól: „Üdv, kedves Pallas, kedves már nékem örökre, / ég veled, íme, örökre!” Vö. Verg. *Aen.* 11, 97–98. (ford. Kartal Zsuzsa). Lucanus itt arra a szokásra utal, amit a rómaiak *conclamatiónak* neveztek; ez azoknak a személyeknek az ismétlődő, hangos kiáltása volt, akik azért várakoztak a haldokló ágya körül, hogy megpróbálják még egy kicsit visszatartani távozó lelkét. Ezt hét napon át ismételték, utoljára akkor, amikor a testet a halotti máglyára helyezték. Ekkor nyilvánították hallottnak, és mondták ki végül, hogy *conclamatum est*, ami azt jelentette, vége van, már nem maradt reménye az életre.

Isteneink, békét nem kérünk: dühre a barbárt
és vad városokat most gyújtsátok; fel a fegyvert,
föld; médek¹¹ hadirendje masírozzon le a perzsa
50 Susából,¹² adj Massagetáknak¹³ utat, scytha¹⁴ Ister,¹⁵
északi végekről árássa a szőke suebust¹⁶
Albis¹⁷ s vad Rhenus¹⁸ forrása; legyünk mi az ellen

⁹ Város Apuliában, az Aufidus (ma: Ofanto) és a Vergellus (ma: Vergello) folyók közeliében, a mai Cannes. Arról a csatáról nevezetes, amelyet a rómaiak L. Aemilius Paulus és C. Terentius Varro *consulok* vezetése alatt Kr. e. 216-ban Hannibal ellen elvesztettek. A veszteség Polybius szerint holtakban és sebesültekben körülbelül 70 000 főre tehető, 10 000-en pedig fogságba estek. Pár ezren Canusiumban verődtek össze utána, Varro pedig 70 lovassal Venuciába menekült. Hannibal mindössze 6000 embert vesztett.

¹⁰ Folyó Észak-Itáliában, ami Placentia (ma: Piacenza) közelében torkollik a Póba. Ma Trebbia. Kr. e. 218-ban Hannibal hatalmas mészárlás közepette ennek partjainál futamította meg L. Sempronius seregét.

¹¹ Ázsiai nép, a költői nyelvben általában jelenti még a perzsákat, parthusokat és az asszírokat is.

¹² Susa (az Ószövétségben Szúza) meleg éghajlata miatt a perzsa királyok téli lakhelye volt, ami Susiana tartományban a Choaspes folyó (ma: Karun) partján feküdt, amelynek tiszta és jóízű vizét a perzsa királyok mindig magukkal hordták. A perzsa királyok téli palotájának helyét ma hatalmas halmok jelzik, amelyekben téglá- és kerámiatöredékek találhatók.

¹³ Ázsiai szkíták vagy tatárok, harcias nép a Kaszpi-tengeren túl, akik az Aral-tóba ömlő Oxus folyó (ma: Amu-darja) forrásának közelében, az Araxes folyótól (ma: Araksz) északra éltek, vagyis nagyon messze az Istertől (vö. 15. lábjegyzet). Lucanus azonban gyakran él ilyenfajta földrajzi szabadsággal. Itt valószínűleg általában érti alattuk az európai és az ázsiai szkítákat. Hérodotosz e név alatt Ázsia összes, a Kaszpi-tengertől keletre élő nomád törzsét érti. Állítólag az volt a szokásuk, hogy megölték és megették idős honfitársaikat.

¹⁴ Mint népcsoport: Európa északi részén és Ázsiában élő több lovasnép közös elnevezése, akik híresek voltak ügyességükről nyilazásban és lovaglásban. Mint égtáj: észak; átvitt értelemben az örök tél, a kegyetlenség és az igazságtalanság birodalma.

¹⁵ A folyót, amelynek egészét ma Dunának nevezzük, a rómaiak a forrásától egészen Bécsig Danubiusnak, onnan a Fekete-tengerig pedig Isternek hívták.

¹⁶ Feltehetően több germán néptörzs vagy népcsoport gyűjtőneve, akik vándorló életmódot folytattak. Helyüket nem sikerült pontosan megállapítani, de hozzávetőlegesen valahol a mai Mecklenburg-Elő-Pomeránia területén élhettek.

¹⁷ Germania rómaiak által ismert legkeletibb folyója volt (ma: Elba). Tacitus szerint a hermundurok (germán néptörzs az Elba mentén) vidékéről eredt. A rómaiak először

minden népnek: a polgárharcból mentsen az isten!
 Innen dák,¹⁹ onnan geta²⁰ nyomjon; az egyik ibérnek,²¹
 55 másik a parthus²² puzdra felé fordítsa a zászlót;
 Róma, kezed szabadon ne maradjon! Vagy ha az égnek
 tetszik, hogy pusztuljon a római név, az egész menny
 gyúljon lángra, s zúdítson villámot a földre!
 Feldühödött Atya,²³ sújtsd le a két pártot, s vezetőit,
 60 még mielőtt rászorgálnának! E rengeteg új bűn
 fog majd arról dönten, hogy ki uralja a várost?
 Belvillongást szítani, hogy ne uralja egyik se,
 kár volt!” Honszeretet haldoklón ily panaszokban
 tört ki. Szegény atya öngondjával küszködik éppen:
 65 gyűlöli súlyos öregségének hosszú mivoltát,
 és új polgárharcra megőrzött évei számát.
 Majd egyikük példát hoz a rettenetes remegésre:²⁴

Kr. e. 9-ben érték el ezt a folyót, és Kr. e. 3-ban keltek át rajta először Domitius Ahenobarbus alatt.

¹⁸ A Rajna folyó Gallia és Germania között.

¹⁹ A dákok a Dunától északra fekvő Dáciát lakták, ami a Tibiscustól (ma: Tisza) keletre a Tyras (ma: Dnyeszter) folyóig és a Pontus Euxinusig (ma: Fekete-tenger) terjedt, északi határát a Kárpátok, délről az Ister (ld. 15. lábjegyzet) választotta el Moesiától. Magában foglalta tehát a mai Magyarország tiszántúli részét, egész Erdélyt, Havasalföldet, Besszarábiát, Moldovát és Bukovinát. A gétákhoz hasonló népcsoport volt, akikkel azonos nyelvet beszéltek. Augustus uralkodása alatt ez a harcias nép átkelt a Dunán, és miután Róma szövetségeseit legyőzték, Augustus tábornokai verték vissza őket. Domitianus uralkodása alatt arra kényszerítették a rómaiakat, hogy adók fizetésével vásárolják meg a békét. Végül Traianus hódította meg őket.

²⁰ Trák nép a Dunától északra. Feltehetően a dákokkal rokon népcsoport. A Római Birodalom későbbi korszakaiban országukat a Baltikum déli partjairól bevándorolt gótok szállták meg. Emiatt a gétákat és a gótokat gyakran tévesen ugyanannak a népnek tekintették. A géták rabszolgákat szállítottak Görögországba és Itáliába. Terentius drámaiban Geta mint ravasz szolga szerepel. Davus hasonlóképpen dák rabszolgaát jelent, aki ugyancsak a latin komédia egyik típusfigurája.

²¹ Hispania lakóit görögül ibérnek neveztek, akik az Iberus (ma: Ebro) folyó közelében, a terület északkeleti részén éltek.

²² Harcias nép Belső-Ázsiában (Perzsia északi részén), akik kitűnő lovasok és félelmetes íjászok voltak.

²³ Ti. Iuppiter (ld. 1. lábjegyzet).

„Épp ilyen örületet támasztott akkor a sors – szólt –,
 mint amikor, miután teutont²⁵ s Libiát leigázta,
 70 száműzött Marius²⁶ posványos káka közé bújt.²⁷
 Tócsamezők és tág mocsarak védték meg az aggot,
 kit, Fortuna,²⁸ te nem pártoltál, és kit a szennyes
 börtön vasfoga, mocsában fürdetve, emésztett.
 Sorsa előbb büntette, hogy aztán consuli²⁹ díszben

²⁴ A költő itt, hogy érzékeltesse a polgárháború szörnyűségeit, egy öregember – aki fiatalon maga is átélte a Marius és Sulla közti háború vészterhes időszakát – szájába adja a történetek elbeszélését, felidézve annak borzalmait. A két jelenlegi hadvezér, Caesar és Pompeius valójában Marius és Sulla szellemi örököseként jelenik meg a költeményben.

²⁵ Germán néptörzs, amely a kimberekkel együtt lerohanta Itáliát, és hatalmas pánikot keltett Rómában, amíg Marius le nem győzte és csaknem egészen ki is irtotta őket: Aquae Sextiae-nél (ma: Aix) aratott végső győzelmet a teutonok és az ambrónok egyesített erői felett. Egyes beszámolók szerint ebben a csatában 200 000 ember esett el és 80 000 esett fogságba.

²⁶ Caius Marius (Kr. e. 157–86), római hadvezér, aki Iugurthát és a kimbereket is legyőzte. Sulla ellenfele és a néppárt vezetője volt. Politikai pályafutása alatt hétszer nyerte el a consulságot. Amikor Sulla Róma ellen indult és a várost elfoglalta, Marius egy időre Afrikába menekült. A mithridatési háború alatt pártja megerősödött, és visszatérését követően kegyetlen bosszút állt, különösen Sulla személyes barátain, majd Cinnával mindenféle választás nélkül magukhoz ragadták a consuli hatalmat. Pár napra rá azonban Marius meghalt, Kr. e. 86. január 13-án. A költemény szempontjából érdemes megemlíteni Caesarral való kapcsolatát, amelyről Plutarkhosz is megemlékezik: „[Marius] a Caesarok előkelő családjából származó Iuliát vette feleségül. Iulia annak a Caesarnak volt nagynénje, akiből később Róma legnagyobb embere lett [...]. Talán ez a rokoni kapcsolat magyarázza meg, miért választotta Caesar példaképül Mariust.” Vö. Plut. *Vit. Mar.* 6 (ford. Máthé Elek).

²⁷ Utalás arra a körülményre, amikor Marius, Sulla bosszúja elől menekülve, a latiumi Minturnae mocsarainak nádasában és iszapjában rejtőzött el, de felfedezték, majd kirángatták rejtékhelyéről, és átadták a minturnae-i hatóságoknak. Bővebben ld. Plut. *Vit. Mar.* 38.

²⁸ A végzet, a sors és a szerencse istennője, aki az emberi dolgokba nem vaktában avatkozik be, hanem aszerint, hogy épp kinek akar kedvezni vagy nem. Itáliában különösen Antiumban (ma: Anzio) és Praenestében (ma: Palestrina) volt szent helye.

²⁹ A *consulok* Rómában a királyság után évenként választott legfőbb tisztségviselők (szám szerint kettő), a köztársaságban a katonai és jogi hatalom letéteményesei, akik kezdetben királyi hatalommal rendelkeztek. Az állam fejeként jogukban állt a népet és a *senatust* összehívni, ezek ülésein elnökölni, egyszersmind mindkét gyűlés végzéseit

- 75 haljon a feldúlt városban meg. Még a halál is
félte e férfiut, ellensége, hiába, a gyűlölt
vért nem tudta kiontani: megdermedt a levágás
pillanatában a kéz, leeresztve erőtlen a fegyvert.
Roppant fényt látott a sötét cellában, a bűnök
- 80 szörnyű isteneit, Mariust, a jövőbelit, és félt
egy hangot meghallva: „Ne érintsd ezt a nyakat, mert
még a sajátja előtt sokak éltét kell a halálnak
adnia; hagyj fel hát a hiábavaló haragoddal!”³⁰
Népetek elpusztításáért bosszura szomjas
- 85 kimberék,³¹ őrizzék az aggot. E vadszivű férfi,
kit nem az égi kegy és nem a roppant égdühödés véd,
hogy Rómát elpusztíthassa a Sors, elegendő.

és határozatait jogerőre léptetni. Háborúban ők voltak a fővezérek, vezették a sorozást, a katonaszedést, és a hadizsákmány sorsáról is ők intézkedtek. A praetori hivatal felállítására előtt ők voltak a bírák, az igazságszolgáltatók, továbbá ők kezelték az állam pénzügyeit is. Kezdetben csak patríciusok, később plebejusok is betölthették a tisztséget. A *consulokat* a népgyűléseken (*comitia centuriata*) választották az előző *consul* vagy *interrex* (helytartó, kormányzó) vezetése alatt.

³⁰ Miután Mariust Minurnae-nál elfogták (vö. 27. lábjegyzet), nem tömlöcbe vetették, mint ahogyan a jelen szakaszból látszik, hanem egy Fannia nevű nőre bízta, akiről azt hitték, hogy esküdt ellensége, de titokban a barátja volt. Amíg itt tartózkodott, egy gall vagy kimber katonát küldtek a lakásába, hogy megölje. Ezt követően Plutarkhosznál az olvasható, hogy a „szobának az a része, ahol Marius feküdt, alig kapott világosságot, sőt meglehetősen sötét volt, és állítólag a katona úgy látta, hogy Marius szeme szikrázik a sötétben, és dörgő hangja így szólt a sarokból: »Ember, hogyan merészeled te Caius Mariust megölni?« Erre a barbár eldobta kardját, és kirohant a szobából. Közben csak azt kiáltozta hangosan: »Nem tudom megölni Caius Mariust.« Miután beszámolt a történetekről a lakosságnak, amely részben ettől, részben pedig egy olyan ember iránti szánalomtól vezérelve, aki egykor Itáliát megmentette, elbocsátotta Mariust.” Ld. Plut. *Vit. Mar.* 39. (ford. Máthé Elek).

³¹ A mai Jylland félsziget, illetve Schleswig-Holstein tartományok területén élt népcsoport. A későbbiek folyamán Itáliára támadtak, és kezdetben nagy rémületet okoztak, végül Marius győzte le őket, majd az egész népet több csatában kiirtotta (vö. 25. lábjegyzet). Plutarkhosz így ír róluk: „Valószínűleg valamiféle germán törzsek lehettek az Északi-tenger mellől, tekintettel a férfiak hatalmas termetére és kék szemére, továbbá arra, hogy a germánok nyelvén a ’kimber’ szó rablót jelent.” Vö. Plut. *Vit. Mar.* 11 (ford. Máthé Elek).

- Ellenséges földre sodorta a tengeri vész, és
 vadként űzve üres sátrakban tért nyugovóra,
 90 fekvé Iugurtha³² leverte s kirabolt országaiban, pun
 porba lehajtva fejét.³³ Karthágó³⁴ és Marius sem
 bánja a sorsát, s nem vádolja az isteneket: már
 vesztesek épp ugyanúgy. Ott gyűjti dühét Libiának.
 Szolgahadat szabadít fel, amint a szerencse kegyeltje
 95 lesz ismét, fegyház vad karja letépi a láncát,
 s fegyverré formálja. Kitől nincs távol a bűn már,
 s gazsággal gyarapítja a tábort, az, csakis az kap
 fővezetői jelet viselésre. Egek! De milyen nap
 volt, de milyen nap, győztesként amelyen falainkra
 100 tört Marius, s a halál száguldott vad rohanással!
 Köznéppel pusztul nemes, és kardok kaszabolnak
 szerte: az érc nem nézi, kinek keblébe hatoljon.
 Úsznak a vérben a templomok, ázik bennük a csúszós
 és vörösen fénylő kövezet. Nincs, kit kora megvéd:
 105 élete végén nem bánják az idősnek utolsó
 napját sürgetni, s nem szegni szegény csecsemőnek
 épp elkezdődő éltét, aki fényt sose látott.
 Kisgyermek, hogy halnia kell, mily bűnt követett el?
 Hogy meghalsz, már éppen elég. Sodródik a dühnek

³² Numidia királya, Mastanabal törvénytelen fia, aki a számos vereség ellenére sokáig harcolt a római hadvezér, Metellus ellen. Végül Marius győzte le, amiért diadalmenetben részesítették, Iugurthát pedig tömlöcbe vetették, ahol éhen halt. Bővebben ld. Plut. *Vit. Mar.* 12.

³³ „Karthágó közelében partra szállva Mariusnak Sextilius – aki akkoriban Afrikában volt *propraetor* – egy *lictora* megtiltotta, hogy betegye a lábát Afrikába; erre ő így szólt: »Mondd meg neki [ti. Sextiliusnak], hogy láttad a számkivetett Mariust ülni Karthágó romjain!« E szavakkal Marius találóan vont párhuzamot Karthágó sorsa és a maga változó szerencséje között.” Vö. Plut. *Vit. Mar.* 40 (ford. Máthé Elek).

³⁴ Hajdani város Észak-Afrikában, a mai Tuniszi-öböl partján. Föníciai vagy latin nevükön a pun népek központi városa volt. A monda szerint Dido tírusi királylány alapította a Kr. e. 9. században. Azon a helyen épült, ahol Észak-Afrika partja megközelíti Szicíliát, így a Földközi-tenger mindkét medencéjét ellenőrizhette. A harmadik pun háború végétével Karthágót Kr. e. 146-ban a *senatus* határozata alapján földig rombolták, területéből pedig megszervezték Africa provinciát.

- 110 árjában ki-ki, mert kutakodni a bűnös után rest.
 Nagyrész, hogy számot szaporítson, esett el, a győztes
 vitt véres szájjal lenyesett főt, kit nem is ismert,
 mert, hogy marka üres, szégyellte. Csak úgy menekültél
 meg, ha adott szád csókot a szennyes jobbra, remegve.³⁵
- 115 Új lobogója mögött a halálnak jöjjön ezer kard,
 züllött nép, hosszú évszázadokért is aligha
 adna ily árat férfiu, nemhogy az aggkori kurta,
 csúf létért, ami tart, míg megjön Sulla.³⁶ A köznép
 veszte miatt ki zokog? S ki térted, akit kibeleztek,
- 120 Baebius,³⁷ és testében izekre szedett, bekerítve
 oly sok kar? Vagy a vést, aki láttad előre, térted,
 Antonius,³⁸ kinek ajka az ősz, csapzott hajafürtjén
 csüngött, vért habzón, mit a zsoldos az ünnepi asztal
 étke közé tett? Fimbria³⁹ sebzett Crassusokat⁴⁰ szelt,

³⁵ Marius azt az utasítást adta a katonáinak, hogy válogatás nélkül öljék meg mindazokat, akiknek az utcán elhaladva nem tiszteleg, vagy akiknek nem ajánlja fel a kezét csókra.

³⁶ Lucius Cornelius Sulla (Kr. e. 138–78) arisztokrata-párti hadvezér, aki legyőzte Mithridatés pontusi királyt. Miután visszatért Rómába, hatalmas vérfürdőt rendezett az időközben Marius és Cinna vezetésével hatalomra jutott néppártiak körében. Hírhedt *proscriptiōi* (azon emberek névsorának kihirdetése, akiket bárki büntetlenül megölhet) révén az ellenpártot teljesen kiirtotta, az így elkobzott vagyont pedig szétosztotta katonái között. Ezt követően Róma feltétlen ura, élethosszig választott *dictator* volt. Pacifikációját követően megerősítette a *senatust*, majd 79 elején lemondott a diktatúráról és visszavonult a közéletből. Életéről bővebben ld. Plut. *Vit. Sull.*

³⁷ Utalás M. Baebius halálára, akit Marius-pártiak kezei téptek darabokra.

³⁸ Híres szónok, M. Antonius, a későbbi *triumvir* nagyapja, akiről Cicero úgy beszél mint a római szónokok egyik legnagyobbikáról. A Marius és Sulla alatt dúló polgárháború során megölték. A katonákat, akiket megölésére küldtek, annyira meghatotta ékesszólása, hogy hajlottak rá, hogy megkíméljék. Végül a parancsnokuk, P. Annius *tribunus* gyilkolta meg, aki Antonius levágott fejét az épp vacsorázó Mariushoz vitte. Marius, miután egy darabig gúnyolódott rajta, megparancsolta, hogy fejét helyezték el a rostrán, vagyis a nyilvános szószéken.

³⁹ C. Flavius Fimbria, Marius és Cinna párthíve, Cicero szerint a „legvakmerőbb és legőrültebb ember.” L. Valerius Flaccus *legatus*aként a Mithridatés elleni háborúban a sereg egy részét fellázította ellene, majd őt magát is megölte. Miután Sulla végül le-

- 125 és száradt a rideg börtön falain tribunus-vér.
 Téged, Scaevola,⁴¹ Vestának⁴² megbecstelenített,
 semmibe vett szentélye s az istennő örökégő
 mécsénél öltek le; azonban a gyenge öregség
 torka csak épp, hogy adott vért, s megkímélte a lángot.
- 130 Consulságot hét évig nyert újra meg újra.⁴³
 Így telt el Mariusnak az élte, kiállt, amivel csak
 sújt rossz sors, mindent, s mindent átélt, mit a jósors
 nyújt, s mindazt, amit enged az emberi végzet, elérte.
 Sacriportusnál⁴⁴ már mily sok hulla esett el,
- 135 hány elesett csapatot termelt már Collina Porta⁴⁵

győzte, Pergamumba zárta. Fimbria ott saját rabszolgái közül az egyiknek megparancsolta, hogy végezzen vele.

⁴⁰ P. Licinius Crassust, az apát, és azonos nevű fiát Fimbria egymás szeme láttára ölte meg.

⁴¹ Quintus Mucius Scaevola, híres államférfi és jogtudós, aki szinte minden hivatalban tisztvársa volt sógorának, Crassusnak. Az akkori *pontifex maximus* (főpap Rómában). Az ifjabb Marius parancsára Kr. e. 82-ben megölték, miután Vesta templomába menekült menedéket keresve.

⁴² Vesta Saturnus és Rhea leánya, Iuppiter és Iuno testvére, aki a tűzhelynek és egyzersmind a háziasságnak, illetve a tűzhelyen lobogó tűznek is az istenasszonya. Más néven Ilia, mivel kultuszát Aeneas hozta Itáliába Trójából. A neki szentelt tűzre, amit nem hagytak kialudni, papnői vigyáztak. Kezdetben négyen, később hatan voltak, harminc évig álltak az istennő szolgálatában, és a legszigorúbb szüzességre voltak kötelezve.

⁴³ Marius hatodik és hetedik consulsága között 13 év telt el. A hetedik consulsága kezdetén halt meg.

⁴⁴ Város a volszusok földjén, Rómához közel. Marius és Cinna halála után Sulla, a Mithridatés elleni háború végeztével visszatért Ázsiából, és miután Brundisiumban partra szállt, Kr. e. 82-ben nagy mézszárlással legyőzte a fiatalabb Mariust Sacriportusnál, Latiumban.

⁴⁵ A Porta Collina Róma legészakibb kapuja volt a Quirinalis, az Esquilinus és a Viminalis dombok közelében, amelyről a nevét is kapta. Sacriportusnál Sulla legyőzte az ifjabb Mariust, aki Praenestébe menekült, ahol Lucius Ofella, Sulla hadnagya ostrom alá vette. Az eközben védelem nélkül maradt Rómát a samnisok (vö. 46. lábjegyzet) két vezére, Pontius Telesinus és L. Lamponius megtámadta, Telesinus ugyanis megfogadta, hogy a földdel teszi egyenlővé Rómát, és az uralmat saját szülővárosába helyezi át. Sulla azonban a Collina-kapunál összezapott velük, és győzelmet aratott, de állítólag mindkét oldalon 50 000 ember esett el. Telesinus is az elesettek között volt.

- akkoriban, mikor elhelyezték máshova majdnem
 azt, aki minden népet ural, s a világ feje; *samnis*⁴⁶
 is várt Caudium⁴⁷ torkán túl római sebre.
 Tenger vést bosszújával még Sulla tetézte.
- 140 Azt a kevés vérét is a városnak, mi maradt, ő
 felszívta; s míg metszi a már túlságosan is rút
 testrészt, mértéket téveszt keze, kése vakon megy,
 merre a kór viszi. Elpusztultak a bűnösök, ámde
 csak miután már bűnösökön kívül nem is élt más.
- 145 Akkor a gyűlölet elszabadult, s tombolt, leszakítva
 törvények gyeplőit a düh. De nem egy követett el
 mindent, önbűnét ki-ki tette, a győztes egyetlen
 egyszer adott ki parancsot. Urát kettéhasította
 szörnyű vassal a szolga, fiút borította atyának
- 150 vére; s azért, a szülője levágott fője kit illet,
 versengtek; díjként hullott testvérré a testvér.
 Már menekültekkel teltek meg a sírok, az élők
 holtakkal keveredtek, a nép nem fért a vadonban.
 Törte nyakát ez s gégejét morzsolva hurokkal,
- 155 az fejvesztve vetette magát le a durva talajra,
 mely széttrancsírozta, halálukat így kiragadták
 vérszagu győztes karmaiból; az meg maga visz fát
 máglyájához, s még mielőtt elfolyna egészen
 vére, tüzét leigazza, amíg lehet: ugrik a lángba.
- 160 Rémült városon át a vezérfejeket viszi lándzsa,

⁴⁶ Samnium tartomány – hegyes vidék, Campaniától északra, amelyen az Appenninek áthaladnak, és egészen az Adriai-tengerig terjedt – lakói, akik a szabinoktól származtak.

⁴⁷ Caudium város Samniumban, a Via Appia mentén. Caudium közelében 'Furcae Caudinae'-nak neveztek egy keskeny, mindkét oldalról erdővel határolt hegyszorost, ahol Kr. e. 321-ben a *samnisok* (vö. 46. lábjegyzet) legyőzték a római hadsereget, és csak igen kemény feltételek teljesítése ellenében engedték őket szabadon: az egyik ilyen feltétel az volt, hogy minden katonának át kellett haladnia fegyvertelenül egy járom (egyfajta akasztófa) alatt. Erre az eseményre utalt a *Pax Caudina*, vagyis „gyalázatos béke” kifejezés. Marius megígérte a *samnisoknak*, akik az ő oldalán álltak, hogy a birodalom székhelyét Rómából hozzájuk helyezi majd át. (vö. 45. lábjegyzet).

- s halmozzák fórum közepén: ami bűn van a földön,
 felleled ott: trákhon nem látott biston⁴⁸ zsarnok
 óljaiban még függeni ily sok bűnt,⁴⁹ s Libye sem
 Antaios kapufélfáin,⁵⁰ sem Pisa⁵¹ homokján
 165 tépett holttetemért nem sírt bús Graecia⁵² ennyit.⁵³
 Már amikor rohadás eszi, s oly régóta enyészik,
 eltorzulva, szülő szedi jobbával nyomorultan
 azt, mire ráismer, s remegőn ellopja titokban.
 Emlékszem, magam is vágytam máglyára helyezni
 170 s tiltott tűzre megölt testvérem idomtalan arcát,
 s sullai békének⁵⁴ minden hullája, s az összes
 csonk közt vizsgálódva kerestem, hogy hova illik,
 mely nyakról vágták le fejét. Említsem-e vérrel
 békített árnyát Catulusnak?⁵⁵ Hogy Marius mint
 175 vált szomorún a falánk temetőnek az áldozatává,
 mit még tán árnyak sem akartak, mondani sem kell:

⁴⁸ Thrák népcsoport, de a költői nyelvben általában is jelenti Thrákiát.

⁴⁹ Diomédész, Thrákia királya, aki a hadifoglyokat emberevő lovai elébe vetette, fejüket pedig kifüggesztette az ajtajára. Végül Hercules (gör. Héraklés) végzett vele.

⁵⁰ Antaios, a líbiai óriás, Diomédészhez hasonló kegyetlenségeket követett el (vö. 49. lábjegyzet). Hercules végül párbajban megfojtotta.

⁵¹ Város Élisben, amelynek közelében tartották az olimpiai játékokat.

⁵² A görögök földje (ti. Görögország).

⁵³ Oinomaos, Élis királya, Pisában, a Peloponnésos nyugati partján, az Alpheios folyó alsó folyásánál elterülő termékeny vidéken uralkodott; lánya, Hippodameia nagyon szép volt, akit senki sem kaphatott meg feleségül. Apja csak ahhoz akarta férjhez adni, aki őt szekérszerenyben legyőzi. Ha azonban vereséget szenved, meg kell halnia. Ez utóbbi sokakkal meg is történt. Hippodameia kezét végül Pelops nyerte el, miután Oinomaos kocsisát, Myrtilost megvesztegette, aki nem rakta bele a csapszegeket a kocsikerekeibe (vagy csak viaszból való szegeket rakott bele), majd amikor a kerekek leestek a kocsiról, Myrtilos leugrott, Oinomaos pedig belegabalyodott a gyeplőkbe, és a lovak halálra hurcolták.

⁵⁴ Erős irónia.

⁵⁵ Q. Lutatius Catulus, aki korábban Marius consultársa volt a kimberek elleni hadjárat idején, Sulla mellé állt, ezért Kr. e. 87-ben a mariusi *proscriptio* áldozatává vált. Mivel nem tudott elmenekülni, öngyilkos lett: bezárkózott egy szobába, ahol faszenet gyűjtött, és megfulladt. Catulus bátyja elérte Sullánál, hogy Marius azonos nevű testvérét a kezére adja, akit az itt leírt barbár módon feláldozott testvére sírjánál.

látták széttépett testét, s a tagokkal egyenlő
 számu sebet, s hogy, bár szét volt vagdalva egészen,
 rajta halálos seb nem volt, s hogy az elvetemült düh
 180 szörnyü szokása fukar, ha halált mér haldokolónak.
 Hull a letépett kar, s a kivágott nyelv is egyetlen
 hang nélkül, csak üres levegőt csapdosva ficáncol.
 Ez füleit, másik cimpáját vágja le karvaly
 orrának; míg amaz gödréből vájja szemét ki,
 185 s fénye kialszik, amint egyszer testére tekint még.
 Nem hisznek majd ily szörnyű bűnt, és hogy egyetlen
 fő ily sok megtorlást vett. Így préseli össze
 épület is tömegével a testet, zúzva, ha omlik,
 és, kiket elnyelt, nem veti roncsoltabbán a törzsük
 190 partra a tenger. Mért volt jó szétverni a hasznost,
 s elcsúfítani hitványul Mariusnak az arcát?
 Hogy tessék Sullának e bűn s látványos ölés, rá
 kellett ismerjen. Hogy együtt hányták a lakóid
 mind kardélre, te, Fortuna Praenestei,⁵⁶ láttad:
 195 hogy pusztult a halál egy pillanatában el egy nép.
 Itt latin ifjúság maradéka s Itália dísze
 hullt le, s a római bús nyáj véröntözte mezőn járt.⁵⁷

⁵⁶ Fortuna istennőnek Praenestében volt egy temploma, ahol 'Praenestinae Sortes' néven nagyra becsülték a jóslatait. A város Rómától mintegy húsz mérföldre, délkeletre feküdt, és hűvös fekvése miatt a rómaiak nyáron gyakran látogatták. Ma Palestrinának hívják (vö. 28. lábjegyzet). Miután a várost Lucretius Ofella elfoglalta, és mindenféle társadalmi hovatarozásra való tekintet nélkül sokakat megölt, Sulla megparancsolta, hogy 5000 embert, akik letették a fegyvert, hidegvérrel öljenek meg.

⁵⁷ Az eredeti szövegben az *ovilia* szó szerepel, amelynek jelentése 'karám'. Azt a Marsmezőn (vö. 60. lábjegyzet) lévő kerítést nevezték így, amelyet Caesar azért csináltatott, hogy a nép a *comitium*okon a római *magistratus*ok megválasztása során szavazáskor *tribus*okra oszolhasson. A Porta Collinánál (vö. 45. lábjegyzet) lezajlott csatát követő harmadik napon, miután legyőzte Pontius Telesinust, Sulla elrendelte, hogy a Marsmező *oviliájában* gyűjtsenek össze minden foglyot, és megparancsolta katonáinak, hogy mészárolják le őket, amelynek során négy legiót számláló embert vágtak egyszerre darabokra. A Bellona-templomban összegyűlt *senatorok* megrémültek az áldozatok jajveszékelésétől, de Sulla arra kérte őket, hogy ne vegyenek tudomást a történekről, mivel csak néhány lázadót büntetett meg.

Ennyi sok ifju együtt gyakran hal durva halállal
 égszakadás, földindulat, éhség, tengeri düh vagy
 200 hirtelen épületomlás, háboru ökle miatt, ám
 bosszu miatt sohasem. Sűrű tömegek meg a sápadt
 hullahegyek közt, kikre halált uszitottak, a győztes
 csak nehezen tör utat; nehezen dől el, ki halálát
 megkapta, s nyaka imbolyog, úgy esik el; s aki él még,
 205 nagy terhet nyög, az öldöklést hullák fejezik be:
 holttestek hada nyomja agyon súlyával az élő.
 Ül magasan, biztonságban, nem reszket az oly nagy
 bűn szemlélője; s nyomorult népből sok ezernyit
 mert, nem félve, halálra ítélni. A sullai összes
 210 holtat, felhalmozva, magába fogadta az etruszk
 örvény; vízbe zuhantak az első, testre utolsók.
 Íme, a sajók gyors beszorultak, a hullahalomnál
 megtört víz alsó folyamát elnyelte a tenger,
 felső habja a gátba akadt. A magasra tolult vér
 215 sodrásával utat tört, s minden tájat elöntve,
 fürge folyásával Tiberis⁵⁸ habjába rohanva
 vitte tovább megakadt vizeit: sem part se meder nem
 fékezi már a folyót, s hullákat hány ki a térre.
 Végül a tyrrhén habba nyomult nagy fáradalommal,
 220 s kettévágta a kék tengert véráradatával.
 Sulla, ezért vagy az „Állami üdv” s emiatt a „Szerencsés”?⁵⁹
 Sírod ezért állíthattad fel Mars-mezején⁶⁰ tán?

⁵⁸ Közép-Olaszország legjelentősebb folyója, egyben harmadik leghosszabb folyóvize, amely az Appenninekből ered. Róma is a Tiberis (ma olaszul: Tevere) mentén fekszik.

⁵⁹ Az ifjabb Marius halálát követően, a Mithridatés felett aratott győzelem alkalmával, Kr. e. 81-ben Sulla a *Felix*, azaz a 'Szerencsés' címet adományozta magának, az istenek különleges kegyeltjeként aposztrofálva önmagát. Saját szerencséjére való tekintettel fiát ugyancsak Faustusnak (kedvező, szerencsés), lányát pedig Faustának nevezte el.

⁶⁰ A Campus Martius vagy Mars-mező egy Tiberis melletti térség, amely eredetileg a Tarquiniusok birtokát képezte. Miután elűzték őket, a terület az államra szállt, és a rómaiak Marsnak szentelték; innen az elnevezés. Itt tartották az évenkénti népgyűléseket, amelyek keretében az állami tisztségviselőket választották, ezért a *campus* gyakran ezeket is jelenti.

- El kell szenvednünk ezt újra, a háboru rendje
ez lesz, s így végződik a polgárháboru is majd!
- 225 Bár súlyos bajt sejtet a félelmünk, de nagyobb vész
készül az emberiségnek, amíg gyülekeznek a hadra.
Számkivetett Mariusnak a legfőbb díja a harcban
Róma, s nem volt több győztes Sullának a célja,
mint, hogy a gyűlölt pártokat elpusztítsa egészen:
- 230 őket⁶¹ másra hivat, Fortuna, hatalmasok ők rég,
s összeszaladnak. Polgárharcba egyik se rohanna,
hogyha csak annyit akarnának, mint Sulla.” A bús agg
így sírt, emlékezve a múltra, s félve jövőtől.
Ám bátorlelkű Brutus⁶² keblébe ijedség
- 235 nem szállt, és bús népének sem vette ki részét
rettenetes remegéséből: a csipásszemű éjnek
leple alatt (árkád Helice⁶³ már ferde fogattal
fut) nagybátyja, Cato⁶⁴ kicsiny atriumába⁶⁵ bezörget.

⁶¹ Ti. Caesart és Pompeiust.

⁶² M. Iunius Brutus, Caesar kegyeltje, majd később gyilkosa, Cicero barátja, továbbá híres szónok és bölcselő. Politikai példaképének M. Porcius Catót tekintette, és Pompeius pártjára állt. A pharsalusi csata után Larissába menekült, ahonnan levelet írt Caesarnak, amelyben kegyelmet kért, amit meg is kapott. Plutarkhosz szerint Brutus volt az, aki tájékoztatta Caesart Pompeius egyiptomi meneküléséről. A Caesartól kapott kegyek ellenére csatlakozott Cassiushoz és az összeesküvők csoportjához, akik a *senatus* épületében végül meggyilkolták Caesart. Miután Antonius és Augustus legyőzte Philippinél, önkezével vetett véget életének.

⁶³ A Nagy Medve csillagképet Helicének is nevezték, a görög ἐλίσσω (‘forogni’) szóból, mert a pólus körül forog. A mitológia szerint a Nagy Medve Kallistó, Lykaón arkádiai király lánya, akit Iuno féltékenységből medvévé változtatott, Iuppiter pedig ezt követően a csillagok közé helyezett. Vö. Ov. *Fast.* 2, 153–192.

⁶⁴ Marcus Porcius Cato Uticensis, született Kr. e. 95-ben, és mint a köztársaság és a régi római állam barátja, ellenfele volt mind Caesarnak, mind Pompeiusnak, a polgárháború kitörésekor azonban végül összefogott Pompeiusszal és a *senatussal* Caesar ellenében. A thapsusi ütközet után kivégezte magát az afrikai Uticában Kr. e. 46-ban. Servilia, Brutus (ld. 62. lábjegyzet) édesanyja, Cato féltestvére volt: ők ketten Livia gyermekei voltak, különböző házasságokból. Brutus feleségül vette Porciát, Cato lányát is.

⁶⁵ A római házaknál a legelső, legnagyobb terem. Itt fogadták a látogatókat, többek között a *patronus*aik felé a kötelező tiszteletadásukat lerovó *clienseket* (védeneket) is. A templomokban és más középületekben is voltak ennek megfelelő termek. Minthogy

- Álmatlan, gondok közepette találta a közjón
 240 töprengő férfit, ki magát nem félti, a város
 sorsa s minden egyéb aggasztja; s ilyen szavakat szolt:
 „Rég elkergették minden földről az erényt, már
 csak benned bízhat, s nem fogja Szerencse szeszélye
 tőled elúzni sosem; te vezesd hát tétova elmém:
 245 ingadozom, tégy állhatatossággoddal erőssé!
 Magnust⁶⁶ vagy Caesar hadait, ki akarja, kövesse:
 Brutusnak Cato lesz vezetője csakis! Vaj, a békét
 véded-e, meg nem inogva e kétségmarta világban?
 Vagy keveredsz kedvedre a bűn vezetőivel, örült
 250 nép vesztével, a polgárharcot eképp igazolva?
 Kit-kit a bűnös harcra saját maga helyzete késztet:
 ezt fertőzött ház, s félt törvény békeidőben,
 az kenyerét karddal kívánja keresni, szakadjon
 rá hitelére az ég. Nem a düh hajt senkit a harcba:
 255 mindenkit nagy díj csalogat táborba; a puszta
 harc csak téged vonz? Mit használt az, hogy olyan rég
 ment vagy e kor romlott erkölceitől te szilárdan?
 Hosszu erényednek csakis ez lesz majd a jutalma:
 más már bűnös, téged a harc fog tenni bűnössé.
 260 Ó, attól mentsen csak az isten, hogy veszedelmes
 vast forgasson még ez a kéz is! Dárda ne szálljon
 vak dzsida-felleg villámló viharába karodból!
 S hogy nagy erényed kárba ne vesszen, a harci szerencse
 melléd fog majd állni egészen. E kard, ki akarná,
 265 hogy le ne vágja, s hogy, bár más seb okozta halálát,
 bűnös azért te legyél? Inkább nyugodalmas idődet
 töltsd egyedül, fegyvertelen, úgy, ahogy égen a csillag

az *atrium* többnyire díszterem is volt, a gazdagoknál sokszor nagy pompával díszítették fel.

⁶⁶ Pompeius mellékeve. Ezt a megszólítást először hadserege használta Líbiában, majd a név használatát Sulla erősítette meg tekintélyével, miután Pompeius legyőzte Domitius Ahenobarbust és szövetségesét, Iarbas királyt. Jelentése: 'nagy'. Lucanus a költemény során általában *Magnusként* hivatkozik Pompeiusra.

nem szűnő mozgásával jár mindig az útján!
 Lent lobbant levegőt fel a villám föld közelében,
 270 mélyföldön söpör át szélvész, s tüzes üstökösöknek
 csillámló csóvája: Olympus,⁶⁷ a fellegen áttör.
 Isteni törvényből dúl ellentét a kicsik közt,
 békét őrzi a nagy. Caesar, ha fülébe jut, akkor
 fog csak örülni, hogy ekkora polgár jött a csatába!
 275 Mert ha a magnusi ellentábort tartod övénel
 többre, sosem bánja, s tetszik neki, hogyha Catonak
 tetszik a polgárharc. A Szenátus nagyja, a consul
 s más nemesek biztatnak erősen, hogy ne habozzak
 harcba követni magánembert; Pompeius igáját
 280 tedd még rá Catora, s Caesar lesz a föld kerekén már
 csak szabad egymaga. Most ha a hon törvényeiért kard
 villoghat, s ha szabadságot megvédeni helyes,
 sem Pompeius, sem Caesar ellenfele Brutus:
 annak lesz, ki a háboruban győz.” Szólt, de Cato így
 285 adja szívének szent rekeszéből vissza a választ:
 „Polgárharcnál nincs iszonyúbb bűn, nem tagadom, Brut,
 ám az erény megy bátran, amerre vezérli a végzet.
 Mennyek bűne, hogy engemet is belevittek a bűnbe.
 Mondd, csillagra s az égre tekinteni, míg darabokra
 290 hull, ki tud úgy, hogy nem fél? Vagy ha a menny leszakad, vagy
 reszket a föld, ha az ég súlyával ránehezül, ki
 ül, s teszi ölbe kezét? Ha Itália örületébe,
 s római harcba sosem hallott népek menetelnek,
 s tengereken túlról jött, más ég szülte királyok,
 295 én ne tegyek semmit se? Csak attól mentsen az isten,
 hogy míg Rómának tetemén Daha⁶⁸ és Geta lépdel,

⁶⁷ Több hegyet is neveztek így Mysiában, Lykiában, Lakóniában, Ciprus szigetén stb; legismertebb ezek közül a Makedónia és Thesszália határán levő, ahol a régiek hite szerint az istenek laktak.

⁶⁸ Szkíta népcsoport, amely a Kaszpi-tengertől keletre fekvő vidéken, az Oxus (ma: Amu-darja) és a Iaxartes (ma: Szir-darja) folyók partján élt. Nevüket mai napig őrzi a Kaszpi-tenger mentén található Dagesztán.

- engem gond ne emésszen! Amint az atyát, ki szülöttjét
 elvesztette, a sírhoz a kín szólítja a hosszú
 gyászmenetet kivezetni: örömmel tölti kezét el,
 300 hogy szolgálja az éjszinü lángot, rakja a máglyát,
 s hogy szurkos fáklyát maga tart; úgy, Róma, előbb én
 sem szakadok tőled, míg holtodban nem öllelek;
 és követem nevedet, már önmagad árnya, Szabadság.
 Békítsen meg egészen a római áldozat, égi
 305 düh, s vérszomjas háborútól csepp vért se tagadjunk.
 Ó, bár minden bűnhődésre fejem kitehetném,
 átokkal mit a menny s pokol istenségei vernek!
 Nem félt halni, mikor Deciust⁶⁹ szoritotta az ellen:
 nyársaljon fel iker-dzsida, őröng a rhenusi⁷⁰ barbár
 310 nép lándzsáival, és fúródjon a háboru összes
 dárdájával az én, sebnek kínált kebelembel!
 Mossa a népekről e halál s ez a vér le az összes
 bűnt, amiért méltó lakolásra a római erkölcs!
 Mért pusztuljon a meghódolt nép, mért, aki túrni
 315 vágyik a bős zsarnokságot? Kaszaboljatok engem,
 engem, üres jogokat s törvényt ki hiába vigyázom!
 Ez fog, e nyak békét hozni, s vet véget a rossznak
 Hesperiában:⁷¹ meghalok, és nem háboruban kell
 majd, hogy uralkodjon, ki akar. Mért nem követem hát
 320 Pompeiust s a közös lobogót? A szerencse, ha ennek
 kedvez, tudni való, a világnak teljes uralmát
 ő veszi kézbe. Ezért, nehogy azt gondolja, magának
 győzött, győzzön az én kardommal!" Szólt, s a haragnak
 lángnyilait lődözve a keblében tüzet ébreszt,

⁶⁹ Nem lehet egyértelműen eldönteni, Lucanus itt melyik Deciusra utal, mert két P. Decius Mus (apa és fia) is nevezetes arról, hogy mint *consulok* feláldozták magukat a hazáért. Az idősebbik a latin háborúban Kr. e. 340-ben, ahol T. Manlius Torquatusszal közösen volt parancsnok, a fia pedig a sentinumi csatában, amit a gallok ellen vívtak, Kr. e. 293-ban.

⁷⁰ Folyó Gallia és Germania között (ma: Rajna).

⁷¹ Nyugat v. nyugati ország. Néha Itália (mivel Itália a görögöktől nyugatra feküdt), néha Hispania. Itt most Itáliát jelenti.

- 325 s polgárháboruhoz túlzott kedvet kap az ifjú.
Phoebus⁷² amint sugarával elűzte az éj fagyos árnyát,
áldott hitvesi kéz kopogása dörömböl az ajtón:
lángsírját Hortensiusának⁷³ hagyva rohan be
Marcia⁷⁴ búsan. E szűz jobb férjhez ment feleségül,
330 s háromszor hogy a házasság meghozta gyümölcsét,
felbontották: dús méhével hadd szaporítsa
más házat is, a két nemzetséget rokonítva
így anyavérrel. Azonban, amint betakarta az urna
férje porát, szomorú arccal, feldúlva a gyásztól,
335 megtépett frizurával, a mellét kékre színezve
öklével, s hogy a holt hamu csillámlik neki testén
(így kedves csak a férfi előtt), keseregve eképp szól:
„Míg volt bennem vér, míg burjánzott anyaságom,
én a szavadra, Cato, két férjet tettem apává.
340 Most, hogy bensőm elfáradt, s a szülés kimerített,
visszajövök mint már aki csak tied. Add a korábbi
eskünek érvényes kötelékét, add a frigyünknek
puszta nevét; írják síromra: ‘Cato felesége,
Marcia,’ és elváltam-e, messzi jövő nem kutassa:
345 átengedtél, úgy lettem más hitvese, tudják!
És nem azért vagyok itt, hogy boldogságban, örömben
osztozzam: gondot s bajt jöttem venni nyakamba.

⁷² Ti. Apollo (gör. Apollón) isten, Iuppiter és Latona fia, Diana testvére, az íjazás és a magasabb szellemi tevékenységek (jóslás, költészet, zene, orvoslás) istene, később a Nap és a fény isteneként is tisztelték Phoebus néven. Szentélye volt Delphiben és Délos szigetén is.

⁷³ Quintus Hortensius Hortalus, szül. Kr. e. 114-ben, aki Róma legnagyobb szónoka volt, amíg fiatalabb kortársa, Cicero, felül nem múlta és végleg el nem homályosította őt. Sikeresen elkerülte, hogy akár a Marius-, akár a Sulla-féle frakció listájára felkerüljön. Természetes halállal halt meg Kr. e. 50-ben, 64 éves korában. Ismert volt fényűző szokásairól is, halálakor 10 000 hordó chiai bort hagyott örökösére. Amikor feleségül vette Marciát (vö. 74. lábjegyzet), a nő már állapotos volt első férjétől, Catótól.

⁷⁴ L. Marcius Philippus lánya, Cato második felesége, aki miután három gyermeket szült neki, apja jóváhagyásával átengedte őt barátjának, Hortensiusnak. Hortensius halála után korábbi feleségként visszatért Catóhoz.

- Üljek biztonságban? A polgárharc közelében
van Cornelia⁷⁵ is! Hagyd, hogy lássam lobogóid!”
- 350 Bár házassághoz nem megfelelő az idő most:
sorsa a férfit küzdeni hívja. A nő szava hat rá
mégis, a frigy pusztán s a hiú dísz nélkülöző jog
vonzza, s e nász, hol az isteneket hívják tanuikként.
Ünnepi girland nem díszít koszorús kapufélfát,⁷⁶
- 355 hószerű szalagok nem kígyóznak fel az ajtón,
illő fáklya nem ég, nem visz nászágyhoz agyarból
lépcső, nem tündöklök aranyhímzésben a paplan,
s nászasszony haja sem súlyos tornyos koszorútól,
míg ügyel arra, küszöbre ne lépjen rá a menyasszony.⁷⁷
- 360 Sáfrányszínű lepel⁷⁸ nem fedte szemérmét,
és lesütött arcát az arának nem borította,
ékkővel kirakott öv nem szorította ruháját,
szép nyaklánc se nyakát, s nem omolt le a vállairól sem
lenruha,⁷⁹ hogy ragyogó karját feszesen betakarja.

⁷⁵ C. Metellus Scipio lánya, aki a Corneliusok és a Metellusok családjából származott és velük lépett szövetségre. Cornelia először P. Licinius Crassus felesége volt, akit apjával, M. Licinius Crassusszal együtt a parthusok öltek meg. Pompeius nem sokkal Caesar lánya, Iulia halála után vette feleségül.

⁷⁶ Lucanus itt ismerteti a római házasságkötéseknél szokásos szertartások nagy részét azzal, hogy elmondja, mi hiányzott Cato és Marcia újbóli házasságánál. Hasonlóan mutatja be a költemény 8. könyvében a római temetések pompáját is, amikor Pompeius haláláról és nyomorúságos temetési körülményeiről beszél.

⁷⁷ Ezt a szokást többféleképpen is magyarázzák. Az egyik magyarázat szerint, amikor a nászmenet megérkezett a vőlegény házához, amelynek ajtaját virágfüzérékkel és virágokkal díszítették fel, a menyasszonyt az ún. *pronubi*, vagyis olyan férfiak vitték át a küszöbön, akik csak egyszer házasodtak meg, hogy meg ne botoljon benne, mert az rossz előjel volt a házasság szempontjából. Egy másik magyarázat szerint a menyasszonyt mindig virággal koszorúzták meg, és az őt kísérő *pronuba* vagy nászasszony figyelmeztette, hogy ne érintse meg a küszöböt, Vesta, a tisztaság istennője tiszteletére, aki számára a küszöb szent volt.

⁷⁸ A lakodalom alkalmával a menyasszonyt élénksárga, lángszínű fátyollal, ún. *flammeummal* és hozzá ugyanilyen színű lábbelivel ékesítették fel.

⁷⁹ Az eredeti latin szövegben szereplő *suppara* vagy *supparum* egy vászonból készült női ruhadarab, valamiféle fátyol vagy kendő volt, ami a karokat és a vállakat szabadon

- 365 Gyászban pompázott a ruházata, úgy, ahogyan volt,
és mint gyermekeit, férjét is aképpen ölelte.
Bíbor kelme halotti köpenynek gyapja mögé bújt,
nem hasított levegőt a szokásos tréfa, a bús férj
nem hallotta az ünnepi lármát szólni szabin mód.⁸⁰
- 370 Sem gyermek, se rokon nem gyűlt most össze a házban:
mély csend van, maga Brutus elég násznép, ki madárjós.
Szent arcáról nem simította Cato el a csapzott
fürtjét, sziklatekintete sem lágyult az örömtől,
látva a népet, hogy veszedelmes fegyvereket fog:
- 375 hagyta, borítsa nyiratlan, ezüst haj durva szemöldjét,
s bánatos orcáját is hagyta benőni szakállal.
Emberiségért csak neki hullhat könnye, kiben nincs
pártszimpátia és nincs gyűlölség sem. A régi
frigy sem csábította: jogos szerelem nyila megtört
- 380 kőszívén. Így élt, ezeket vallotta Cato zord
jellege: mérsékelje magát, s ismerje határát,
éljen a természet törvénye szerint s a hazáért,
és ne magát tegye gazdaggá, inkább a világot.
Enni azért kell csak, hogy elűzze az éhet; a nagy ház
- 385 véd csak a tél ellen tetejével, drága ruhája
rejt a durva togát⁸¹ testén, mit a római polgár
hord; szerelemnek utódnemzés egyedül csak a célja.
Atyja a városnak meg a város férje egyúttal;
ő az igazság bajnoka, őrzí a tiszta erényt, és
- 390 tesz csak a közjóért; s Cato egy tettébe se tört be
titkon az önszeretet, nem volt neki az soha fontos.

hagyta. Feltehetően a nászszertartás jellegzetes kelléke lehetett. De így nevezték az egyiptomi Szerápisz isten rózsaszínű hajnali felöltőjét is.

⁸⁰ Állítólag régi, szabinoktól származó szokás volt, hogy az örömtől és bortól mámoros fiatalság ünnepélyes alkalmakkor, így az esküvőkön is, ingerkedő gúnyversekkel, ún. fescenniumi gúnydalokkal ugratta a vőlegényt.

⁸¹ A rómaiak nemzeti öltözete, egy félkör alakú szövetdarab, amit a vállukon átvetve hordtak, és leért egészen a földig. A római polgár ebben jelent meg minden nyilvános helyen, de csak békeidőben vagy békés ügyekben járva viselték, ezért jelenti mind a római nemzetiséget, mind a békét és a békés foglalatosságot.

- Magnus eközben távozik, és remegő seregével
elfoglalja a trójai várost Campaniában.⁸²
Ez lesz a háboru székhelye, innen küldi hadát ki
395 szerte a mindent feldúló ellennek elébe,
hol felgyűri Appenninek árnyas bérce középütt
Ítaliát, melynél a világon csúcs magasabbra
egy sem tör, s nem tud közelebb sem jutni az éghez.
Alsó- és felső tenger közepén, az ikerhab
400 közt húzódik a hegyvonulat, koszorúzza gerincét
itt Tyrrhén-habokat hasogatva a pisai zátony,
ott dalmát hullámok fürdetik Ancona várát.⁸³
Bő forrásaiból roppant folyamok kerekednek,
s szórja vizét az ikerhullám válaszvonálára.⁸⁴
405 Bal fele mossa a szikláit fürgén a Metaurus,⁸⁵
sodró Crustumium,⁸⁶ Sapis⁸⁷ meg a társa, Isaurus,⁸⁸

⁸² Ti. Capuát, Campania gazdagságáról és fényűzéséről híres fővárosát, amelyet a hagyomány szerint Capys alapított, aki egyike volt azoknak a trójaiaknak, akik elkísérték Aeneast Trójából. Vö. Verg. *Aen.* 10, 143–145: „Ott volt Mnésztheus, Turnust nemrég űzte a sánctól / el, s ettől a dicsőség most a magasba emelte, / és Capys, innen lett fővárosa Campaniának.” (ford. Kartal Zsuzsa).

⁸³ Az Adriai-, vagyis az Alsó-, és a Tirrén-, vagyis a Felső-tenger. Itáliának arról a részéről beszél, ahol Pisa az etruszok oldalán, a Tirrén-tenger, Ancona pedig valamivel délebbre, Dalmátia partjaival szemben, az Adriai-tenger partján van.

⁸⁴ Itália vízrajzában a továbbiakban olvasható részletes leírása nem pusztán öncélú szószaporítás a költő részéről: Lucanus a polgárháborút konzekvensen a Caesar által megtestesített tűz, valamint a Pompeius által megtestesített víz, ilyen értelemben pedig a köztársaság és az egyeduralom egymással való örökös viaskodásának az egész költeményen végigvonuló allegorikus képébe ágyazva ábrázolja. A monumentális költői kép az első könyvben veszi kezdetét, amikor Caesar átlépi az Itália határát jelképező Rubicon folyót, és az utolsó, tizedik könyvben zárul, miután Pharos szigetén, ellenséges hajóktól körülvéve, csapdába esik.

⁸⁵ Két folyót is neveztek így Itáliában. Az egyik ezek közül egy kis folyó Umbriában (ma: Metauro), amely az Adriai-tengerbe ömlik, és amelyet az tett ismertté, hogy Hannibál testvére, Hasdrubál ennek partjainál szenvedett vereséget, és végül itt is lelte halálát Kr. e. 207-ben. A másik (ma: Marro) egy Bruttium keleti partján folyó patak volt. A költeményben említett „bal oldal” (*laevum latus*) az Adriára utal.

⁸⁶ Adriai-tengerbe ömlő folyó Ariminum (ma: Rimini) városának közelében.

Sena⁸⁹ meg Aufidus⁹⁰ is, mi az Adria habja közé csap,
 és az a víz, amiben föld olvad a legszivesebben:
 Eridanus⁹¹ letepert erdőkkel tölti a tengert,
 410 s Hesperiát kimeríti vizéből. Partjait árnyas
 nyárfaligettel először e víz koronázta, beszélük;
 és a hanyatló Nap, hogy az ég sátrába kapott, mert
 tűzkerekét Phaethón⁹² eltérítette, folyó mind
 köddé vált, s csonttá aszalódtak a földek; e habbal
 415 nem tudtak csak megbirkózni a phoebusi lángok.
 Nem kisebb ez a Nílusnál, Nílus, ha lehűti
 Egyiptom síkságait és fövenyét Libiának;
 nem kisebb ez az Isternél,⁹³ csak mert a világot
 átszeli, és befogad sok más forrást is az Ister
 420 tenger iránt, s nem csak maga tör be a szkíta habokba.
 Jobbra folyik Tiberis le a hegy habzó meredélyén,
 s mélykeblű Rutuba.⁹⁴ S még innen zúdul alá gyors
 Vulturnus,⁹⁵ meg az éjjeli párákat kibocsátó

⁸⁷ Egy kis folyó Umbriában, amely az Appenninekből ered, és a Rubicontól északnyugatra ömlik az Adriai-tengerbe, Ravennától délre (ma: Savio).

⁸⁸ Ezt a folyót Pisaurusnak is nevezték, amely Umbrián keresztül ömlik bele az Adriai-tengerbe (ma: Foglia).

⁸⁹ Egy kis folyó neve az azonos nevű város mellett Umbriában, az Adriai-tenger mellett, amelyet a senonok alapítottak, és ahol Salinator megverte Hasdrubalt (ma: Nevola).

⁹⁰ Apulia fő folyója (ma: Ofanto), amely Samniumból, a hirpinek területéről, kezdetben nagy sodrással, majd később lelassulva ömlik az Adriai-tengerbe.

⁹¹ Más néven Padus (ma: Pó), Ravenna városánál ömlik az Adriába.

⁹² Hélios és Klymené fia, aki, hogy isteni származását bizonyítsa, rávette atyját, hogy egy napra engedje meg neki a napszekér kormányzását, ez azonban az életébe került, mert a lovakat nem tudta kordában tartani, és olyan közel sodródott a földhöz, hogy mindent felperzselt. Iuppiter ezért agyonsújtotta villámával, majd az Eridanos vagy a Padus folyóba zuhant. Ezután nővérei, Phaethusa, Lampetia és Phoibé, az itáliai naiádok, addig siratták fivérüket, amíg ők maguk nyárfákká, könnyeik pedig borostyánkővé nem változtak a folyó partján. Vö. Ov. *Met.* 2, 1–332.

⁹³ Vö. 15. lábjegyzet.

⁹⁴ Egy kis folyó a liguriai partvidéken, amely nagyon magas partok között folyik (ma: Roya).

⁹⁵ Campania fő folyója, az Appenninekből, Samniumból ered, és a Tirrén-tengerbe ömlik.

Sarnus,⁹⁶ az árnyborította Maricán⁹⁷ át menekülve
 425 vestin⁹⁸ hullámtól Liris,⁹⁹ s a salernumi pusztán¹⁰⁰
 átsikló Siler,¹⁰¹ és aminek medrében a csónak
 fenn nem akad, fut a Macra¹⁰² a szomszéd Luna¹⁰³ vizébe.
 Hol felhőkoszorús hátával csak dőf az égbe,
 látja a gall földet, s lejtős Alpokra tekint le.
 430 Umbert¹⁰⁴ és Marsit¹⁰⁵ táplál, leigazza Sabelli¹⁰⁶

⁹⁶ Campania egyik folyója, amely Nuceria mellett folyik, és Pompeii közelében, Puteolinál ömlik a tengerbe. Mivel a Vezúv közelében van, az itt említett mételyes kigőzőlégeket valószínűleg a vulkán működése okozza (ma: Sarno).

⁹⁷ Itáliai nimfa, akit Minturnae-ben tiszteltek, és akinek szent ligete volt a Liris folyó partján. Vergilius úgy említi őt mint a Faunustól született Latinus anyja.

⁹⁸ Közép-itáliai szabin népcsoport volt az Appenninek és az Adriai-tenger közti területen.

⁹⁹ Régebbi neve Clanis, Közép-Itália egyik fő folyója, amely az Appenninekből ered és a Caieta-öbölbe (mai nevén Gaetai-öbölbe) ömlik, Minturnae (ma: Minturno) közelében, Latium (ma: Lazio) és Campania határán (mai nevén Garigliano).

¹⁰⁰ Salernum campaniai kikötőváros volt a Paestum-öbölben. Kr. e. 194-ben vált római kolóniává, de virágkorát a középkorban, orvosi iskolájának (*Schola Medica Salernitana*) megalapítása után élte, amely valamikor a 11. és 12. század között létesült, és a kora középkor legfontosabb egészségügyi oktatási intézményévé vált (ma: Salerno).

¹⁰¹ Alsó-Itália folyója, amely Lucania és Campania között húzott határt. Az Appenninekből ered, és Paestumtól északra a Tirrén-tengerbe ömlik (ma: Sele).

¹⁰² Egy kis folyó Itáliában Liguria és Etruria között, amely az Appenninekből ered, és a Ligur-tengerbe ömlik a Luna közelében (ma: Magra). Lucanus szerint a folyó hajózhatatlan volt.

¹⁰³ Város Liguria és Etruria között.

¹⁰⁴ Lucanus itt olyan korábbi időkről beszél, amikor Itáliát, Róma felemelkedése előtt, az umberek, a marsusok és a szabinok lakták. Az umberek a legősibb itáliai népek közé tartoztak, akik először a Pó és a Tiberis között laktak. Itália egyik leghatalmasabb törzseként országuk, amelyet később Etruriának neveztek, az Adriai-tengertől a Tirrén-tengerig terjedt a félszigeten. A rómaiak Kr. e. 307-ben győzték le őket, ezt követően hazájukat elhagyva délre költöztek.

¹⁰⁵ A marsusok bátor és harcias nép voltak Közép-Itáliában, Latiumban, akik az Appenninek által körülvett magaslatokon, a Fucinus-tó közelében éltek. Fővárosuk Maruvium volt (ma: San Benedetto del Tronto). Számos gyógynövény hatását ismerték, és kígyóbűvölők hírében álltak, itáliai szomszédaik ezért varázslóknak tartották őket, és azt beszélték róluk, hogy Kirké varázslónő leszármazottai.

¹⁰⁶ A szabinok ősi és erős nép voltak Közép-Itáliában, az Appenninek lábánál, területük egészen Lucania és Apulia határáig terjedt. A szabelleket sokszor a szabinokkal azono-

- szántóvas, fenyves szirtjével ölelve az összes
 őslakosát Latiumnak,¹⁰⁷ előbb nem hagyja magára
 Hesperíát, mint hogy megfékezi skyllai tajték,¹⁰⁸
 Júnó¹⁰⁹ szentélyét is eléri a bérce Crotonnál,¹¹⁰
 435 Ítalián túlmegy, míg el nem vágja határát
 Neptún¹¹¹ ökle, s nem veri vissza a tenger a földjét,
 mert, miután az ikerhab a tájat szétszakította,
 vége letört, s megkapta Szicília csúcsa, Peloros.¹¹²
 Harcra tüzelt Caesar csak véráztatta utaknak
 440 örvend: hogyha az ellenségtől telve tiporja
 Hesperíát, s nem dúlja fel úgy, hogy földje kietlen,
 s örvend, hogy nem kell idejét pazarolnia: harcból
 harcba mehet. Nem lép nyílt ajtón át be örömmel,
 inkább áttöri; nincs kedvére a föld, ha türelmes
 445 kéz munkálja, ha tűz és vas pusztítja, csak akkor;
 bántja, ha polgárnak tűnik, s ha szabad neki útja.
 Két párt közt őrlődnek a városok így Latiumban,
 bár legelőször a harc satujától félve akarnak

sítják, és azok régebbi elnevezéseként használják, jöllehet ezt a népcsoportot valójában három osztályra, szabinokra, szabellekre és szamnitákra osztották. A szabell törzsek közé tartoztak a marsusok (vö. 105. lábjegyzet) is.

¹⁰⁷ Itáliai tartomány Etruria és Campania között. Fővárosa Róma.

¹⁰⁸ A Skylla egy veszedelmes örvénylés, illetve kőszikla volt Alsó-Itália partjai mellett, a szicíliai tengerszorosban, a Kharybdis nevű örvénnyel átellenben. A mitológiában megszemélyesítve Phorkys és Krataiis vagy Typhón és Ekhidna lánya, akit Kirké féltékenységből 12 lábú és 6 szájú (egyesekek szerint ágyéka körül borzasztó kutyákkal övezett) szörnyeteggé változtatott, amely egy barlangban lakott ennek a sziklának a közelében.

¹⁰⁹ Iuno (gör. Héra) Saturnus és Rhea lánya, Iuppiter nővére és felesége, az ég királynője, a házasság, a házaselet és a háztartás ősi latin istennője.

¹¹⁰ Bruttium keleti partján, néhány mérföldre délre Crotontól, a Lacinium nevű hegyfoknál volt egy híres temploma Iunónak (vö. 109. lábjegyzet), akit itt Lacinia néven tiszteltek.

¹¹¹ Neptunus (gör. Poseidón) a tenger istene, Saturnus fia, Iuppiter és Pluto testvére, Amphitrité férje. Átvitt értelemben jelenti magát a tengert is.

¹¹² Egy hegyfok vagy hegység volt, amely Szicília északkeleti csücskét képezte (ma: Capo Peloro).

meghódolni, de mégis erősebbé teszik aztán
 450 töltéssel falaik, s elsáncolják magukat jól,
 égbedőfő bástyaikat ellátják kelevézzel
 s sziklagolyóval, amit fentről fog kapni az ellen.
 Inkább Magnushoz húznak, hűség s a maró félsz
 küzd egymással; mint Auster,¹¹³ ha uralja a tengert,
 455 és megy a rémületes szélvésznek utána a sós lé:
 hogyha a föld Aeolos¹¹⁴ szigonyától újra megindul,
 és dagadó hullámhalmokra vezényli ki Eurust,¹¹⁵
 fúrja a régít az új szél, ám nem uralja a tengert
 még; s hogy az ég engedte felleghordó Eurusnak,
 460 már Notus¹¹⁶ úr a habon. De a félsz könnyen leigázta
 szívüket, és habozó hűségük hordta szerencse.
 Gyáva Libo¹¹⁷ menekülte miatt most védtelen etruszk,
 s Thermus¹¹⁸ elúztével jogavesztett Umbria¹¹⁹ is már.
 Sulla¹²⁰ sem úgy vív polgárharcot, mint ahogy atyja:

¹¹³ Déli szél.

¹¹⁴ Feltehetően Strongyle szigetére kell gondolni (ma: Stromboli), az Itália partjainál, a Tirrén-tengerben, Szicíliától északra elhelyezkedő vulkáni eredetű Lipari-szigetek egyikére, ahol állítólag Aiolosnak, a szelek istenének volt a lakhelye.

¹¹⁵ Délkeleti szél.

¹¹⁶ Esőt hozó déli szél.

¹¹⁷ Caesar közeledtének hírére az itáliai helytartók mind elmenekültek, mert nem mertek szembeszállni vele: Lucanus itt néhányukat név szerint is megemlíti. Scribonius Libo otthagyja Etruriát, Thermus elhagyja Umbriát, Faustus Sulla (vö. 120. lábjegyzet) pedig már Caesar nevének hallatára is elmenekül. Lucius Scribonius Libo Pompeius barátja és fiának, Sextus Pompeiusnak apósa volt, akit Etruria parancsnokságával bízta meg, de Caesar gyors közeledtére elhagyta posztját, és a *consulok*hoz sietett Campaniába. Augustus ezután feleségül vette hűgát, Scriboniát, és Kr. e. 34-ben M. Antoniuszal együtt viselte a consuli hivatalát. Halálának időpontja nem ismert.

¹¹⁸ Q. Minutius Thermus, korábban *propraetor* Asia provinciában. Pompeius halála után egy ideig a fiának, Sextusnak a híve, de aztán Kr. e. 35-ben végül elpártolt tőle és átállt M. Antoniushoz.

¹¹⁹ Az umberek tartománya (vö. 104. lábjegyzet).

¹²⁰ Faustus Cornelius Sulla, a *dictator* Sulla fia, aki negyedik feleségétől, Caecilia Metellától született. Pompeius veje volt, akinek pártjához csatlakozott, amikor Caesar közeledett felé, majd átkelt Görögországba (vö. 117. lábjegyzet). Kr. e. 46-ban, a thapsusi

- 465 megfutamodva szalad Caesarnak puszta nevére.
 Auximum¹²¹ ajtóin, ha dörömböl a had fenyegetve,
 Varus¹²² a lábtúlsó falon át fejvesztve fut onnan¹²³
 árkon-bokron. A várából menekülve kiadja
 Lentulus¹²⁴ Asculumot;¹²⁵ de a sarkukban van a győztes,
 470 mellé állnak a harcosok, és egyedül fut a roppant
 had vezetője: sereg nem jár lobogói nyomában.¹²⁶
 Védtelenül hagyod el te a várát Nuceriának,¹²⁷
 Scipio,¹²⁸ mit rád bíztak; e tábor erős fiatalság

csata után Caesar fogságába esett, és a győztes táborában a katonák zavargásai közepette meggyilkolták.

¹²¹ Város, ill. római kolónia volt Picenumban (ma: Osimo).

¹²² P. Attius Varus, Pompeius párthíve. Amikor látta, hogy Auximon polgárai Caesar oldalára állnak, visszavonta helyőrségét és elmenekült. Miután Pompeius elhagyta Itáliát, átkelt Africába, amelyet Iuba segítségével leigázott a Pompeius-pártiak számára. Ezt követően Adrumetumnál felgyújtotta Caesar több hajóját. Hispaniában csatlakozott Gnaeus Pompeiushoz, de egy tengeri csatában vereséget szenvedett C. Didius-tól. Kr. e 45-ben esett el a mundai csatában, amelyben Caesar végső győzelmet aratott Pompeius hívei felett. A csatát követően fejét Labienus fejével együtt Caesar elé vitték.

¹²³ Lehetséges, hogy Attius Varust Lucanus itt összekeveri a paelignusi C. Attiusszal, aki Caesar közeledtére leugrott Sulmo faláról, hogy elmeneküljön.

¹²⁴ P. Cornelius Lentulus Spinther, aki *consul*ként segítette kieszközölni Cicero visszahívását. Tíz *cohors*ával Asculum városát tartotta megszállva Picenumban. Caesar közeledtére elmenekült, katonáinak nagy része azonban elpártolt tőle. Nem sokkal ezután csatlakozott Pompeiushoz Görögországban, és vele együtt Rodosz szigetére menekült. Későbbi sorsa nem ismert.

¹²⁵ Város Picenumban, római *municipium*, amit a polgárháború során Pompeius meghódított (ma: Ascoli). Volt egy másik, ugyanilyen nevű település Apuliában is.

¹²⁶ Mindössze néhány embere maradt vele, akik nem sokkal később a Pompeius által Picenumba küldött Vibullius Rufus parancsnoksága alá kerültek.

¹²⁷ Campania egyik városa Apuliában, Samnium határán, néha Luceria formában is szerepel (ma: Nocera). Egy meredek dombon feküdt és állt benne egy Minervatemplom is. Ezt akkoriban L. Scipio birtokolta (vö. 128. lábjegyzet).

¹²⁸ L. Scipio (Pompeius apósa) elmenekült Nuceriából, annak ellenére, hogy két erős legiója volt. Marcellus ugyanis Caesar meggyengítése céljából arra kérte a *senatust*, hogy hozzon egy rendeletet, miszerint Caesar egy legiót, Pompeius pedig egy másikat köteles átadni Bibulusnak, akit, úgy tettek, mintha a parthus háborúba küldenének. Caesar a *senatus* rendeletének engedelmeskedve átadott egy legiót mint sajátját, és egy másikat, amelyet korábban Pompeius állított fel és adott neki kölcsön, miután nagy

- otthona: régebben Caesarnak a hadseregéből
 475 vonták el parthus veszedelme miatt, amivel gall
 kárt pótolta Magnus, s míg ő maga hívja a harcba
 őket, a római vér hasznát az apósna odaadta.
 Ám téged, daliás Domitius,¹²⁹ Corfinium¹³⁰ véd
 vastag fallal övezve; az újonc megy, ha a kürtöd
 480 hívja, ki egykor védte a bűnfertőzte Milót¹³¹ is.
 Láttá, amint a mezőn irdatlan fellegek úsznak
 át, meg a tündöklő sereget, kopjain a napfény
 csillámló sugarával, s szól: „Bajtársak, előre!
 Menj a folyóparthoz, sülyeszd hullámba a hídját.
 485 S jöjj, te, folyó, hegyi forrásodból teljes erővel,
 öntsd összes vizedet ki, s habzó áradatoddal
 dönts a hidat le a lábairól. Végződjön a harc itt,
 ellenség idejét tétlen pazarolja e parton.

vesztéseket szenvedett legátusai, Titurius és Cotta vezetése alatt. Ezek a legiók akkoriban Scipio mellett voltak Nuceria városában.

¹²⁹ L. Domitius Ahenobarbus Pompeius és Caesar szövetségének egyik legádázabb ellenfele volt, és Cato nézeteit követte, akinek a nővérét, Porciát vette feleségül. Később szorosabb szövetségre lépett Pompeiusszal. Miután Pompeius elhagyta, katonái arra kényszerítették, hogy adja fel Corfiniumot, mire, megsértődve vezére lanyhaságán, Massiliába vonult vissza, amelyet Caesar ellen védelmezett. Ezután csatlakozott Pompeiushoz Thesszáliában, majd a pharsalosi csatában, ahol a balszárnyat irányította, megölték. Cicero második *Philippicájában* azt állítja, hogy Antonius keze által esett el. Fia, Cn. Domitius Ahenobarbus, először apjával együtt Caesar ellensége volt, és harcolt is ellene Pharsalosnál, később azonban kibékült vele. Ezt követően csatlakozott Brutushoz és Cassiushoz, majd tőlük Antoniushoz, végül pedig Octavianushoz pártolt.

¹³⁰ A pelignusok ősi fővárosa Samniumban (ma: Popoli, Abruzzo tartományban). Ahenobarbus foglalta el húsz *cohorsával*, köztük azokkal a katonákkal, akik körülzárták a Forumot, amikor Clodius halála miatt Milót vád alá helyezték (vö. 131. lábjegyzet). Öt *cohorsot* küldött, hogy a várostól három mérföldre lévő hidat lerombolják, de Caesar seregének előőrsé visszaverte őket. Vö. Caes. *BCiv.* 1, 16.

¹³¹ Titus Annius Papianus Milo, Cicero barátja, Publius Clodius ellenfele, később gyilkosa. Cicero az ő védelmében mondta *Pro Milone* c. védőbeszédét. Pompeius ezt követően egyedül volt *consul*, és hogy megakadályozza a zűrzavart, amellyel Clodius barátai fenyegettek, erős őrséget állíttatott a Forumra. Pompeius ezt, bár törvénytelen volt, Milo védelmében tette. A gyilkosságért Massiliába száműzték, és végül ott is halt meg.

- Tartsátok fel a száguldó hadfőt: ha először
 490 itt áll meg Caesar, diadal minekünk.” Szava nem volt
 több, a falakról gyors lerohant a sereg, de hiába.
 Hogy Caesar a folyót híd nélkül látja suhanni,
 s hogy nem ereszti tovább a mezőn, bosszúsan ekképp szól:
 „Hát nem elég a falak közt félve keresni menekvést?
 495 Elzárjátok előlem a síkságot folyamával,
 gyávák? Álljon utamba akár duzzadva a Ganges¹³²
 habja, megálljt Caesarnak egyetlen víz se parancsol
 túl Rubicon¹³³ folyamán. Hát rajta, előre, lovasság,
 és gyalogok, fel a hídra, gyerünk, míg össze nem omlik!”
 500 Így szólt, és vágatnak a térre sebes lovaikkal,
 és nem másként, mint sűrű felhő, a folyón túl
 izmos karjuk a kopjaesőt úgy szórja a partra.
 Most, hogy már nem védi az őrség, átkel a vízen
 Caesar, míg biztos várába huzódik az ellen.
 505 És hogy kőzáport zúdítson, tornyot emel már,
 és ellátja a fal közepét ostromfödelekkel.
 Háborus esküszegés! A kaput feltárja az őrség,
 s hurcolják elfogva saját katonái a gőgös
 polgár lába elé a vezért. De a büszke nemes nem
 510 fél: fölemelt fővel követel délceg nyaka pengét.
 Caesar tudja, bocsánattól fél, és fenytést kér
 inkább: „Élj, még hogyha nem is vágysz – szólt – s a kegyemből
 lásd a napot. Légy már a legyőzött pártnak a példám,
 s kelts bizodalmat. Vagy fogj fegyvert újra, ha tetszik,
 515 ámde nekem nincs szükségem kegyelemre, ha győzől.”
 Így szólt, és utasítására kezét a bilincstől
 megszabadítják. Jaj, sokkal kíméletesebb lett
 volna a Végzet a római hírnévhez, ha levágják!
 Hogyha követte hazája parancsát és vezetőjét,
 520 Magnust, és a Szenátust, polgárnak kegyelemnél
 nincs rosszabb. Nem félve csitítja dühét, s maga szívét

¹³² Folyó Indiában.

¹³³ Kis folyó Itáliában, ami Augustus előtt az Itália és Gallia Cisalpina közti határ volt.

- győzködi így: „Rómába s a béke honába sietsz tán,
 korcsfajzat? Nem a háboru forgatagába igyekszel
 már te, ki rég készülsz a halálra? Gyerünk, ne habozz, vesd
 525 meg Caesar kegyeit, s éltednek tépd kötelét el!”
 Magnus eközben készítette hadát, vezetője
 sorsáról nem tudva, erősítette a pártját.
 S azzal a szándékkal, hogy felmérhesse a harci
 kedvet a hadban, még mielőtt fúvatna csatára
 530 másnap, erélyes hangon a néma sereghez ekképp szól:
 „Ó bosszúállók, kik jöttök a jobb lobogókkal,
 ó, szent római had, kiknek fegyvert a Szenátus,
 és nem holmi közember adott, kérjétek a harcot!
 Vad pusztítástól lángokban Itália földje,
 535 gall őrröngéstől tombolnak a jégshivü Alpok,
 szennyes szablyáin Caesarnak szárad a vér már.
 Égnek hála, a harc kárát mi viseljük először:
 ott kezdődik a bűn, megtorlást Róma keressen
 most már védnökségem alatt. Nem harc igazán ez,
 540 így ne nevezzük: a bosszúálló hon dühe inkább;
 mert ez olyan harc, mint amikor Catilina¹³⁴ akarta
 lángba borítani a házakat, őrült partnere Lentul'¹³⁵
 s pórekarú Cethegus¹³⁶ volt háborodott csapatával.
 Szánalmas dühe, ó, a vezérnek! Caesar, a Sors bár
 545 vinne magasra camillusi¹³⁷ és a metellusi¹³⁸ szintre,

¹³⁴ Utalás L. Sergius Catilina tervezett lázadására, amikor a senatusi székét elvesztett P. Cornelius Lentulus Surával és más összeesküvőkkel együtt Róma városát a lángok martalékává akarta tenni. Miután Cicero értesült az összeesküvésről, azonnal gondoskodott annak leveréséről; erre Catilina és a többiek elhagyták a várost, és sereget toborozva nyílt háborút indítottak az állam ellen. M. Petreius győzte le végül, és a csatában életét vesztette.

¹³⁵ Vö. 134. lábjegyzet.

¹³⁶ Utalás a cethegusok ősi ruhaviseletére, amely a karjaikat csupaszon hagyta. Erre a szokásukra Horatius is utal *Ars Poeticájában* (vö. Hor. *Epist.* 2, 3, 50). Az itt említett személy C. Cornelius Cethegus, aki Catilina egyik cinkostársa volt. Az ő feladata lett volna a vezető *senatorok* meggyilkolása. Őt azonban letartóztatták és kivégezték. Az ellene szóló bizonyítékokat a házában talált kardok és török jelentették.

Cinnához¹³⁹ mész és Mariushoz. A földre terülsz majd,
mint Lepidus¹⁴⁰ Catulusnak előtte, s Carbo,¹⁴¹ akit rejt,
baltám életől szenvedve Szicília gyomra,
s mint Sertorius¹⁴² is, vad ibért számúzve ki bujtott.
550 Még velük is sajnállak együtt említeni téged,
Caesar, s kár, hogy Róma dühödnek elébe a jobбом
helyezi. Bár Crassus¹⁴³ sértetlen jött haza volna

¹³⁷ Utalás M. Furius Camillus római államférfira, aki hétszer volt haditribunus és ötször *dictator*. Megszervezte az állandó római hadsereget, Veii városát elfoglalta, és legyőzte a gallokat. Róma második alapítójaként tartották számon. Kr. e. 365-ben halt meg.

¹³⁸ Feltehetően L. Caecilius Metellusra utal, aki *consul*ként sikeresen szállt szembe a karthágóiakkal az első pun háborúban. Főpapként kimentette a Palladiumot a Vesta-templomból, amikor az kigyulladt, ennek során azonban elvesztette a látását; ezért megkapta azt a korábban senkinek sem biztosított kiváltságot, hogy szekéren lovagolhatott a *senatus* épületébe, és jutalmul szobrot állítottak neki a Capitoliumon.

¹³⁹ L. Cornelius Cinna, Marius pártfogoltja. Afrikai száműzetése idején arra törekedett, hogy Marius visszahívja Rómába. Végül sikerült visszaszereznie a hatalmát, és Marius *consult*ársa lett, miután kitüntette magát kegyetlenségével. Végül saját csapatai ölték meg, amikor Sulla ellen vonult.

¹⁴⁰ M. Aemilius Lepidus, a *triumvir* apja, miután a *senatus* az állam ellenségének nyilvánította, sereget gyűjtött Etruriában, és Róma ellen vonult. Itt vereséget szenvedett a *Campus Martius*on Pompeiustól és Catulustól, majd csapatai maradékával Szardíniára menekült, ahol ismét visszaverték, és ezt követően állítólag belehalt a bánatba.

¹⁴¹ Cn. Papirius Carbo C. Marius egyik társa és szövetségese volt. Ő vezette a háborút Gallia Cisalpinában és Hispániában Sulla hadvezérei ellen, és Norbanusszal együtt végül az itáliai Faventia közelében szenvedett vereséget Metellustól. Először Afrikába, onnan pedig Szicíliába menekült. Ezután a Málta melletti Cossyra (ma: Pantelleria) szigetére ment, ahol Pompeius küldöttei foglyul ejtették, és láncra verve vitték a szicíliai Lilybaeumba Pompeiushoz, aki, miután megdorgálta, lefejeztette, majd a fejét Sullának ajándékozta.

¹⁴² Q. Sertorius, vitézségéről híres hadvezér, Marius párthíve, aki, bár tökéletesen tisztában volt annak hibáival, az ő ügye mellé állt az arisztokrata párt ellenében. Noha ő volt az egyik parancsnoka annak a négy seregnek, amelyek Marius és Cinna alatt Rómát ostromolták, teljes mértékben ellenezte az ezt követő vérontást. Marius halála után Hispaniában hosszú ideig harcolt Sulla hatalma ellen, ahol sakkbán tartotta Pompeius és Metellus seregeit, megsemmisítve csapataik nagy részét. Kr. e. 72-ben Perperna és néhány más tisztje, akik régóta féltékenyek voltak rá, alattomosan meggyilkolták. Életről bővebben ld. Plut. *Vit. Sert.*

¹⁴³ Kr. e. 53-ban Crassus vereséget szenvedett Carrhae-nál a parthusoktól, majd a csata után az ellenség törbe csalta és megölte. Crassus alakja mind Lucanusnál, mind a ko-

- parthus harcok után, győztesként szkíta vidékről,
és mint Spartacus,¹⁴⁴ úgy esnél te is el vele szemben.
- 555 Hogyha az istenek úgy rendelték, hogy vereséget
szenvedj, íme, erős még jobbam a dárdavetéshez,
fellángolt ismét szívem táján a heves vér;
meglátod majd, hogy nem gyávák háboruhoz, kik
tűrik a békét! Hívjon bár gyengének az engem,
- 560 és megfáradtnak, de korom titeket ne riasszon:
itt nálunk a vezér, a sereg legyen ott az idősebb!
Mit polgár a szabad néptől megkaphat, elértem,
nincs a királyságon kívül már semmi se feljebb.
Hogy Pompeiust Rómában megelőzd, az a terved:
- 565 nem vágysz lenni közember. A két consul mivelünk van,
és mivelünk vezetők hada. Caesar lesz a Szenátus
győztese? Sem vak, sem szégyentelen annyira nem vagy,
Végzet. A gall¹⁴⁵ földön töltött tíz éves időszak,
s ottani szolgálat helyezett szívébe ilyen nagy
- 570 öntudatot? Hogy a rhenusi jégpáncélt odahagyja,
és a szeszélyes tengeri tócsát Oceanusnak
hívja, amíg gyáván fut a felhergelt britonoktól?¹⁴⁶
Vagy hiu híre dagasztja azért, mert hallva dühéről
lakhelyéről fut felfegyverkezve a város?
- 575 Mind hozzám jön, nem tőled menekülnek, eszetlen!

rábbi irodalmi tradícióban a parthusok elleni külső háborút szimbolizálta, amelyet a rómaiaknak a polgárháború helyett kellett volna vívniuk. Horatius is jelzi mind a hetedik epódoszban (vö. Hor. *Epod.* 7), mind az *Ódák* második könyvében (vö. Hor. *Carm.* 2, 1, 29–32), hogy jobb lett volna, ha a rómaiak a parthusok elleni harcra fordítják a polgárháborúra elpazarolt erőforrásait.

¹⁴⁴ Spartacus thrák származású volt, eredetileg pásztor, majd katona, később pedig rablóvezér. Miután fogságba esett, eladták egy gladiátoredzőnek. Hetven társával együtt elmenekült a Lentulus által rendezett capuai játékokról. Más rabszolgákat is maga köré gyűjtött, és felfegyverkezve 70 000 fős sereget állított fel. Több *praetort* és *consult* legyőzött, Crassust nevezték ki az ellene vívott háború vezetésére, és miután a Silarus folyónál döntő vereséget mért rá, Spartacust megnyúzták.

¹⁴⁵ Hatalmas és nagy területen élő kelta nép, amely elsősorban a mai Franciaország területén élt, és onnan vándorolt Észak-Itáliába, illetve Kis-Ázsiába is.

¹⁴⁶ Britannia lakosai.

- Énhozzám, ki a tengeren át ragyogó lobogóim
vittem, s még mielőtt kétszer befutotta az útját
volna a Hold, a kalóz elhagyta remegve a tengert,¹⁴⁷
és egy szűk sarkában a földnek kért menedéket.
- 580 És a királyt, ki a tengeren át bolygott menekülve,
kit nem győztek le, s gátolta a római sorsot,
űztem Sulla szerencséjén túltéve halálba.¹⁴⁸
Jártam mindenhol, győztes jeleim leigáztak
minden földet, nem számít, mely nap süt egeről:
- 585 győztem a dermesztő Phasis¹⁴⁹ hullámainál én
északon; ismerem Egyiptom forró levegőjét
délen, s hol soha nem lelhetsz árnyékra, Syenet;¹⁵⁰
törvényemtől fél a nyugat, meg a távoli Baetis:¹⁵¹
legnyugatibb víz, mely szaladós Tethysbe¹⁵² hanyatlik.
- 590 Ismer a meghódolt arab, ismer a harcias és vad
Heniochus,¹⁵³ meg a gypjavesztett kolkhisi nép is.¹⁵⁴

¹⁴⁷ Pompeius számos nép felett diadalt aratott, köztük a kilíkiai kalózok felett is, akiket, annak ellenére, hogy hatalmas hajóhaddal rendelkeztek, és rettegésben tartották a Mediterráneumot, mindössze negyven nap alatt térdre kényszerített, meghódításukat követően pedig letelepített.

¹⁴⁸ Utalás Mithridatész pontusi királyra (a Fekete-tenger déli partvidéke), akit három háborúban győzött le Sulla, Lucullus és Pompeius. Végül, miután fia, Pharnakész felázadt ellene és ostrom alá vette, várában öngyilkos lett.

¹⁴⁹ Híres folyó Kolkhisban (ma: Rioni). Az ókorban 120 híd vezetett át rajta, és számos város volt a partján. Amikor Pompeius meghódította, Mithridatész a folyón túli vad és megközelíthetetlen vidékekre menekült, a Phasison túl, ahová nem tudott utánamenni.

¹⁵⁰ Város Felső-Egyiptomban, a Nílus keleti partján, amely Egyiptom déli határvárosának számított Etiópiával szemben (ma: Aswan). Fontos volt az ókori földrajz és csillagászat szempontjából, amint az a jelen szöveghelyből is kitűnik: éppen a Rák trópusi övében feküdt, és a nyári napforduló idején a Nap – amikor Rákban állt – függőleges szögben vetült Syenére.

¹⁵¹ Hispania déli részének fő folyója (ma: Guadalquivir), amely az Atlanti-óceánba ömlik Gadgetől (ma: Cádiz) északra.

¹⁵² Tengeri istennő, Uranus és Vesta lánya, Oceanus neje, a folyó és a tengeri nimfák anyja. Átvitt értelemben maga a tenger.

¹⁵³ Hírhedt lovasnép a Kaukázusban.

¹⁵⁴ Kolkhis tartomány Ázsiában, a Kaukázuson túl fekvő vidék nyugati fele a Fekete-tenger mellett. A mitológiában az Argonauták történetéről ismert, valamint Médeiáról,

- Zászlóimtól félnek a kappadokok, s a zsidók (nem tudni, mily istent tisztelnek), meg a satnya Sophene.¹⁵⁵
 Örményt és taurust,¹⁵⁶ s a kilíkiait¹⁵⁷ leigáztam.
- 595 Polgárharcra kívül apósomnak mi maradt hát?”
 Ám nem hall a vezér seregétől harci kiáltást,
 és nem sürget azonnali trombitaszó a csatára.
 Magnus is érzi a félelmük, jelvényeit inkább
 elteteti, s nem küldi a hadseregét e veszélyes
- 600 harcra, melyet pusztán Caesarnak a híre legyőzött.
 Mint űzött bika, mely vesztett első viadalban,
 s számkivetettként járva a mély erdőt meg a tágas
 földeket edzi a szembejövő tuskókon a szarvát,
 s nem tér vissza a rétre, amíg a nyakán az izom nem
- 605 duzzad eléggé; majd csordáját, visszaszerezve
 győztesként, a bikákkal együtt viszi más legelőkre,
 bár ellenzi a pásztor; erőre mivel nem egyenlő,
 Hesperiaból Magnus is így fut: Apulia¹⁵⁸ földjén
 át menekül védett várába be Brundisiumnak.¹⁵⁹

Aiétés kolkhisi király lányáról, aki híres varázslónő volt: segített Iasónnak az aranygyapjú megszerzésében, majd vele együtt Thesszáliába szökött és feleségül ment hozzá. Később, miután Iasón nőül akarta venni Kreusát, Kreón, korinthusi király lányát, Médeia szörnyű bosszút készített elő számukra: Kreusának a menyegző napjára nászajándékkul egy mérgezett aranykoszorút küldött, amely, amikor Kreusa felvette, rögtön lángra gyulladt a fején, és vele együtt menthetetlenül porrá égett atyja egész királyi palotája. Médeia ezután sárkány-fogatú kocsiba ült, és Iasontól született két gyermekét, Mermerost és Pheretost is maga mellé véve a levegőbe szállt, majd meggyilkolt gyermekeinek tagjait darabonként szórta alá. Ezt követően Athénba menekült, Aigeus királyhoz, aki őt Ovidius szerint feleségül vette. Vö. Ovid. *Met.* 7, 402–403: „Aegeus őt befogadja – ez egy tett volt csak a vétke; / s nemcsak vendégül: nyoszolyába, hitese feleségül.” (ford. Devecseri Gábor).

¹⁵⁵ Tartomány Nagy-Armeniában, amely az Antitaurus és a Masius hegyvonulatai között, az Eufrátesz partjainak közelében feküdt.

¹⁵⁶ Hegység Nyugat-Ázsiában, ma Torosz-hegység vagy Taurosz (törökül: Aladağlar). Lucanus a kifejezés alatt valószínűleg a Taurus-hegységgel szomszédos népek országára gondol.

¹⁵⁷ Vö. 147. lábjegyzet.

¹⁵⁸ Az Aufidus (ma: Ofanto) partján fekvő tartomány Dél-Itáliában.

- 610 Egykor e várost Diktéről¹⁶⁰ települtek uralták:
Kekrops¹⁶¹ bárkáin Krétáról jöttek a tengert
szántva, hazudta vitorlájuk, hogy Théseus elhullt.¹⁶²
Itt kanyarintja Itália már keskeny karimáját
földjének, vékony nyelvét tengerbe kinyújtva,
615 s görbült szarvával koszorúzza az Adria habját.
Szűk szorosában tengeri rév most mégse lehetne,
indulatos Caurust¹⁶³ a sziget ha a szirtjeivel nem
fogná fel, s fáradt habokat nem küldene vissza.
Sziklataréjt faragott a teremő innen is, onnan
620 is tengernek elé, ami elhárítja a szélvész,
hogy remegő kötélén álljon nyugalomban a gálya.
Innen nyitva egészen a tenger, akár kikötődbe
visz, Corcyra,¹⁶⁴ a vászon, akár illír¹⁶⁵ Epidamnust¹⁶⁶
tűzi ki célul balra, ión hullám kebelében.
625 Ez menedéke hajósoknak, mikor Adria habja
teljes erőből dül, felhős a Ceraunia¹⁶⁷ csúcsa,

¹⁵⁹ Tengerparti kikötőváros Calabrióban, az Adriai-tenger egy kis öblében: itt szálltak tengerre a Görögországba és a keletre utazók, és ennek köszönhette fontosságát (ma: Brindisi).

¹⁶⁰ Ti. krétai telepések, akiket a Kréta keleti részén fekvő Dikté-hegyről neveztek így, ahol állítólag Iuppiter nevelkedett.

¹⁶¹ Attika legrégebbi királya, a mitológia szerint félig ember, félig kígyó.

¹⁶² Utalás Théseus történetére, amely szerint a hős véletlenül fekete vitorlával tért vissza Krétáról, holott apjával, Aigeusszal kötött megállapodásának megfelelően, mivel vállalkozását siker koronázta, vitorlájának fehérnek kellett volna lennie. Ezért Aigeus, azt gondolva, hogy fia meghalt, a tengerbe vetette magát. Lucanus itt arra utal, hogy Brundisiumot azok a krétaiak népesítették be, akik Théseusszal együtt menekültek el Krétáról az athéni hajókon.

¹⁶³ Északnyugati szél.

¹⁶⁴ Épeiros partjainál fekvő sziget a Ión-tengeren, amely sokáig híres volt lakóinak tengeri vállalkozásáról (ma: Korfu).

¹⁶⁵ Nép Dalmáciában és Albániában.

¹⁶⁶ Város volt a görög Illyriában, az Adriai-tengernél, Albánia partjainál, a Velencei-öbölben. A krétaiak alapították, és tőlük kapta az Epidamnus nevet. Miután a rómaiak uralma alá került, a nevét Dyrrachiumra változtatták, mivel ez a *damnum* szóra emlékeztette őket, amelynek jelentése 'vesztesség' vagy 'szerencsétlenség'. Ez volt a Brundisumból átkelők szokásos kikötőhelye (ma: Durrës).

- s ázik a habzó tengertől a kalábrai¹⁶⁸ Sason.¹⁶⁹
 Így, hogy a hátrahagyott helyzetben nem bizakodhat,
 és át nem helyezheti durva ibérhez a harcot,
 630 mert ott húzódik roppant hátával az Alpok,
 szól a nagyobb sarjához eképp, ki nemes születésű:¹⁷⁰
 „Menj, és járd a világ távol fekvő helyeit be,
 s bujtsd fel az Euphratest¹⁷¹ meg a Nílust, merre a hírnév
 vitt szárnyán, ahol ismeretes haditetteim által
 635 városszerte a római név. A kilix¹⁷² telepest vidd
 földjéről tengerre; Egyiptom hercegeit rázd
 fel, s Tigranesemet; s Pharnakésnek se feledd el,¹⁷³
 intlek, a fegyvereit, sem a két Armenia¹⁷⁴ vándor
 népeit, és vad hordáit se a pontusi partnak,¹⁷⁵
 640 rípeusok¹⁷⁶ törzsét se feledd, s kik jégnek a hátán
 élnek, a Maeotis¹⁷⁷ lassú mocsarán amikor fut
 szkíta szekér, se... de mért tartlak fel? Egész keletet hívd
 harcba, fiam, s várost az egész földön, mi behódolt,

¹⁶⁷ Ceraunia vagy Acroceraunia, az épeirosi partvidék hosszában elnyúló sziklás hegyvonulata. Szintén ezzel a névvel illették a Kaukázus északkeleti részét, amely Albániával határos, sőt, olykor az egész Kaukázust is.

¹⁶⁸ Calabria: Itália délkeleti félszigete.

¹⁶⁹ Sason vagy Saso egy kis sziklás sziget volt az Adriai-tengeren, Illyria partjainál, az Acroceraunia-foktól északra, amelyet gyakran látogattak kalózok (ma: Sazan). Az ókori geográfusok eltérően ítélték meg ennek a szigetnek a helyzetét: egyesek, köztük Lucanus is, az itáliaiak közé sorolták, míg mások a görög szigetek közé.

¹⁷⁰ Ti. fiához, Gnaeus Pompeiushoz.

¹⁷¹ Folyó Ázsiában.

¹⁷² A kis-ázsiai Kilikia tartomány kalóz népe (vö. 147. lábjegyzet).

¹⁷³ Ezek a fejedelmek, Ptolemaiosz, Tigranes (Mithridatész veje és szövetségese) és Pharnakész (Mithridatész fia, akit Caesar győzött le) Pompeiusnak tartoztak egyiptomi, örmény, illetve boszporuszi királyságukért.

¹⁷⁴ Tartomány Kis-Ázsia északkeleti részén (ma: Örményország).

¹⁷⁵ Tartomány Ázsiában, a Fekete-tenger déli partvidékén.

¹⁷⁶ Rhipaios félig mesés hegység a föld legvégső északi vagy nyugati felén, feltehetően az uráli hegylánc egyik nyugati ága volt. De összefoglaló néven rípeusoknak nevezték a Skythia északi részén élő népcsoportokat is.

¹⁷⁷ Ti. az Azovi-tenger, amelyről úgy tartották, hogy amikor befagyott, a szkíta nomád törzsek szekereikkel átkeltek rajta.

- szíts fel; arassa a táborom ismét mind a babért le!
- 645 És titeket, latin évkönyvet kiknek neve díszít,¹⁷⁸
 Épeirosba¹⁷⁹ az északi szél vigyen, onnan a grájok¹⁸⁰
 és macedónok földjein át toborozzatok újabb
 hadsereget, míg tél van s béke!” Beszért, s a parancsát
 mind teszik: elhagyják öblös bárkáik a partot.
- 650 Ámde mivel nem tűri a békeidőt, s ha sokáig
 hallgat a fegyvere, és mert tudja: szerencse szeszélyes,
 Caesar elindul apósa után, s a nyomába szegődik.
 Más többet nem akarna, ha ellent megfutamítva
 oly sok várost és várat megvenne egyetlen
- 655 ostromban, s harcnak földjé gyanánt az ölébe
 hullna a föld feje, Róma; de Caesar képtelen ülni:
 azt hiszi, semmit sem tett, míg van tennivalója;
 üldözi féktelenül, bár Hesperíanak egésze
 már az övé: míg Magnus a végső partjainál van,
- 660 fáj neki, mert osztoznia kell vele. Azt sem akarta,
 hogy nyílt tengeren ellensége bolyongjon, ezért hányt
 habja közé köveket, síkját elzárva előle.
 Ám nevetett csak e megfeszített munkán a falánk hab:
 minden kő fövényébe merült, és torka hegyet nyelt.
- 665 Mintha lebukna az Éoli-tengernek¹⁸¹ feneketlen
 habja közé a hatalmas Eryx,¹⁸² s nem nyúlna ki szirtje
 egy sem a vízből, vagy Gaurusnak¹⁸³ hogyha letépett

¹⁷⁸ A rómaiaknál minden évben feljegyzéseket készítettek a fontosabb közéleti eseményekről. Ezeket a könyveket *fastinak* nevezték; és mivel a *consulokat* január első napján választották meg, az adott évet mindig az éppen hivatalban lévő *consulok* nevével fémlelték.

¹⁷⁹ Görögország nyugati tartománya.

¹⁸⁰ A görögök régebbi és inkább költői elnevezése.

¹⁸¹ Aiolia, a Lipari-szigetek egyike a Tirrén-tengerben, Szicíliától északra, ahol Aiolos, az istenek által kedvelt szelek ura élt.

¹⁸² Magas hegy, ill. város Szicília nyugati partján, amelynek csúcsán egy híres, Venusnak szentelt templom állt (ma: Monte Erice).

csúcsa Avernus¹⁸⁴ legmélyebb bugyrába zuhanna.
 Minthogy ilyen nagy súlyt víz nem bír tartani, szólott, hogy
 670 vágjanak erdőket ki, s kössék össze kötéllel
 törzseiket, s lássák el erős vasalással a művet.
 Gőgös Xerxés is, mondják, efféle utat vert
 tengeren át,¹⁸⁵ s hidakat nem félt ékelni merészen
 Ázsia és Európa közé, s Séstos meg Abúdos¹⁸⁶
 675 közt se; sebes Helléspontos¹⁸⁷ vizein mikor átkelt,
 vásznait és sajkáit Athos¹⁸⁸ gyomrába bevitte,

¹⁸³ Egy Campaniában található vulkanikus eredetű hegyvonulat tagja, amelynek nyugati része Gaurus, a keleti Massicus, az északi pedig Falernus néven volt ismert (ma: Monte Gauro v. Monte Barbaro).

¹⁸⁴ Egy krátertő Campaniában, Cumae-hez közel egy meredek, vulkanikus vidéken, sűrű erdővel borított dombok között. Vízének kénes kigőzölgései olyan erősek voltak, hogy állítólag megölték azokat a madarakat, amelyek megpróbálták átrepülni fölötte (innen a neve is, amelynek jelentése: 'madártalan'). A mitológia szerint itt volt az Alvilág egyik bejárata, itt volt Hekaté (a varázslás és bűvölés alvilági istenasszonya, a lelkek országának réme) ligete és a cumaei sybilla barlangja is (ma: Avernói-tó).

¹⁸⁵ Xerxés, perzsa király, Dareios és Atossa fia, amikor Európát megszállta, csónakhidat veretett a Helléspontoson át, Séstos és Abúdos között (vö. 186. lábjegyzet), ahol a szoros körülbelül egy mérföld széles volt. Miután az első hidat egy vihar tönkretette, a király levágatta a főmérnökök fejét, majd megparancsolta, hogy korbácsolják meg a tengert és dobjanak bele bilincseket. Ezután egy új hidat építettek, amely kettős hajósorból állt.

¹⁸⁶ Héró és Leandros szerelméről elhíresült települések: Séstos és Abúdos átellenben fekvő városok a Helléspontos két partján. Egy Aphrodité-ünnepen az abúdosi Leandros beleszeretett a mesés szép séstosi papnőbe, Héróba, aki magányosan élt egy tengerparti sziklatoronyban. A szerelmeseket ugyan elválasztotta a tenger, napnyugtát követően azonban Leandros minden éjjel átúszott a kedveséhez. Titkos szerelmüknek végül egy viharos téli éjszaka vetett véget. A történetet bővebben ld. Muszaiosz 5. században keletkezett költeményében (Muszaiosz, *Héró és Leandrosz*), továbbá Ovidius hősnő-leveleiben (Ov. *Her.* 18, 19).

¹⁸⁷ Helléről elnevezett tengerszoros Európa és Ázsia között, aki a mitológiában Athamas boiótiai király és Nephelé lánya, valamint Phrixos nővére volt. Hogy mostohaanyja, Inó üldözésétől megszabaduljon, fivérével egy aranygyapjas kecskebakon Kolkhisba akart menekülni, de a tengerbe zuhant, amelyet róla Helléspontosnak neveztek el (ma: Dardanellák).

- s nem félt Eurustól, se Zefírtól.¹⁸⁹ Így tömi száját
is be liget hullása a mélynek; majd a magas mű
halmán hab ringatja sudár tornyok sokaságát.
- 680 Magnus látva, hogy új földtől fuldoklik a tenger
torka, szívét keserű gondokkal nyugtalanítja:
tengeren át mint nyisson utat, s vigye rá ki a harcot?
Sok-sok sajka, feszült kötelekkel, a déli szelektől
hajtván a torlaszon át szétzúzza a tengeri gátnak
- 685 csúcsait, és helyet készít gályák fenekének;
s izmos kar forgatta hajítógép a sötétben
sistergő fadarabkákat vet. Amint a szökésre
volt lehetőség, elrendelte a társainak, hogy
matrózlárma ne keljen a parton, sem csiga-kürt ne
- 690 mondjon időt, s ne vezényeljen tengerhez a zengő
érc ki hajóst. Az utolsó kört megkezdte a Szűz¹⁹⁰ már,
s sajkáik, míg várt Nap felkeltére a Mérleg,
akkor csendben eloldották. És hallgat a horgony,
míg a homok sűrű fogságából kiszakasztják;
- 695 és míg hajlik az árbocrúd, s míg felkel a délceg
szálfa, a kormányzók a hajón hallgatva remegnek,
s csimpaszkodva ereszti le matróz mind a vitorlát,
s nem rázzák az erős kötelet, levegő se susogjon.
És a vezér hozzád könyörög, Fortuna: ha tiltod
- 700 Ítaliát megnyernie, hát engedd legalább, hogy
elveszthesse. Kegyetlen a Sors: zúg szörnyen a tenger,
míg a hajóorrok hasogatják, habzik a hullám,
s kék mezejét gályák raja míg felszántja, a mélység
[áradatával tajtékzón csapkodja a partot].

¹⁸⁸ Hegy Makedónia keleti partján. Utalás arra a csatornára, amelyet Xerxés vágatott az isthmosi Athos-hegyen át, Makedónia és Thrákia határfolyójától, a Strymóntól a Khalikidiké-félszigeten lévő tengerparti városig, Toronáig, hogy flottája áthaladhasson rajta.

¹⁸⁹ Nyugati szél, amely Itáliában enyhe időt hoz.

¹⁹⁰ A nap és az év időpontja alapján arra következtethetünk, hogy reggel, napfelkelte előtt, körülbelül szeptember elején járunk; bár a történettudósok szerint Pompeius hajózása a napfelkelte előtti sötétben történt.

- Nyílnak az ajtók hát, amiket feltár a szerencse
 705 fordultával a város, a fal sem akasztja az ellent:
 fut fejvesztve a rév görbült szarvának a mentén
 partra, dühöng, hogy a flotta a tengert már le is érte.
 Ah, szégyen! Magnus menekül, s mindezt kevesellik!
 Bárkákat szűk út enged tengerre kifutni,
 710 szűkebb, mint euboiai¹⁹¹ hullám hol veri Khalkist.¹⁹²
 Itt megakadva az ellenség karmába kerül két
 megcsáklázott sajka, s a harcot a partra kihúzva
 itt vörösül polgárvértől Nereus¹⁹³ legelőszőr.
 Elmegy e két hátsó gályát elvesztve a többi:
 715 mint Pagasai sajkája¹⁹⁴ mikor Phasis vizein dúlt,
 s Kyané¹⁹⁵ sziklait a föld tengerre kiküldte;
 tatját vesztve futott csonkán Argó¹⁹⁶ a hegyektől:
 Symplégas¹⁹⁷ az üres tengerre hiába csapott le,
 s nem mozdult többé. Már jelzi a Nap közeledtét
 720 hajnali fény más színe: a sápadt égnek az alja
 nem pirosul még, ám szomszédcsillag-tüzet elnyel;

¹⁹¹ Sziget az Égei-tengeren, Boiótia partjai mellett.

¹⁹² Több várost is neveztek így, közülük a legismertebb Euboi a legrégebbi és legjelentősebb városa, amely az Euboi (vö. 191. lábjegyzet) és Boiótia közti Euripos-tengerszorosnál, Aulisszal (kikötőváros Boiótiában) átellenben feküdt, és híd kötötte össze a szárazfölddel (ma: Halkída v. Halkisz). A költő a kikötőből kivezető átjárót az Euriposzhoz hasonlítja, amely közismerten nagyon keskeny volt Khalkis közelében.

¹⁹³ Jóstehetségű tengeri isten, Ókeanos és Thetis fia, Dóris férje.

¹⁹⁴ Pagasai tengerparti kikötőváros Thesszáliában, ahol az Argó nevű hajót építették.

¹⁹⁵ A mitológiában Symplégades, két kis sziklasziget a thrákiai Bosporos (Helléspontos) torkolatánál, amelyek a monda szerint mindig összecsapódtak; az Argó hajónak azonban sikerült sértetlenül átkelnie rajta. Iasón és az Argonauták Pagasaiból indultak útnak az aranygyapjú megszerzéséért, és amikor a Symplégadeshez értek a Fekete-tenger bejáratánál, úgy tűnt, hogy közéjük szorulnak, de végül megmenekültek. A sziklák ezt követően csatlódottságukban nem mozdultak többé (vö. 154. lábjegyzet). A történetet bővebben ld. Apollóniosz Rhodiosz *Argonautika*, ill. C. Valerius Flaccus *Argonauticon* c. műveiben.

¹⁹⁶ Az a hajó, amelyen az Argonauták, vagyis a Iasón által vezetett görög hősök Kolchisba hajóztak az aranygyapjúért (vö. 154. és 195. lábjegyzetek).

¹⁹⁷ Vö. 195. lábjegyzet.

és halványul már a Fiastyúk, s lomha szekérrel
 hajtja fejét az Ökörhajtó le ölébe az égnek;
 nagy csillagzatok is tűnnek már, s phoebusi hőtől
 725 fut maga Lucifer¹⁹⁸ is. Te uraltad más viszonyok közt,
 Magnus, a tengert már, amidőn üldözted a rablót
 vízi mezőkön, a tengeren át: sok már diadalmad
 Fortunának. A hitvessel s fiaiddal együtt mész
 harcba, az ősök szellemeit hurcolva magaddal,
 730 s így is erős száműzötként kísérek a népek.
 Távoli tájon, méltatlan fog majd utolérni a végzet.
 Máglyádul nem azért kárhoztat egyiptomi pusztá,
 mert el akarná otthoni sírod venni az isten:
 Hesperiat kíméli. E bűnt egy messzi vidékén
 735 rejti ezért el a Sors a világnak, hogy feketére
 Pompeiusnak vére ne fessen római földet.

¹⁹⁸ „Világosságot hozó.” Venus, illetve az Esthajnalcsillag egyik elnevezése, de a költői nyelvben gyakran jelöli magát a Napot is.

RECENZIO

Peres Imre – Ledán M. István, *Ókori görög sírfeliratok, A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Újszövetségi Tanszékének kiadványai 2., Debrecen, 2023, 504 pp.*

ILLÉS IMRE ÁRON

Peres Imre és Ledán M. István kötete bőséges válogatást közöl görög nyelvű tényleges és irodalmi sírfeliratokból, görög szöveggel, magyar fordítással és minden sírfelirathoz hosszabb-rövidebb magyarázatokkal. A magyarázatok az adott sírfelirat jelentőségének megfelelően változó hosszúságúak, amennyiben a feliratról kevés információ áll rendelkezésre és egyéb szempontból sem jelentős, a kommentár lényegében csak rövid parafrázist jelent. Amikor azonban a felirat problémás (pl. *Aberkiosz epitáfiuma*, 387–392), vagy – a kötet bevallott céljának megfelelően elsősorban keresztény szempontból – különösen jelentős (pl. *Pektoriosz felirata*, 396–399), akkor jóval bőségesebb magyarázatokat találunk. Ugyanakkor az újszövetségi párhuzamok olykor erőltetettek: pl. a 119. oldalon a (κ)εὐθύς (~és gyorsan, azonnal) szóval kapcsolatban kiemelik a szerzők, hogy az Márk evangéliumában is „sűrűn használt”. Ez a laikus olvasónak valamiféle kapcsolatot sugallhat, miközben semmi jelentősége nincs, mintha magyarul azt mondanám, hogy a „gyorsan” szó szerepel itt vagy ott. A magyarázatok olykor önmagukban túlinterepretnak tűnnek, pl. a 403. oldalon szereplő felirat Szophiája nyilván nem árulja el a korai keresztények közötti divatos neveket, ehhez az összes keresztény felirat vizsgálata kellene stb. Nem világos továbbá, hogy a 321. oldalon az egyszerű κομμεῖ (feldíszít, elrendez) ige miért jelentené „a sír szinte kényszeres gondozását” stb. A fordítások és magyarázatok teszik ki a kötet legnagyobb részét (20–426), amelyet egy rövid összefoglaló követ *A görög sírfeliratok teológiájáról* (427–436) címmel.

A kötetben szereplő számos felirat közötti tájékozódást a szerzők többféleképpen is elősegítették, egyrészt a feliratok világos, és a tartal-

lomjegyzék alapján is könnyen követhető, tematikus rendben szerepelnek a kötetben: pl. a 3. *Családi motívumok* fejezetén belül külön szerepel a *Férj gyásza* (3.1), a *Feleség fájdalma* (3.2), a *Házastársak búcsúja* (3.3), a *Szülők/gyermek bánata* (3.4) és végül a *Gyermeksírok* (3.5). Ezt egészíti ki a számos különböző szempontú mutató: a sírfeliratok kezdősorai görögül (449–461), istenek, bibliai alakok stb. magyarul (463–465) és görögül (465–467), mitológiai helynevek magyarul (467–468) és görögül (469), földrajzi nevek (470–471), személynevek (471), szepulkralis fogalmak magyarul (472–480) és görögül (480–487), irodalmi sírfeliratok szerzői (487–488), a sírfeliratok származási helye (488–494), bibliai helyek (494–502) és végül ókori szerzők (503–504). Így a kötetben szereplő sokszínű anyagban kivételesen könnyű a tájékozódás.

A 437–448. oldalakon irodalomjegyzéket és rövidítésjegyzéket találunk. Ezekkel kapcsolatban két észrevételt kell tennünk, az egyik csak esztétikai: a bibliográfiában kiskapitális jelzi ugyan a szerző vezetéknevét, de az idegen nyelvű művek, illetve nem magyar szerzők esetében a vezetéknevét utáni kötelező vessző általában elmarad (pl. BECKBY Hermann a BECKBY, Hermann helyett), ugyanez tapasztalható a lábjegyzetek jelentős részénél is. A 447. oldalon a rövidítéseknél a teljes bibliográfiai adatsor hiányában nehéz az adott mű tényleges beazonosítása, pl. nem derül ki, hogy a GG-t (*Griechische Grabgedichte*) és GV-t (*Griechische Versinschriften*) a bibliográfiában Peeknél, az IGPannoniát (*Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum*) Kovácsnál kell keresni.

A görög szövegek gondozása (hangsúlyokkal és hehezetekkel együtt) rendkívül alapos, elvétve található csak egy-két hiba: a 47. oldalon a görög szöveg 6. sorának elején λείψαντι helyesen λείψαντα; a 292. oldalon a 5. sorban hiányzik a πορφυρειος hangsúlya; a 191. oldalon σφαγισθείς helyesen σφαγιασθείς. Ennél gyakoribb a magyar szövegben szereplő elgépelés (*megőrizze* 5; és az *veszteség* 15 stb.).

A fordítások kifejezetten gördülékenyek, világosak és érthetőek, így a kötet laikusok számára is érdekes és hasznos olvasmány lehet. A fordításokban csak néhány helyen találtam hibát, ezek egy része érdemben befolyásolhatja az értelmezést is. A 183. oldal első sorának hibás fordítása az egész értelmezést félreviszi: „Két fiút temetett mellém balsorsú apám.” Valójában szó szerint: „A balsorsú apa két fiúnak tett oda en-

gem.” Elvileg lehetne az „engem” egy újabb halott, mivel azonban róla semmi sem derül ki, ráadásul gyakran maga a síremlék beszél (pl. a 188. oldalon), így az „engem” a sírkő, nem pedig egy halott. A 191. oldalon több probléma is van a szöveggel: a fordításban felakasztás szerepel, a magyarázatban keresztre feszítés; „hajlékaimmal együtt” helyett egyszerűen „házammal együtt”. A *pluralis* az eredeti „gerenda” jelentésnek szól: „gerendák”, azaz ház. 221. oldal 3. sora „Ki voltam?” helyesen „Ki vagyok?” A 314. oldalon a $\theta\nu\eta\tau\omicron\varsigma$ nem „halálán van”, hanem egyszerűen halandó, szembeállítva a halhatatlannal ($\alpha\theta\acute{\alpha}\nu\alpha\tau\omicron\varsigma$). A 317. oldalon szereplő felirat utolsó előtti sorának magyar fordítását nem is igazán értem: „Hádész, te könnyfakasztó, miért vetted el férjnek a menyasszonyt?”, valójában: „Miért választottad el a menyasszonytól a férjét?” A 340. oldal első sora helyesen: „A sírkő mondja, hogy itt egy máltai fehér/gyors kutya fekszik.” Teljesen félrement a 359. oldal latin szövegének fordítása: nem Florus volt „Publius fia, a Fabia nemzetségből”, hanem a tulajdonosa: „Publius Vedius Germanus, Publius fia, a Fabia tribusból”, ahol a *tribus* nem nemzetség, hanem szavazókörzet. A 365. oldalon szereplő szövegekben a $\acute{\iota}\pi\pi\iota\kappa\omicron\iota$ és az *equites* nem lovagokat jelent (ez római társadalmi kategória), hanem lovaskatonákat. A 370. oldal latin szövegéből hiányzik a „Flavia Calvena, aki Ulmusban született” fordításnak megfelelő latin szöveg, továbbá a *piae* nem elszánt, inkább „kegyes”, aki teljesíti erkölcsi kötelességeit. A 389. és 393. oldalakon a $\pi\alpha\tau\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ „anyaország” helyett inkább „szülővárost” jelent.

Van néhány olyan következetlensége a kötetnek, amellyel nem tudok egyetérteni (ezek a szakmai tartalmat többnyire nem érintik, így ez a rész legalább részben szubjektív). Klasszikus értelemben vett ókortörténészként inkább a klasszikus névformákat pártolnám, de elismerem, hogy a teológiának megvannak a saját hagyományai (pl. Efezus/Efézus, nem Epheszosz; Korinthus, nem Korinthosz stb.), így ezzel nincs is gond. Zavaró azonban, hogy a feliratokban szereplő nevek átírása meglehetősen kaotikus. Érdemes lett volna minden nevet következetesen és fonetikusan átírni (legfeljebb az egyértelműen latin neveket latinos formában), ez elősegítette volna a szerzők által is hangsúlyozott (428.) nyelvjárási formák bemutatását is (szükség esetén magyarázatokkal), pl. a 315. oldalon a Sztratonika (itt hibás a kiegészítés is), Eirana, Damatér

és Kura alakok jól szemléltetnék a dór névalakokat, a bevett ión-attikai Sztratoniké, Eiréné, Déméter és Kuré helyett. A 309. oldalon Eüandridész szerepel, az átírás helyesen Euandridasz lenne. A 306. oldal Ofelliosz Laetusza végképp zavaros, se nem latin, se nem görög, egy Ophelliosz Laitosz görög, vagy egy Ofellius Laetus latin alak lenne indokolt. A 274. oldalon Antóninosz helyett vagy a görög Antóniosz, vagy inkább a latinos Antonius kellene, az átírás Antoninust sugall. A 270. oldalon Demonax inkább Démónax. A 223. oldalon Aureliosz vagy latinosan Aurelius, vagy görögösen Auréliosz. A 198. oldalon Phlabia latinosítva lett Flaviára, de Kaikilios Preiszkosz nem lett Caecilius Priscus. Míg a 182. oldalon Auréliosz Gaiosz Ruphusz – helyesen – Aurelius Gaius Rufus lett. A 158–159. oldalon a görög νύμφη szó a magyarban nümfa, nümfé és nimfa alakban is szerepel.

Akár egy feliraton belül is következetlen, és így olykor értelemzavaró is, az *ióta subscriptum*ok használata. Ezzel kapcsolatban nem is világos, hogy mire gondolnak a szerzők a 428. oldalon az *ióta adscriptum*okkal kapcsolatban, ezekkel ugyanis általában nincs gond. Valójában csak arról van szó, hogy mivel a feliratok lényegében tiszta nagybetűs szövegek, a kisbetűs írásban szereplő *ióta subscriptum* (α, η, ω) következetesen *ióta adscriptum*ként (AI, HI, ΩI) szerepel rajtuk. (Ezt a különböző kiadók vagy meghagyják, vagy átírják *ióta subscriptum*ra.) Pl. a 47. oldalon szereplő görög szöveg első két sorában négy alkalommal ω, négy alkalommal pedig ωι szerepel, pedig mindegyik második declinációs *dativus*, így ugyanúgy kellene visszaadni. Egyik sem hibás, de szövegen és kötetben belül érdemes lett volna következetesen alkalmazni, azaz vagy az eredeti szövegeknek megfelelően mindenhol *ióta adscriptum* (ωι), vagy mindenhol következetesen a kisbetűs helyesírásnak megfelelően *ióta subscriptum* (ω). Utóbbinak annyi előnye lenne, hogy a görög nyelvben, különösen a feliratokban kevésbé járatos olvasót nem téveszti meg, mint pl. a 419. oldal görög szövegének 11. sorában: ἐν τῇ [...] ἡμέραι. Ha ezt következetesen írjuk át, akkor vagy ἐν τῇ [...] ἡμέραι (*ióta subscriptum*) vagy ἐν τῇ [...] ἡμέραι (*ióta adscriptum*) lenne, utóbbi esetében félrevezető, hogy a ἡμέραι *pluralis nominativus*nak tűnik, pedig *singularis dativus*.

Következetlen még, hogy egyes feliratoknál szerepel sorszámozás (pl. 154. és 172. oldal), de a többségükénél nem. Ugyanígy a disztichonok esetében van, amikor a páros sorok – a szokott módon – beljebb kezdődnek (pl. 157. oldal), de általában nem (pl. 255. és 290.).

Tartalmi és szakmai probléma viszont az epigráfiai jelek hiányos/pontatlan használata, eleve zavaros a 462. oldalon található összefoglaló az egyezményes epigráfiai jelekről (ún. leideni rendszer): nem szerepel a rövidítések feloldását jelentő (), és nem világos a „< > – helytelen vagy kifejejtett betű a szövegben, melyet a kiadó helyesbített” és a „{} – a kiadó által javított helytelennek vagy fölöslegesnek minősített betűk/részek a szövegben” közötti különbség. Az összefoglaló szerint mindkettő jelentheti a helytelen betű kiadó általi javítását, ennek jele azonban az ` , a < > csak a kifejejtett betű pótlása, a {} pedig csak a felesleges betűk kirekesztése a kiadó által. A szövegeknél pedig úgy tűnik, nem következetes a jelek használata: a 299. oldalon a latin szöveg valójában töredékes, de ez nem derül ki: pl. *concordes animae duo vix[imus annos castos]* kellene a *concordes animae duo viximus annos castos* helyett. A 294. oldalon az utolsó sor fordítása nincs összhangban a zárójelek között jelzett görög szöveggel, a helyes fordítás csak a 360. jegyzetben szerepel.

Mindenképpen le szeretném azonban szögezni, hogy a recenzió elején bemutatott hibák nem jellemzőek, hanem kivételesek, így jelzésük inkább csak arra szolgál, hogy mutassák, a recenzió alaposan elolvasta a kötetet. A kötet világos felépítésű, jól követhető, olvasmányos, ugyanakkor alapos munka, amelyet a téma iránt érdeklődő laikusok és szakemberek is haszonnal forgathatnak. A kötet megjelenése azért is különösen öröndetes, mert magyar nyelven – néhány szöveggyűjteménytől eltekintve – alig olvashatók görög feliratok.

A KÖTET SZERZŐI

Darvas Mátyás 1993-ban érettségizett Pannonhalmán, majd az ELTE BTK latin és ógörög szakát végezte el. Fő érdeklődési területei: paleográfia, diplomatika, koraujkori és újkori magyar jogtörténet, prózai műfordítás. Az *Annales Fuldenses* és az *Annales Regni Francorum* magyarra fordítása után Mátyás király külügyi leveleinek fordításán dolgozik az MKI KFKK munkatársaként és a Szegedi Tudományegyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola doktoranduszaként.

E-mail-címe: darvas.matyas@mki.gov.hu

ORCID azonosító: 0000-0002-4280-1370

Gellérfi Gergő az SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszék adjunktusa. A iuvenalisi életmű intertextuális jelenségeiről írott doktori disszertációját 2015-ben védte meg, első monográfiáját 2018-ban publikálta ugyanebben a témában, 2020-ban elkészítette Bartolomeo della Fonte Iuvenalishoz írott megjegyzéseinek *editio princeps*-ét. Fő kutatási területe a római verses szatíra.

E-mail-címe: gellerfigergo@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0001-9903-7134

Frazer-Imregh Monika (habil. 2024) klasszika-filológus, italianista. A Károli Gáspár Református Egyetem Történeti Intézetének docense. Görög és római vallástörténetet, reneszánsz művelődéstörténetet, latin és görög szövegolvasást oktat, angol nyelven is. Fő kutatási területe az új-platonikus filozófia. Elsősorban Ficino, Pico, Poliziano, Plótinus, Plutarchos, az ál-Areopagita és a reformátorok (Luther, Bod, Pápai Páriz) műveit fordítja és kutatja. Az *Orpheus Noster* főszerkesztője.

E-mail-címe: imreghmonika@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0001-8583-1521

Illés Imre Áron az SZTE BTK Ókortörténeti Tanszékének adjunktusa. Fő kutatási területe a római birodalom városigazgatása és a görög historiográfia, különösen a szicíliai Diodóros.

E-mail-címe: graeculus@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0003-0582-3615

Lázár István Dávid az SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tan-
szék docense, az SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció
Kutatóközpont tagja. Fő kutatási területei: a korai humanizmus irodal-
ma (különösen Petrarca életműve); Mátyás-kori humanizmus; a 16. sz.
második felének hitvitázó irodalma Magyarországon és Erdélyben.

E-mail-címe: lazar.istvan.david@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0002-9556-5498

Ledán M. István a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Új-
szövetségi tanszékének oktatója. Fő kutatási területei: ógörög és latin
sírfeliratok, újszövetségi eszkatológia, az Újszövetség hellenisztikus hát-
tere.

E-mail-címe: ledan.istvan@drhe.hu

Majoros Máté az SZTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájának dokto-
randusza. Kutatásai alapvetően 16. századi, elsősorban Magyarországgal
kapcsolatos humanista szövegekre koncentrálnak, amelyek fókuszá-
ban az 1556. évi Szigetvár körüli hadjáratsorozat javarészt kortárs latin
nyelvű szövegkorpusza áll.

E-mail-címe: mate.majoros7@gmail.com

Molnár Annamária a Szegedi Tudományegyetemen diplomázott 2015-
ben olasz-latin szakos tanárként. Kutatási területe a boccacciói latin pró-
za, különös tekintettel a *De mulieribus claris* és a *Genealogia deorum gen-
tilium* c. művekre. PhD-fokozatát 2021-ben szerezte meg e két mű közös
istennőalakjainak komparatív vizsgálatát tárgyaló disszertációjával.
2017 és 2022 között az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és
Recepció Kutatócsoport tudományos segédmunkatársaként dolgozott.
2023 szeptemberétől a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézetében
futó MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócso-
port tudományos munkatársaként a magyarországi latinság 1450 és
1630 közötti szövegeit vizsgálja, továbbá részt vesz az Intézet DigiPhil-
projektjében, kritikai kiadások kódolását, adatgazdagítását, névtérépíté-
sét végzi.

E-mail-címe: molnar.annamaria@abtk.hu

Armando Nuzzo a PPKE Olasz Tanszékének egyetemi tanára, a HUN-REN Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport vezetője, a magyar irodalom olasz műfordítója. Kutatási területe Coluccio Salutati és a korai humanizmus, a régi magyar irodalomtörténet, az olasz-magyar történelmi és irodalmi kapcsolatok.

E-mail-címe: armandonuzzo@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0003-4076-3769

Stocker Mercedész az SZTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájának hallgatója, kutatási területe a klasszikus antikvitás reprezentációja a kortárs populáris kultúrában, különös tekintettel a képregényekre.

E-mail-címe: mercistocker@gmail.com